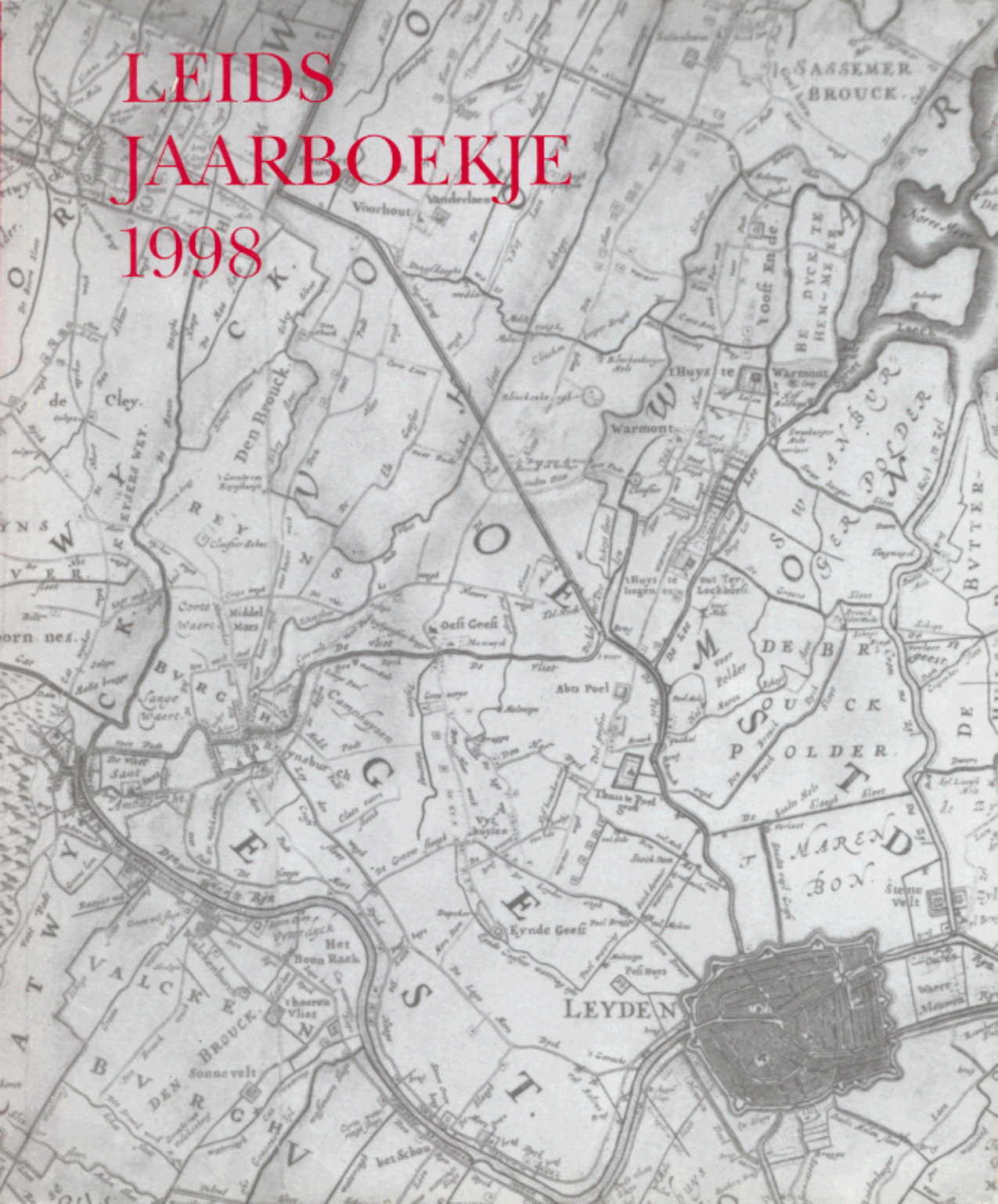
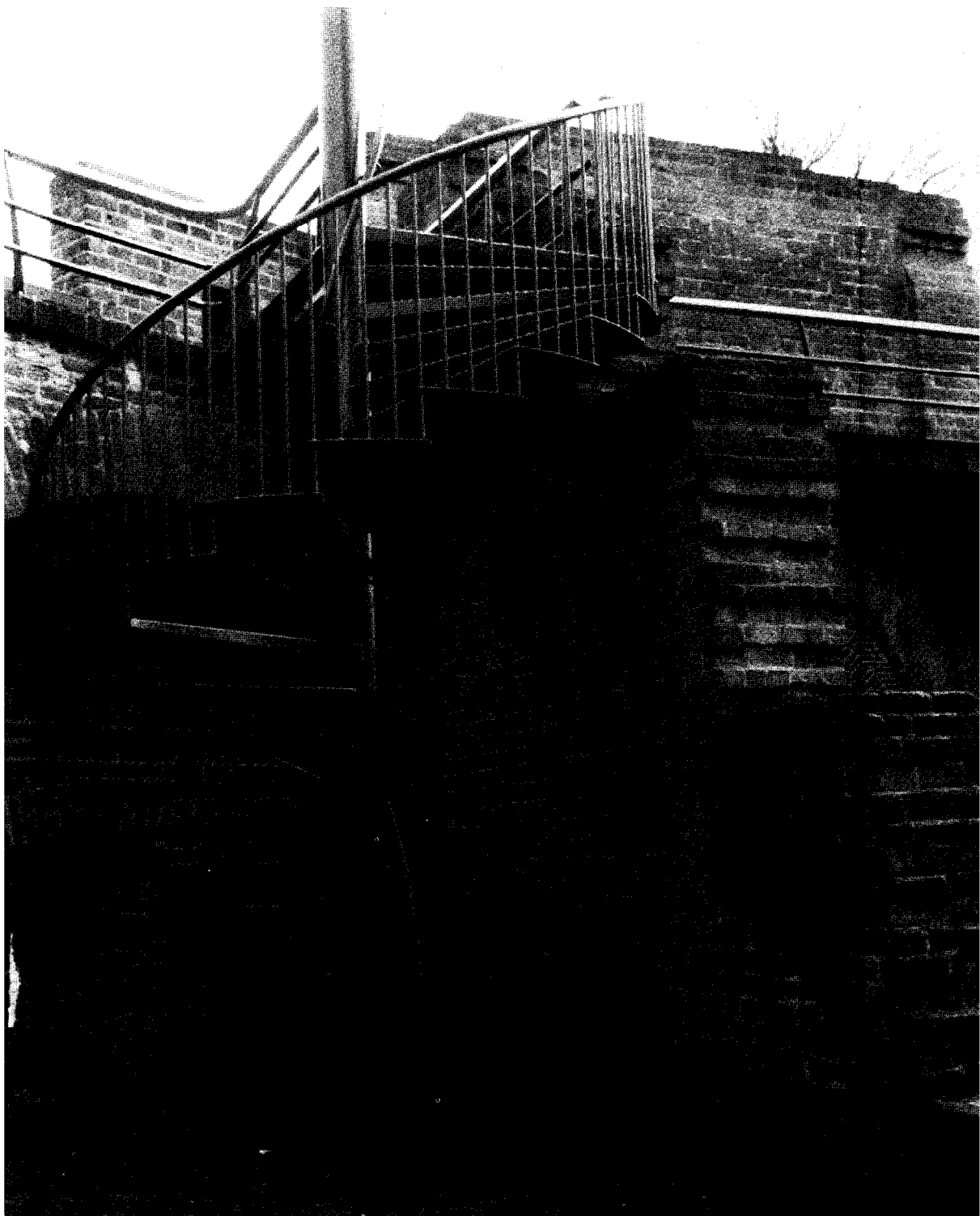

LEIDS JAARBOEKJE 1998

LEIDS JAARBOEKJE
1998

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1998

NEGENTIGSTE DEEL

VERENIGING OUD LEIDEN

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD LEIDEN
DOOR NAUTILUS LEIDEN

COLOFON

Zetwerk: *Grafaria* Leiden

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Aad Looy bv Katwijk

Omslag: Detail van de kaart van Rijnland van 1687, door Jan *Jansz. Dou* en Steven van Brouckhuysen.
Museum De Lakenhal.

Tegenover titelpagina: Burcht na de restauratie, met balustrade en wenteltrap. Foto Leo *Gräper*, 1998.

VOORWOORD

De Amerikaanse journaliste Mary Heaton Vorse schreef: “De kunst van het schrijven is de kunst het zitvlak van de broek op de zitting van de stoel te houden”. Gelukkig voor de redactie hebben twaalf auteurs zich stevig genesteld achter computer en schrijfmachine, zodat u weer een *Leids Jaarboekje* in handen houdt, het negentigste!

Zoals gewoonlijk is getracht een zo breed mogelijk scala van onderwerpen uit de geschiedenis van Leiden en Rijnland aan de lezers te bieden. We beginnen met een artikel over de Universitaire Vierschaar, gevolgd door een kleine bijdrage over de Pilgrim Fathers. Interessant is de familiegeschiedenis van de Van Heukeloms gedurende twee eeuwen.

Natuurlijk konden we niet om Johan Rudolph Thorbecke heen. Tweehonderd jaar geleden werd hij geboren en dit jaar herdenken we “150 jaar Grondwet”. De tekst van dit document, dat zo bepalend is geweest voor de staatkundige geschiedenis van Nederland, werd in de lente van 1848 op zijn schrijftafel in Leiden aan de Garenmarkt geboren. In een drieluik wordt deze grote staatsman in het zonnetje gezet.

Twee “meesters” worden ten tonele gevoerd: de tekenmeester Bruining en de schermmeester Willemin. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de geneeskunde in Leiden in 1902, het jaar waarin de Vereniging Oud Leiden werd opgericht.

Het regionale aspect komt tot uiting in een drietal bijdragen over Ter Aar, Warmond en Voorhout.

Tenslotte de vertrouwde kronieken: het bouwhistorisch en archeologisch jaaroverzicht en de bibliografie van Leiden en omgeving.

Dit jaar zagen we weer overal opengebroken straten voor het plaatsen van nostalgische lantarenpalen, futuristische **fietsenrekkken** en hedendaagse zitbanken. De restauratie van de Burcht werd voltooid en aan de gevaarlijke rondwandeling op de **weergang** kwam een eind door het aanbrengen van een eigentijdse leuning; ook de trap naar die **weergang** werd vervangen door een nieuwe spiltrap. Of het een verbetering is laten we in het midden, bekijkt u zelf het resultaat op het frontispice of tijdens een bezoek aan dit monument.

Zoals ik dit voorwoord begonnen ben, wil ik ook eindigen met een citaat, nu van A. Roland Holst:

Hoe zou dit Menschdom zonder Drukkers wezen?

Waarschijnlijk minder ziek van angst en **vreezen**.

“Leven en laten leven” werd weer leus;

Nu rest ons: “Lezen maar en laten lezen.”

Ingrid W.L. Moerman, voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974), mw. drs. I.W.L. Moerman (1979), drs. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988), prof. mr. H.W. van Soest (1991) en S.C.H. Leenheer (1995).

BESTUUR

mr. C.J.D. Waal (1998), voorzitter
mw. drs. C.O.C. Portheine-Caudri (1997), secretaris
mr. J. Blommers (1994), penningmeester
drs. J.F. Dröge (1993)
dr. R.A.T. Eekhout (1998)
mw. drs. C.C. de Glopper-Zuijderland (1997)
drs. R.C.J. van Maanen (1995)
dr. J.L.A. van Rijckevorsel (1995)
drs. C.B.A. Smit (1997)
mw. M.E. Veltkamp-Cape1 (1996)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans, Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie f 34,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar f 25,00 per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET "LEIDS JAARBOEKJE"

mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), voorzitter

dr. DJ. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)

drs. R.C.J. van Maanen (1987), eindredacteur

drs. L.D. Couprie (1989)

drs. J.F. Dröge (1985)

drs. B.N. Leverland (1963)

prof. dr. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIECOMMISSIE

ir. H.C. de Boer, secretaris

T.W. Mulder

H.J.A. Welling

mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, voorzitter

mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg

prof. dr. W. Otterspeer

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris

mw. drs. A. Buurman-Brunsting

drs. B.A.M. Rijsbergen

ir. A.P.J.M. Verheijen

BESTUUR VAN DE
STICHTING LEIDSE HISTORISCHE PUBLICATIES

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
drs. C.B.A. Smit, secretaris
mw. drs. E.S.S. Sijbranda, penningmeester
mw. drs. I.W.L. Moerman
drs. E.J. Weterings

COMMISSIE VOOR DE LEIDSE HISTORISCHE REEKS

drs. P.A.J. Otgaar
drs. C.B.A. Smit
drs. E. van der Vlist
drs. E.J. Weterings

PROPAGANDACOMMISSIE

mw. M.E.P. Aalders
mw. E.R. Gibbels
mw. drs. C.C. de Glopper-Zuiderland
mw. M.G.H. Moens
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden

VERTEGENWOORDIGERS IN DIVERSE ORGANISATIES

Gemeentelijke Monumentencommissie: drs. J.F. Dröge
Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: dr. T. Dijs
Vereniging Jan van Hout: dr. R.A.T. Eekhout
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
mw. T. de Boer-Donia

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: J.W. Kret (1996), Anemonenstraat 1, 2371 GM Roelofarendsveen
Alphen aan den Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG
Alphen aan den Rijn
Benthuisen: H.M. Smit (1997), Kon. Wilhelminastraat 8, 2731 GD Benthuisen
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG
Hazerswoude
Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
Katwijk: A. van der Luijt (1992), Rijnstraat 4, 2223 EE Katwijk
Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leiderdorp
Leimuiden en Rijsaterwoude: E.F. van der Dussen (1997), Boddens Hosangweg 24c, 2481 KZ Woubrugge
Liemer: C.J.N. van der Loo (1995), Plantsoen 15, 2435 XR Zevenhoven
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Noordwijk: P.F. Reddingius (1995), Rederijersplein 17, 2203 GC Noordwijk
Noordwijkerhout: P.A. Warmerdam (1992), Victoriberg 132, 2211 DK Noordwijkerhout
Oegstgeest: mw. J.J. Kuypers-Pel (1997), Boonstraat 2, 2341 JS Oegstgeest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, 2231 EM Rijnsburg
Sassenheim: drs. J.E. van Teijlingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Westkanaalweg 74, 2461 EH
Ter Aar
Valkenburg ZH: J. Portengen (1993), Burg. Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg ZH
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: J.G. Schrage (1990), Dorpsstraat 27, 2361 AL Warmond
Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperlaan 9, 2244 BM Wassenaar
Woubrugge en Hoogmade: E.F. van der Dussen (1996), Boddens Hosangweg 24c, 2481 KZ Woubrugge
Zoeterwoude: H.A. van der Post (1998), Verlaatweg 3, 2381 BP Zoeterwoude

Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijk 28, 2341
NC Oegstgeest

JAARREKENING 1997

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1997		
Contributies en extra bijdragen	78.395,35	
Advertenties	3.200,00	
Verkoop boeken etc.	863,50	
Legaten en schenkingen	1.280,00	83.738,85
Kosten Leids Jaarboekje	31.707,65	
Bulletin	14.704,29	
Kosten bestuur en vereniging	12.130,75	
Lezingen, zaalhuur	2.472,66	
Bijdragen en lidmaatschappen	782,50	
Propaganda en publiciteit	1.830,47	63.628,32
		20.110,53
Opbrengst effecten	9.802,18	
Rente en kosten ¹	4.674,36	
	14.476,54	
AF: subsidies	17.988,00	(3.511,46)
		16.599,07
AF: Dotatie Plaquettefonds	5.000,00	
AF: Dotatie 100 jaar Oud Leiden	10.000,00	15.000,00
Overschot		1.599,07

¹ Na aftrek van f 1.481 (6%) resp. f 1.500 rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31		DECEMBER 1997	
Bank/giro	19.968,83	Fonds mr. Annie	
Effecten	478.567,08 ¹	Versprille	27.156,00 ³
Lening	p.m. ²	Plaquettefonds	18.656,08
Bankrente	7.222,29	100 jaar Oud Leiden	10.000,00
Advertenties	4.800,00	Subsidies	28.500,00
Leids Jaarboekje	4.189,00	Crediteuren	400,00
Dividendbelasting	532,50	Vermogen	430.567,62
	<u>515.279,70</u>		<u>515.279,70</u>

Specificatie vermogen

Saldo 01-01-1997	400.373,85
Overschot 1997	1.599,07
Koersresultaat	28.594,70
	<u>430.567,62</u>

Subsidies 1997

Boek "Door de wol geveerd"	2.500
Gids Leiden Pieterskerk	2.500
Historische plattegronden	
"Leiden"	2.000
Boek "Publieke wandeling"	2.500
H.J. Jesse Manifestatie	4.000
Gemeentearchief Leiden	3.988
Aankoopfonds Lakenhal	500
	<u>17.988</u>

Beurswaarde f 528,541.

² Stichting Geschiedschrijving Leiden nominaal f 10.000,00.

³ De middelen van dit fonds zijn bestemd om de uitgave te ondersteunen van wetenschappelijke publicaties die betrekking hebben op het verleden van Leiden en omstreken. Aanvragen dienen vergezeld te gaan van een aanbeveling van ten minste één hoogleraar.

JAARVERSLAG VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN OVER HET JAAR 1997

Samenstelling van het bestuur

Mevrouw N.A.C. Branderhorst stelde zich, na voltooiing van haar eerste termijn, niet beschikbaar voor een tweede. De heer drs. J.K.S. Moes trad in augustus af wegens vertrek naar Londen. Drie nieuwe bestuursleden werden benoemd: mevrouw drs. C.C. de Gloppe-Zuijderland, mevrouw drs. C.O.C. Porthoine-Caudri en de heer drs. C.B.A. Smit.

Ledenvergaderingen

Een buitengewone algemene ledenvergadering werd gehouden op 7 januari 1997, in verband met het overlijden van de heer J.G.M. van der Helm, lid van de Kascommissie. In zijn plaats werd benoemd de heer C.R. Eggink.

De vereniging kwam voor haar jaarlijkse algemene ledenvergadering bijeen op 25 maart 1997. Een statutenwijziging werd in het vooruitzicht gesteld in verband met de verruiming van de lidmaatschapsvormen (bedrijven-leden, jongeren-leden en aspirant-leden, en de mogelijkheid van een lidmaatschap-voor-het-leven door betaling van een eenmalige bijdrage). De jaarverslagen van de secretaris en de penningmeester werden toegelicht en goedgekeurd, waarna beiden gedechargeerd werden. Na het aftreden van de heer C.R. Eggink uit de Kascommissie werd de heer O.J. Tromp in deze commissie benoemd.

De voorzitter kondigde aan dat een mapje met tekeningen van Hans Borkent verkrijgbaar is. Het bevat zes dubbele prentbriefkaarten, met enveloppen en een korte uitleg van het afgebeelde. Dit zijn de vijf plaquettes en het rouwbord, en de omgeving waarin de vereniging hen heeft laten aanbrengen.

Op voordracht van de Commissie voor de Oud-Leidenpenning werd de penning toegekend aan mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen wegens haar bijzondere verdiensten voor het archeologisch onderzoek in Leiden en haar activiteiten voor het behoud van de monumenten van de stad.

In verband met een statutenwijziging werden op 14 oktober en 4 november twee buitengewone algemene ledenvergaderingen gehouden, voorafgaande aan een lezing. Naar aanleiding van de vergadering in oktober werden enige amendementen ingediend, die in het *Mededelingenblad* van november/december (jrg. 19 nr. 6) werden opgenomen; ze werden in de vergadering van 4 november besproken, in stemming gebracht en voor het overgrote deel aangenomen. Mevrouw mr. M.F. van Hazendonk,

kandidaat-notaris, van Notariskantoor Karstens, heeft de statuten opgesteld; een drietal leden, mevrouw drs. N. Baart, mr. ir. L. Barendregt en mr. H. Lodder, werd door de vergadering van 4 november mede belast met de eindredactie.

Leden

Het aantal leden is toegenomen met 42, zodat de vereniging nu 2.312 leden telt.

De heer A.C.J. Duindam, correspondent van de vereniging voor Zoeterwoude, overleed op 9 juli 1997. Hij was jarenlang een zeer toegewijde en enthousiaste correspondent, die Oud Leiden een warm hart toedroeg.

Werkzaamheden van het bestuur

Het bestuur kwam in hetverslagjaar zeven maal in vergadering bijeen. De vergadering in februari benoemde tot correspondent voor Benthuizen de heer H.M. Smit; Benthuizen is een nieuw correspondentschap. Mevrouw J.J. Kuypers-Pel werd, in de plaats van de heer drs. G.J. Schwencke, benoemd tot correspondent in Oegstgeest.

Na het vertrek van de heer J.K.S. Moes naar Londen werd de heer C.B.A. Smit benoemd als bestuurslid van de Stichting Leidse Historische Publicaties en als redactielid in de Commissie voor de Leidse Historische Reeks.

Het besluit van mevrouw B.M. de Jonge-Veenland om na zes jaar lid te zijn geweest van de Excursiecommissie haar functie aan het eind van het seizoen neer te leggen, werd gerespecteerd; de commissie zal haar enthousiaste inbreng missen.

Op 26 april organiseerde de vereniging een historische discussiedag in de Waalse Kerk, die werd voorbereid door de heer J.K.S. Moes. Het betrof "Zes eeuwen elites in Leiden, van 1200 tot 1795". Als sprekers traden op: dr. F.J.W. van Kan, dr. A.J. Brand, dr. S.A. Lamet, dr. D.J. Noordam en prof. dr. M.R. Prak. Een publicatie werd in het vooruitzicht gesteld, gesubsidieerd door de Stichting Leiden, stad van culturen (met een bedrag van f 5.000). De dag werd georganiseerd in het kader van het negentiende lustrum van de vereniging en kwam tot stand in samenwerking met de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden. Het aantal deelnemers bedroeg 120.

Op verzoek van het Rijksmuseum van Oudheden heeft de vereniging ten behoeve van basisscholen een stadswandeling samengesteld in aansluiting aan de tentoonstelling !Actie Romein!. De wandeling, uitgezet door mevrouw C.O.C. Portheine, voert langs een tiental monumenten in de Leidse binnenstad waarin elementen die naar de klassieke, en met name de Romeinse oudheid verwijzen, te vinden zijn. De tekst is in details doorgesproken met de heren dr. H. Pragt, conservator van het museum, en drs. M.Th.R.M. Dolmans, stadsarcheoloog van Leiden. Het ligt in de bedoeling de eerste, voorlopige versie, die vanaf januari 1998 voor scholen in het museum ter beschikking ligt, uiteindelijk in een fraaiere vorm voor gebruik, ook na de tentoonstelling, uit te geven.

De Leidse Welzijnsorganisatie riep via de heer C.B.A. Smit de hulp in van de vereniging om 50-plussers actief deel te laten nemen aan het opstellen van een

geschiedenis van de eigen wijk. Een programma in de Kooi verliep zo succesvol dat eenzelfde aanpak in andere wijken wordt voorbereid, onder het motto “Leiden in vroeger tijden”.

Op 4 november 1997, één dag voor de eigenlijke datum, werd het negentiende lustrum gevierd met een voordracht door prof. dr. H. Beukers. Een feestelijk samenzijn besloot deze avond. De leden keerden huiswaarts met een mapje kaarten met de tekeningen van Hans Borkent.

Bij de heropening van het Gemeentearchief na de grootscheepse verbouwing en nieuwbouw op 9 september 1997, bood het bestuur een multi-media PC met kleurenprinter (IBM Aptiva 454, Lexmark colorjetprinter model 2030) aan voor de studiezaal. Deze apparatuur werd door de ambassadeur van de Verenigde Staten, de heer Terry K. Dornbush, in gebruik genomen door de Website van de Pilgrimfathers te bezoeken.

Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Diaconessenhuis schonk de vereniging een bijdrage voor de personeelskas.

Besloten werd het Plaquettefonds aan te spreken voor geveltekens die “Pilgrimfather memorials” in Leiden markeren.

Oud Leiden heeft zich aangesloten bij de Vereniging Cultureel Erfgoed Zuid-Holland.

De vereniging heeft het beroep dat bij de Raad van State was ingesteld tegen de beslissing van de gemeente Leiden met betrekking tot het Militair Invalidenhuis ingetrokken, omdat de gemeente haar plannen ten dezen heeft gewijzigd.

Het bestuur heeft bij de gemeente Leiden bezwaar gemaakt tegen de voorgenomen bebouwing van het westelijk deel van de Hortus botanicus; de gemeente heeft laten weten dat mede op grond van deze actie de plannen zijn bijgesteld; voor de barak is een sloopvergunning verleend.

De vereniging heeft te kennen gegeven mee te willen werken aan het zoeken van een solide bestemming voor het Gemeenlandshuis van Rijnland, nu het kantoor van het Hoogheemraadschap uit de Breestraat verdwijnt.

De vereniging heeft, in aansluiting aan de protesten van de omwonenden, er diverse malen bij de gemeente Leiden op aangedrongen het plan “Binnenste Beter” in heroverweging te nemen en daarbij de bestaande historische bestrating en materialen uitdrukkelijk als uitgangspunt te nemen en niet, zoals nu, als een secundaire randvoorwaarde.

Naar de mening van het bestuur vormt het aanbrengen van een doorgang in de noordmuur van de Pieterskerk geen inbreuk op het historische karakter van de kerk. Dit standpunt is als zodanig kenbaar gemaakt bij de Monumentenbeheerscommissie van de gemeente Leiden. Het bestuur heeft met instemming kennisgenomen van het plan voor de verbouwing van het Stadhuis van Leiden; met name het weer in gebruik nemen van de oorspronkelijke toegangen aan de Breestraat zal de historische aanblik versterken.

Het bestuur behoefde niet in actie te komen voor de Oudheidkamer in Hazerswoude-Dorp; na heel veel moeite om subsidies los te krijgen en onwil om te buigen in begrip konden de werkzaamheden aan het Museum ter hand worden genomen.

Giften, legaat

Van de heer E. Brinks ontving de vereniging voor haar bibliotheek *De ramp van Leiden, na 100 jaar herdacht*, geschreven door prof. dr. L. Knappert.

Mevrouw dr. Carla Bruins schonk de vereniging Leidse Jaarboekjes, met toestemming deze te verkopen.

Mevrouw D. Woudstra-Bergema benoemde de vereniging tot mede-erfgenaam. De vereniging aanvaardde de erfenis onder voorbehoud.

Het Fonds Mr. Annie Versprille ontving andermaal een gift van f 1.000 van de heer mr. C.J. Vogel.

Propaganda

De vereniging gaf, zoals iederjaar, acte de présence in de Pieterskerk (13 september), ditmaal met een nieuwe, gemakkelijk te verplaatsen stand, waarop tijdelijk foto's werden aangebracht die aansloten bij het thema "Scholen" van de Open Monumentendagen.

De stand werd voorzien van reproducties van foto's uit de collectie van de vereniging.

De commissie verleende hand- en spandiensten bij de algemene vergaderingen van de vereniging; zij zorgde er tevens voor dat de folders van de vereniging over nog meer plaatsen verspreid werden.

In het *Leids Nieuwsblad* verschenen onder auspiciën van de vereniging vijf artikelen: "De architect Hendrik Johannes Jesse" (van de hand van mevrouw D. Piazza), "Raaphorst en De Paauw: twee buitenplaatsen rond Wassenaar" (idem), "De nieuw- en verbouw van het Gemeentearchief Leiden" (idem), "De Geuzentocht over de Vliet: de drie Vlietbruggen" (idem), en van de hand van I.W. Lambrechtsen-van Essen "Oudste school van Leiden laat stukje onderwijs-historie zien".

Subsidies, reserveringen

Ten opzichte van vorige jaren is het aantal verzoeken om subsidie wat teruggelopen; de hoogte van de toegekende bedragen is toegenomen.

Aan Stedelijk Museum de Lakenhal werd een bijdrage van f 500 gegeven voor de aanschaf van de knipsels van Willem Eigeman.

Aan de heren drs. J. Laurier, drs. J.K.S. Moes en dr. D.J. Noordam werd een subsidie van f 2.500 toegezegd voor hun boek *Door de wol geverfd*.

Voor de Engelstalige gids *Leiden Pieterskerk* ontving de Stichting Vrienden van de Pieterskerk f 2.500.

De uitgave van deel 7 van de *Historische plattegronden van Nederlandse steden: "Leiden"* werd gesteund met f 2.000.

Het boek *Eene aangename publieke wandeling, Een schets van de historische stads- en singelparken* van de hand van Clemens Steenbergen, Erik de Jong en Ed van der Vlist, werd gesubsidieerd met f 2.500.

Bij de H.J. Jesse-manifestatie verscheen een boek over diens werkzaamheden; het werd door de vereniging ondersteund met een bedrag van tweemaal f 2.000.

Voor de viering van het eeuwfeest van de vereniging werd f 10.000 gereserveerd. Het Plaqueettefonds werd versterkt met f 5.000.

Publicaties

Het 89ste deel van het *Leids Jaarboekje* werd op 11 september aan burgemeester mr. C.H. Goekoop van Leiden aangeboden. De vaste rubrieken "Archeologische kroniek" en de "Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht" zijn opgegaan in een "bouwhistorisch en archeologisch jaaroverzicht", onder de inhoudelijke verantwoordelijkheid van de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden.

Het *Mededelingenblad* werd ook dit jaar zes maal door de secretaris verzorgd.

De Stichting Leidse Historische Publicaties heeft met startproblemen te kampen gehad. De nieuwe publicaties zullen in beginsel verschijnen bij de Primavera pers.

Correspondenten

De correspondenten-bijeenkomst werd dit jaar gehouden in Hazerswoude-Dorp op uitnodiging van de heer C. Kroon. De ochtend werd besteed aan een overzicht door de gastheer van de geschiedenis van Hazerswoude en van de perikelen rond het van de grond af te restaureren Oudheidkundig Museum Hazerswoude. Drs. J.A. Brugman, projectleider Regionale geschiedbeoefening Zuid-Holland, besprak hoe men de geschiedenis van zijn dorp kan vastleggen. Daarna vond de traditionele uitwisseling van wederwaardigheden en wetenswaardigheden plaats. Na de lunch werd de kerk bezocht en het toekomstige onderdak van het Museum.

Vertegenwoordigingen

De heer mr. ir. L. Barendregt meldt over Molen De Put dat de onderhoudskosten van de molen binnen de marges blijven; wel moeten de zeilen binnenkort vernieuwd worden. Op de Nationale Molendag werd het feit herdacht dat men tien jaar geleden met de nieuwe molen kon kennismaken. Een promotiefolder kwam in 1997 gereed.

Op 20 maart 1997 werden de nieuwe statuten van de Rijnlandse Molenstichting aangenomen, waardoor de kwaliteitszetels verdwenen, waaronder die van Oud Leiden. Tegen de nieuwe statuten stemden de vertegenwoordiger van de vereniging de heer Barendregt, en de gemeente Leiden. Het gevolg van de nieuwe statuten is dat de belangrijkste subsidiegevers, de gemeenten, slechts via een soort informatie-commissie bij de Stichting betrokken blijven.

De heer ir. T. Dijs vertegenwoordigt de vereniging in STIEL. De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden vierde in 1997 haar 10-jarig bestaan met een lezing over verdwenen industrieën en een tentoonstelling over bedrijfsbriefhoofden "Hoogachtend verbleven zij". Een speciaal lustrumnummer van haar blad *Stielz* verscheen met

een terugblik en overzichten van alle artikelen die de afgelopen jaren zijn gepubliceerd. Met behulp van velen is intensief getracht het hergebruik van de Meelfabriek te bevorderen en vele andere panden te behouden.

De contacten met de Vereniging Jan van Hout werden onderhouden door de heer P.F.J. Obbema.

De heer J.F. Dröge nam deel aan de werkzaamheden van de gemeentelijke monumentencommissie van Leiden. Bij de systematische inventarisatie van de binnenstad werden 375 panden beoordeeld, waarbij van 208 een advies tot plaatsing op de gemeentelijk monumentenlijst is of zal worden voorbereid. In totaal werden 168 plaatsingsadviezen behandeld. B&W besloten tot 175 plaatsingen. Eind 1997 waren er 1,071 gemeentelijke monumenten (tegenover 1.124 rijksmonumenten en één provinciaal monument). Op 1 juli 1997 nam B&W het besluit tot plaatsing op de lijst van het duizendste gemeentelijk monument (Plantsoen 65). Op 12 september werd hieraan op feestelijke wijze aandacht besteed. In de vergadering van 9 juli werd besloten tot plaatsing van het park aan het Plantsoen op de monumentenlijst over te gaan. De commissie boog zich over de herinrichtingsplannen van de Pieterswijk in het kader van het project "Binnenste Beter", waarbij enkele kritische kanttekeningen werden geplaatst. Ook de herinrichting van de Breestraat had de aandacht van de commissie.

De Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden heeft in het verslagjaar enkele lezingen verzorgd en een tentoonstelling die de "Groenesteeg" betrof. In de zomermaanden was de Aula elke eerste zondag van de maand voor publiek toegankelijk. Voor het financieel welzijn van de Stichting is het van belang dat een geregelde huurder gevonden is. Mevrouw T. de Boer-Donia vertegenwoordigt de vereniging in het Stichtingsbestuur.

Vanwege de Stichting Geschiedschrijving Leiden, waarin de vereniging vertegenwoordigd is door de penningmeester en de heer mr. H.J.G. Bruens, is de synopsis voor het werk gereedgekomen.

Lezingen

In het lezingenprogramma van 1997 konden velen iets van hun gading vinden.

De spits werd, op 10 januari, afgebeten door de heer drs. M.Th.R.M. Dolmans, in een bijeenkomst in de vergaderzaal van het Gemeentearchief samen met de Vereniging Jan van Hout. Onderwerp was de vraag "Analyse of hypothese? Leiden en zijn burcht in archeologisch, bouwhistorisch en historisch perspectief" (86 toevoorders).

Op 11 februari belichtte de heer dr. J.G. Smit in Stedelijk Museum De Lakenhal de band van "De graven van Holland en hun onderdaan de stad Leiden, reisdoel, verblijfplaats en huldiging" (82).

Op 25 maart, in aansluiting aan de Jaarvergadering, waren onder andere de Leidse stations het onderwerp van de lezing van ir. C. Douma in zijn lezing "Typologie van 150 jaar stationsarchitectuur" (79).

In het kader van de H.J. Jesse-manifestatie belichtte op 13 mei de heer A.P.J.M.

(Fons) Verheijen, architect, de invloed van Jesse op het ontstaan van Leiden-buiten-de-singels en zijn aandeel in de markante architectuur van huizen en winkels in de jaren 1880-1943. Als locatie was gekozen voor de Blonk-garage, waar één deel van de driedelige aan Jesse gewijde tentoonstelling was opgesteld (62).

In samenwerking met de Wijkvereniging Pancras-West werd op 24 juni een bijeenkomst georganiseerd ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van die vereniging. De heer J.F. Dröge gaf onder de titel "Bouwen en wonen in Pancras-West" een overzicht van dat al zeer oude stadsdeel (110).

Ook dit jaar waren de Open Monumenten-dagen aanleiding voor een lezing. Daar als thema van deze dagen gekozen was voor "Geleerd in Leiden", sprak op 12 september in de aula van het Bonaventura-college aan de Burggravenlaan mevrouw drs. R. Krul over "De vaderlandse historie-platen van een Leidse tekenmeester, Tieleman Cato Bruining" (39).

Op 14 oktober was "Gerard Sandifort (1779-1848), in twee werelden" het onderwerp waarover de heer dr. T.W. van Heiningen in De Lakenhal ons het een en ander vertelde (29).

Op 4 november vierde de vereniging haar 19de lustrum. Als feestredenaar trad op de heer prof. dr. H. Beukers. Hij wist over "Geneeskunde in Leiden anno 1902" een boeiend én feestelijk verhaal te vertellen (92).

De laatste voordracht van dit jaar vond plaats op 16 december in een van de zalen van de St. Petruskerk aan de Lammenschansweg. Mevrouw A. van Leeuwen-van der Stoep legde onder de titel "De paramenten van de Petruskerk" verband tussen deze zeer oude (en zeldzaam mooi geborduurde) textilia en de schilder Cornelis Engebrechtsz. (41).

De vereniging is de sprekers erkentelijk voor de boeiende wijze waarop zij een scala aan onderwerpen over het voetlicht hebben gebracht. Niet minder dank komt diegenen toe die de vereniging onder hun dak hebben willen ontvangen.

Excursies

Traditioneel werd gestart met een ochtendwandeling door Leiden: 27 deelnemers begaven zich op 19 april onder leiding van de stadsarcheoloog, de heer drs. M.Th.R.M. Dolmans, met als thema "Sporen van de vroegste bewoning", naar middeleeuwse kelders van onder andere het Gravensteen en de Lokhorstkerk, langs sporen van diverse historische panden en geheimen van Pieterskerk en Burcht.

De fietstocht (3 mei, 28 deelnemers) voerde langs talrijke scheppingen van de architect H.J. Jesse (1860-1943), zoals het Raadhuis van Oegstgeest en in Katwijk het indrukwekkende Rode Dorp, de Theemuts en andere villa's, de Nieuwe Kerk (1887) en het Katwijk's Museum, aanvankelijk een redershuis, en dat alles met boeiende toelichting.

In Den Helder (24 mei, 34 deelnemers) werd het indrukwekkende Fort Kijkduin bezocht, gebouwd in opdracht van Napoleon Bonaparte, en nu na restauratie "Europees monument". Daarna werden de haaien enz. van het annexe, zeer verrassende onder-water zee-aquarium bewonderd, en werd een bezoek gebracht aan het Marine-

museum met een expositie gewijd aan “onze” tsaar Peter de Grote en aan het beklemmende interieur van een duikboot.

Wij waren er in geslaagd opnieuw een uitzonderlijk bezoek te mogen brengen (21 juni, 53 deelnemers) aan het Huis te Linschoten (1647) en aan het rondom liggende parkbos (in 1834 aangelegd door J.D. Zocher), zodat de vele teleurgestelden van 1996 nu alsnog aan hun trekken kwamen. En hoe!

In Breda (26 juli, 40 deelnemers) bezochten we het prachtige Kasteel waar Willem van Oranje, Philips Willem en Maurits zo op gesteld waren, en daarna de Onze Lieve Vrouwe Kerk met wellicht Nederlands mooiste toren. In Etten-Leur was het St. Paulus-hofje ons doel met het charmante wat aandoenlijke Museum “Jan uten Houte”. De dag werd besloten met een diner in restaurant “Boswachter Liesbosch”.

Na een boeiende voorlichting in de bus en een schitterende diapresentatie in het museum, genoten de deelnemers van de bezichtiging van het uitstekende Biesbosch-museum in Werkendam (30 augustus, 55 deelnemers), gevolgd door een tocht met lunch op een historische klipper, met enige regen. Daarna wachtte hun een zonnig terras in Drimmelen. Ongelooflijk dat men 600 jaar geleden nog kon wandelen van Dordrecht naar Geertruidenberg!

Tenslotte (27 september, 57 deelnemers) vond een rondvaart plaats onder deskundige leiding door de stad en het Oostelijk havengebied van Amsterdam, dat men het best per boot kan bekijken: fascinerende nieuwbouw, metamorfosen van 17de-eeuwse pakhuizen, afwisseling, doorkijkjes, uitzichten, en dat alles in wisselwerking met het nabije water! Een waardig besluit van wederom een boeiend excursieseizoen.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1997

Aan de kroniek werkten mee: voor Leiden mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg en voor Rijnland mw. drs. M.C.J. Bultink, E.F. van der Dussen, E. van der Hoeven, C. Kroon, J.W. Kret, J.J. Kuypers-Pel, S.C.H. Leenheer, C.J.N. van der Loo, A. van der Luijt, J. Portengen, H.A. van der Post, P.F. Reddingius, J.G. Schrage, J.H.M. Sloof, H.M. Smit en Ph.H. Vonk.

JANUARI

- 1 Een felle brand legt de Katwijkse voormalige visverwerkingsfabriek van Ouwehand in de as. Het is, mede door het bevroren bluswater, een fantastisch schouwspel.
- 1 De EWR ("NV Energie- en Watervoorziening Rijnland") te Leiden heeft een nieuw logo, in de vorm van een ellips, die symbool staat voor de leidingen en kabels, waarmee het bedrijf zijn producten vervoert.
- 4 De Woubrugse spuitjester Henk Angenent, inwoner van Alphen aan den Rijn, wint de Elfstedentocht. Ook andere inwoners van Rijnland rijden de tocht uit.
- 8 Bakkerij Oudshoorn in Warmond mag zich hofleverancier noemen, nu de firma 250 jaar bestaat.
- 9 Het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest in Oegstgeest wordt geprivatiseerd; de Stichting Algemeen Psychiatrisch Ziekenhuis Endegeest krijgt de onroerende zaken in erfpacht van de gemeente Leiden.
- 10 M.A. Straver wordt geïnstalleerd als korpschef van de politie Hollands Midden.
- 13 De tentoonstelling "Jan van Goyen" heeft in drie maanden 46.500 bezoekers getrokken, een record voor het Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden.
- 15 De Leidse buurtvereniging De Gracht brengt zichzelf in de publiciteit door de opening van een kringloopwinkel in het LDM-gebouw aan de Middelstegracht.
- 18 De 16-jarige Hilda Brinks uit Hillegom wint twee medailles op de Nederlandse kampioenschappen biathlon (skiën en schieten).
- 22 Joop Walenkamp, oud-wethouder van de gemeente Leiden, overlijdt op zijn 48ste verjaardag.
- 25 De komst van de televisiesterren Linda, Roos en Jessica van G(oede) T(ijden) S(lechte) T(ijden) voor de opening van een telefoonwinkel leidt op de Leidse Haarlemmerstraat tot grote chaos.
- 27 Truus van der Spek uit Oegstgeest wordt voor de derde keer Nederlands kampioene bridge.

- 27 Overdracht van het gemeentearchief van Zoeterwoude aan het (Gemeentearchief van Leiden.
- 27 Het Oegstgeester psychiatrisch ziekenhuis Endegeest bestaat 100 jaar.
- 28 De slagerij van de Leidenaar André Voordouw blijkt door het Bedrijfschap Slagersbedrijf tot de meest hygiënische van Nederland te zijn uitgeroepen.
- 31 Afscheid van burgemeester A.J.M. Houdijk van Zoeterwoude. Omdat onzeker is of de gemeente zelfstandig zal blijven, treedt op 3 februari mw. M. de Sutter-Besters als waarnemend burgemeester op.

FEBRUARI

- 1 A. Verhagen, directeur van de Drukkerij-Uitgeverij Verhagen te Rijnsburg, overlijdt op 58-jarige leeftijd.
- 3 Jan van der Zon, de bekende slager in de Leidse Haarlemmerstraat en voorvechter van een betere bereikbaarheid van de Leidse binnenstad, overlijdt op 80-jarige leeftijd.
- 7 De rector magnificus van de Rijksuniversiteit Leiden, prof. dr. L. Leertouwer, draagt zijn functie over aan prof. dr. W.A. Wagenaar.
- 10 De gemeenteraad van Ter Aar zegt het vertrouwen op in burgemeester W. Vroegindeweyj; zij neemt op 25 maart afscheid van de gemeente.
- 13 De deelnemers van de Special Olympics in Toronto, twaalf geestelijk gehandicapte sporters, onder wie medaillewinnaars Karen Verhagen, Karin van Tongeren, Aat Keijzer en Eric van der Stap, worden ontvangen op het Leidse Stadhuis.
- 22 Overlijden van Frans Boelen, de man die als directeur de Leidse Schouwburg weer deed bruisen, maar wiens financiële beheer veel problemen met zich meebracht.
- 26 Het Leidse Diaconessenhuis viert zijn 100-jarig bestaan.
- 27 Katwijk hoopt door het beschikbaar stellen van de “Wal1 of fame”, een muur waar legaal op geschilderd kan worden, de illegale graffiti aan banden te leggen.
- 27 W.P. van Eeden uit Noordwijk ontvangt de J.F.Ch. Dix-penning voor uitzonderlijke verdiensten voor de bloembollenteelt.
- 27 Het komt tot een confrontatie tussen de gemeente Leiden en actievoerders over het kappen van een essenbosje in het kader van het bouwrijp maken van de Broek- en Simontjespolder. Wethouders en raadsleden van Leiden, Oegstgeest en Warmond worden telefonisch bedreigd.
- 28 Het Leidse Cultureel Centrum De X viert zijn eerste lustrum.

MAART

- 1 Na een halve eeuw stoppen er weer treinen in Voorhout.
- 6 Th.H. Wessels, kolonel der Intendance b.d. (ON4) en ereburger van Leiden, overlijdt op 85-jarige leeftijd.
- 8 Jan Wolkers onthult zijn eigen kunstwerk in de middenberm van de Abtspoelweg in Oegstgeest.

- 20 Overlijden van de heer St. Menken, die meer dan een kwart eeuw wethouder was van Leiden, op 87-jarige leeftijd.
- 23 Opening in Hillegom van het Den Hartogh Ford-Museum, het grootste in zijn soort ter wereld.
- 24 Mw. H. Suurmond-van Leeuwen, van 1974 tot 1992 “onbezoldigd stadsarcheoloog van Leiden” ontvangt de Oud Leiden-penning 1997.
- 26 Het Leidse DIOK wordt voor de tiende keer rugbykampioen van Nederland.
- 30 De Leidse Pompom-groep Heavy Metol wordt Europees kampioen; de titel voor duo-twirling gaat naar Kim van Oosten en Wendy Marks.
- 31 De Pinkstergemeente in Leiden, die samenkwam in gebouw “De Goede Herder” aan de Leidse Oude Vest, wordt na veertig jaar opgeheven; het echtpaar Elkerbout, dertig jaar voorganger, kan geen opvolgers vinden.

APRIL

- 1 De gemeenteraad van Liemeer gaat akkoord met het verhuren van Kerkstraat 31 te Nieuwveen als toekomstige oudheidkamer.
De afdeling Hillegom-Lisse van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen viert haar 80-jarig jubileum.
- 3 Met informatietechnologie voor PTT Post is de Rijksuniversiteit Leiden de eerste universiteit die rechtstreeks voor een bedrijf scholing verzorgt.
- 4 Overlijden van cantor-organist en beiaardier Addie de Jong die dertig jaar in Voorschoten speelde.
- 7 Installatie van mr. A.P. van den Berge uit Wassenaar tot waarnemend burgemeester van Ter Aar.
- 8 Het Woubrugse echtpaar Maarten van Egmond en P. de Wit viert het 70-jarig huwelijk.
- 10 De Katwijkse voetbalvereniging “De Rijnvogels” vliegt door naar de tweede klasse zaterdagmiddag-amateurs.
- 13 Henk van Amerongen krijgt een pauselijke onderscheiding omdat hij vijftig jaar koster is van de St. Martinusparochie in Hillegom.
- 14 In het gebied Bronsgeest worden resten van een nederzetting uit de vroege Bronstijd gevonden, waardoor blijkt dat Noordwijk vierduizend jaar geleden al bestond.
- 15 De eigenaren van Noordhoek 1 in Roelofarendsveen ontvangen de Oud Alkemadeprijs 1996 voor het in oude stijl herstellen van de woning.
- 15 De 3.200 leden tellende Hengelaarsbond voor Leiden en Omstreken bestaat 75 jaar.
- 17 Jacobswoude huldigt drie jeugdige kampioen-schaatsters: Helen van Goozen, Liesbeth Mau-Asam en Ester Boer.
- 17 Het gerestaureerde grafmonument van jhr. mr. D.Th. Gevers van Endegeest, in de vorige eeuw hoogheemraad van Rijnland en president-curator van de “Leidsche Hoogeschool”, op het kerkhof van het “Groene kerkje” in Oegstgeest, wordt overgedragen aan de Verenigde Protestantse Gemeente van Oegstgeest.

- 18 In strijd met een vonnis van het Haagse gerechtshof zijn mede door toedoen van het hoofd van de Korpsrecherche Hollands Midden, commissaris P. Heskes, delen van het dossier in de Balpenzaak versnipperd.
- 19 Opening in het raadhuis van Oegstgeest van de grote Jesse-tentoonstelling.
- 29 Aart van Bochove legt zijn functie als wethouder van Leiden neer. Hij is het vierde lid van het huidige, drie jaar oude, Leidse college van B&W, dat aftreedt.

MEI

- 4 In Leimuiden wordtvóór de Hervormde kerk een nieuw herdenkingsmonument onthuld voor de oorlogsslachtoffers.
- 6 Noordwijk dient als locatie voor de top van de Europese Unie.
- 10 De Hillegommer René de Jong wint bij de eerste wereldkampioenschappen Nunchaku-Do in België twee gouden plakken.
- 11 Ter gelegenheid van de viering van het 65-jarig bestaan van de Leidse Hout en het 10-jarig bestaan van de Vereniging van Vrienden van de Leidse Hout wordt een herinneringsbank onthuld.
- 14 Presentatie van Bureau Leiden Promotie door directeur Tjeerd Scheffer.
- 15 De gemeente Leiden wint twee prijzen voor duurzaam bouwen, met de ontwerpen voor de nieuwbouw van het Hoogheemraadschap van Rijnland en die voor peuterspeelzaal Peuterpalet.
- 17 De Lissese fotograaf Henk van den Ende, bekend om zijn foto's van de Duinen Bollenstreek en de Leidse regio, overlijdt op 47-jarige leeftijd.
- 18 Overlijden van Elly Kerckhoffs, ereburger van de gemeente Leiden en actief in vele organisaties voor jongeren en ouderen, op 77-jarige leeftijd.
- 19 De Leidse Stelling Gallery, van Joyce de Gruyter en Peter Willemse, wint op de KunstRAI de ART Amsterdam Award 97 voor durf, collegialiteit en inzet op lokaal niveau.
- 21 Basisschool "Johannes de Doper" te Zevenhoven viert haar 125-jarig bestaan.
- 21 Het eerste emmertje Hollandse nieuwe, aangevoerd door de Katwijkse schipper Floor Guijt, brengt f 65.000 op.
- 22 Installatie van de nieuwe Rijnsburgse burgmeester A.P. van der Lee.
- 27 De Leidse Jelgersmakliniek wordt voor één gulden overgedragen aan de gemeente Oegstgeest, die er voor ruim 14 miljoen gulden een gemeentehuis van zal maken.

JUNI

- 1 De bekende Katwijkse huisarts Timmers legt na 32 jaar zijn praktijk neer.
- 3 Burgemeester mw. M.E.B. de Goeij-Smulders verruult Voorhout voor Berkel-Rodenrijs.
- 7 Een open dag sluit de in Valkenburg gedane opgravingen af, waarbij de loop van de oude Romeinse weg naar het Castellum kon worden vastgesteld.
- 7 De 65-jarige Club Leiden van de Nederlandse Unie van Soroptimistclubs organi-

seert de Landdag van de Unie in de Leidse Hooglandse kerk; de Club Leiden heeft als jubileumactie f 64.000 bijeengebracht ten behoeve van Interplast Holland.

- 8 De Matthias-parochie te Warmond viert haar 200-jarig bestaan.
- 11 Noordwijk krijgt nogmaals de “Blauwe vlag” voor een schoon strand en goede voorzieningen voor de badgasten.
- 15 Mw. A.A. van Dijk, “Juffrouw Annie” voor haar kamerbewoners van Boerhaave-
laan 28 in Leiden, overlijdt op 97-jarige leeftijd, de laatste tijd door haar studenten verzorgd.
- 17 H. Stikkelorum, “Japie van de Markt” in Leiden, op 82-jarige leeftijd overleden.
- 24 Openstelling van de Burcht in Leiden na een ingrijpende renovatie van met
name de Burchtheuvel.
- 25 De Regionale Brandweer Rijnland test de nieuwe alarminstallaties, aan de Leidse
bevolking gepresenteerd onder de slogan “niets loeit harder dan de nieuwe
sirene”.

JULI

- 2 Het weekblad de *Katwijkse Post* herdenkt met een speciale uitgave zijn 75-jarig
bestaan.
- 3 Installatie van mw. Amy Koopmanschap als burgemeester van Zoeterwoude,
waarmee het gevaar van annexatie van de gemeente bezworen lijkt.
- 9 Overlijden op 77-jarige leeftijd van A.C.J. Duindam, oud-voorzitter van de stich-
ting “Oud Zoeterwoude” en correspondent van de Vereniging Oud Leiden (zie
In memoriam) .
- 20 De junioren van het Leidse K&G behalen op het Wereld Muziek Concours in
Kerkrade eerste prijzen op de onderdelen Show en Mars.
- 26 De Leidse Uitgeverij E.J. Brill gaat naar de beurs.
- 27 De senioren van het Leidse K&G behalen op het Wereld Muziek Concours in
Kerkrade vaandels voor de onderdelen Show en Mars.
- 29 Ter gelegenheid van zijn 90ste verjaardag organiseert de L(eidse) F(ootball)
C(lub) een wedstrijd tussen een Leids regio-elftal en het Engelse Sheffield
Wednesday.
- 30 De Noordwijkse beeldhouwster Charlotte van Pallandt overlijdt op 98-jarige leef-
tijd.

AUGUSTUS

- 15 Door het vertrek van de dependance Vlietland College Leiden verliest Voorschoten
zijn laatste school voor voortgezet onderwijs.
- 16 Mw. C. (Kaatje) van Dam-Groeneveld in Leiden is met haar 109 jaar Nederlands
oudste inwoner.
- 28 De Jozefschool in Hillegom viert zijn 75-jarig bestaan.
- 30 J. Volker ontvangt, bij zijn afscheid na dertig jaar van de Leidse Brandweer, de
Jan van Houtpenning.

SEPTEMBER

- 5 De 13jarige Voorschotenaar Willem den Herder wordt gitaarkampioen van Nederland.
- 9 Terry K. Dornbush, ambassadeur van de VS, opent met een bezoek aan de nieuwe website met documenten van de “Pilgrim Fathers”, de nieuwbouw van het Leidse Gemeentearchief.
- 11 Ruud Paauw, “het gezicht” van het *Leidsch Dagblad*, neemt na 36 jaar afscheid van de journalistiek.
- 12 De bekende Katwijker C. Ouwehand overlijdt op 107-jarige leeftijd.
- 12 Opening van de nieuwe brandweerkazerne in de Rooseveltstraat in Leiden door de onthulling van een Object van brandweerman en kunstenaar J. van Egmond.
- 12 De restauratie van de toren van de Hervormde kerk te Leimuiden is voltooid.
- 12 Door het schroeven van een bordje op de gevel van Plantsoen 65 in Leiden wordt duidelijk gemaakt dat dit pand het duizendste is op de Leidse gemeentelijke monumentenlijst.
- 16 Het echtpaar Van der Laan-Rossenbergh uit Ter Aar is 70 jaar getrouwd.
- 23 Dr. B.K.S. Dijkstra houdt een lezing over de skeletten in de vroegere abdijkerk van Rijnsburg, waarin hij aangeeft dat dit resten zijn van de leden van de Hollandse grafelijke familie.
- 25 Jacobswoude huldigt allround sport- en brandweerman Cees Vernooy uit Leimuiden.
- 30 Gemeentesecretaris L.A. Maasdam van Hillegom neemt na bijna 23jaar afscheid,

OKTOBER

- 1 Pastoor W.J. Kleijn uit Noordwijk gaat met emeritaat na een 41-jarige priester-carrière in de Bollenstreek.
- 1 Oprichting van het Cultuur-Historisch Genootschap Duin- en Bollenstreek waarin tien historische verenigingen en drie musea zijn verenigd.
- 2 De erepenning van de gemeente Leiden wordt toegekend aan de Christelijke Muziekvereniging Kunst en Genoegen (Show en Marchingband) .
- 3 R. Sloos, oud-directeur van de Leidse 0 (onderwijs) 1 (instellingen) overlijdt, na bijna veertig jaar met deze organisatie verbonden te zijn geweest, op 64-jarige leeftijd.
- 5 Het eredivisieteam van The Kopergirls, een majorettegroep uit Leiden, wordt in Zwitserland Europees kampioen.
- 10 Scheidend VVV-directeur Cees Hugens ontvangt de gouden speld van de gemeente Leiden voor externe betrekkingen.
- 14 Onthulling van het kunstwerk “Son et Lumière” van Evelyne Janssen op een perron van station Leiden Centraal; grote ogen op de gevels van het station behoren ook bij dit kunstwerk.
- 16 In aanwezigheid van de burgemeesters van de Japanse steden Tsuyama en Tsuwano, de heren Nakao en Nakashima, wordt aan het pand Rapenburg 12-14 te Leiden een plaque aangebracht ter ere van de Japanse geleerden

- Mamichi Tsuda en Amane Nishi, die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de “modernisering” van Japan.
- 29 Koningin Beatrix en prins Claus ontvangen de president van Portugal, Jorge Sampaio, in de Leidse Pieterskerk.
 - 31 Prof. dr. J. Bastiaans, pionier op het gebied van hulp aan getraumatiseerde oorlogsslachtoffers, overlijdt op 80-jarige leeftijd.
 - 31 Met de overhandiging van de laatste sleutel in de Lotte van Beesestraat in de Leidse Stevenshof is de laatste grote bouwlocatie van Leiden gevuld.

NOVEMBER

- 2 De Leidenaar W.J. Blankenstein stopt op 75-jarige leeftijd zijn 65 jaar durende voetbalcarrière bij Voorschoten 97.
- 2 Ton Pieters, veelzijdig journalist bij de *Leidse Courant*, overlijdt op 66-jarige leeftijd (zie In memoriam).
- 5 De “dierenartspraktijk van het jaar” blijkt in Leiden te zijn die van dr. Ad Helder, die als eerste tevoorschijn is gekomen uit de enquête van het blad *Over dieren*.
- 11 Overlijden op 78-jarige leeftijd van J. van Zijp, ereburger van de gemeente Leiden en drijvende kracht achter de Leidato.
- 12 De Japanse Akito Minosaki brengt een tweede exemplaar van de uiterst zeldzame *Primula Kisoana* mee voor de collectie van het Rijksherbarium te Leiden, dat als enige in de wereld de plant bezit.
- 14 Door de geboorte van Aluyssa Gomes telt Voorhout nu 12.000 inwoners.
- 20 De Argentijnse componist Ariël Ramirez ontvangt de zilveren Lakenpenning voor de eerste uitvoering van zijn “Misa por la Paz y la Justicia”, een aanklacht tegen de schending destijds van de mensenrechten in Argentinië.
- 21 De Stichting Vrienden van Oud Hillegom reikt haar jaarlijkse oorkonde uit aan het gerestaureerde café “De Kleine Beurs”.
- 22 Het “nostalgisch liedjesfestival voor 50-plussers” in het Leidse Volkshuis is een doorslaand succes.
- 24 Th. van Wieringen uit Hoogmade krijgt een pauselijke onderscheiding voor zijn 50-jarig lidmaatschap van het Gregoriaanse koor.
- 25 De dames Arnoldus-Planjer en Kalthoff-Arnoldus uit Leiden worden gehuldigd door de Christelijke Oratoriumvereniging Ex Animo, waar zij 70 respectievelijk 65 jaar zingen.
- 27 Opening van een authentiek 17de-eeuws huisje in de Beschuitsteeg in Leiden als bijdrage aan het beeld van de “Pilgrim Fathers”, in Leiden.
- 29 Overlijden van de Voorschotenaar mr. J. Klaasesz, die Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland was, gouverneur van Suriname en voorzitter van de openbare bibliotheek in zijn woonplaats.

DECEMBER

- 1 Actrice Mary Dresselhuys heropent met een ferme gongslag de Leidse Schouwburg.

- 4 Opening van het nieuwe, zwaar geïsoleerde Muziekhuis, onderkomen van de Leidse Vereniging van Popmuzikanten, de afdeling Lichte muziek van de Streek-muziekschool en het Leidse Popcollectief.
- 5 De Noordwijkse graficus Karel Kok overlijdt op 77-jarige leeftijd.
- 9 De Co Verhoogprijs 1997 wordt toegekend aan mw. Ans Alting te Leiden, sinds 1957 “de moeder van Imperium”, een Leidse toneelvereniging.
- 11 Overlijden van mw. W.J. Hartevelt-van Drie1 op 61-jarige leeftijd. Zij was mede-oprichtster en oud-voorzitter van de vereniging “Historische Kring Benthuizen”.
- 14 Afsluiting van het succesvolle project “Leiden stad van culturen”.
- 16 Onthulling van een gedenkplaat voor Ph. von Siebold aan zijn woonhuis op het Leidse Rapenburg 19.
- 18 De gemeenteraad van Jacobswoude stelt 56.000 beschikbaar voor de restauratie van het archief van de vroegere gemeente Leimuiden.
- 18 J. Duivesteijn, scheidend voorzitter van de woningbouwvereniging Zijl en Vliet, ontvangt de gouden speld van de gemeente Leiden voor externe betrekkingen.
- 18 Mw. Yol van Breukelen, docente aan het Aquino College, ontvangt het Cornelis Joppensz.-beeldje van de gemeente Leiden voor haar inspanningen voor de Kerst-inn voor bejaarden en Amnesty International.
- 19 De Hillegomse huisarts N. Zimmerman neemt na 32 jaar afscheid van zijn patiënten.
- 24 Het gemeentearchief van Ter Aar wordt overgebracht naar het streekarchief van Alphen aan den Rijn.
- 31 Sluiting van de laatste, al 110 jaar bestaande, kruidenierswinkel in Zoeterwoude.
- 31 De laatste vuilniswagen stort zijn lading bij de voormalige vuilverbranding aan de Leidse Gabriël Metzstraat.

ANTON CHRISTIAAN JOZEF DUINDAM

30-07-1919 LEIDEN

09-07-1997 LEIDERDORP

Op 9 juli 1997 overleed op 77-jarige leeftijd Ton Duindam, ex-voorzitter van de Stichting Oud Zoeterwoude en correspondent van de Vereniging Oud Leiden voor de gemeente Zoeterwoude.

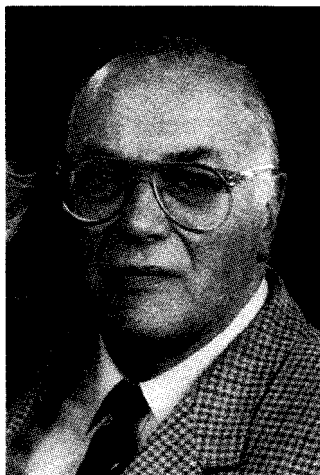
Hij was een goed organisator en een bekwaam leider, onder andere op het gebied van de padvinderij. Zo was hij vanaf de oprichting in 1934 tot ongeveer 1965 betrokken bij de St. Lodewijksgroep van de verkenners, lange tijd als groepsleider. Ook was hij geruime tijd districtscommissaris van de Katholieke Verkenners, district Leiden en omstreken, waaronder ook Leiderdorp, Voorschoten, Katwijk, Oegstgeest, Wassenaar en Voorhout vielen.

Dat zijn hart luid klopte voor de jeugd bewijst ook zijn bestuurslidmaatschap van de Leidse Jeugd Actie en de vele contacten die hij onderhield met de Stichting Jeugdverblijven.

Tijdens zijn arbeidzaam leven heeft hij gewerkt bij de Leidse Spekcentrale, een inkoopcombinatie voor slaggers, gevestigd in de buurt van het Leidse Slachthuis. Zijn grote passie was de stads- en streekgeschiedenis. Kwam dat misschien door zijn geboorteplek, de Korenbeurssteeg, in de schaduw van het Leidse stadhuis? In ieder geval was hij “bezeten” van de Stadhuisbrand, die hij als jongetje had meegemaakt. Zijn vader, de slager Jan Duindam, verschaftte via zijn brandgang toegang aan een fotograaf om exclusieve foto's te kunnen maken van deze enorme brand. Wel onder voorwaarde dat hij een paar afdrukken zou krijgen. Of dat is niet gebeurd, óf Ton Duindam wilde later meer, want toen ik hem op wat latere leeftijd leerde kennen, een indrukwekkende man, bruisend van vitaliteit, kwam hij me verschillende keren vragen of hij nog eens een aantal grote foto's van die brand mocht lenen om zijn befaamde lezing te illustreren. Tot in de wijde omtrek trok die lezing grote belangstelling.

In 1955 trouwde Ton Duindam met Cok van Haasteren, een dochter van de bekende Leidse kolenhandelaar aan de Oude Rijn. Ze betrokken een bovenwoning boven de kolenhandel, vervolgens verhuisden ze naar de Buys Ballotstraat en tenslotte naar de Zoeterwoudse Oranjelaan.

In Zoeterwoude werd hij gemeenteraadslid voor de Katholieke Volks Partij in de periode 1970-1974. In die tijd was hij tevens wethouder met financiën en onderwijs in zijn portefeuille, maar hij had ook oog voor het monumentenbeleid. Hij verzette zich hevig tegen een plan om op de plaats van een mooie boerderij aan het Watertje vier winkels met bovenwoningen te bouwen, “een monstreuus plan dat het Watertje kapot zou maken”. Hij was een man, jong van geest, altijd vol humor, die niet stil kon zitten. Dat blijkt wel uit zijn lange lijst van activiteiten, waaraan hij zijn beste krachten heeft willen wijden. Ruim elf jaar was hij voorzitter van de Stichting Oud

Zoeterwoude, waarbij hij een zeer actieve rol speelde. Zo kwam onder zijn voorzitterschap de oudheidkamer “Suetanborgh” tot stand. Daarnaast was hij zeer actief in de redactie van het kwartaalblad *Suetan*. Menig interessant artikel vloeide uit zijn pen. In november 1992 legde hij op 73-jarige leeftijd het voorzitterschap neer. Als waardering voor zijn grote verdiensten werd hij tot ere-voorzitter van de Stichting benoemd. Hij bleef de excursies, die een ongekennde populariteit genoten, met grote gedrevenheid organiseren en leiden. In totaal heeft hij ruim 35 reizen, in binnen- en buitenland, op zijn naam staan. Op 7 juni 1997 zou hij voor de laatste keer met Oud Zoeterwoude op reis gaan. Helaas was hij toen al te ziek om die zware taak uit te voeren. Op 9 juli is hij aan zijn laatste, zijn grootste reis begonnen.

In 1989 volgde Ton Duindam Thea van Hartevelt op als correspondent van de vereniging Oud Leiden. Trouw bezocht hij de correspondentenbijeenkomsten en even trouw leverde hij materiaal in voor de Rijnlandse kroniek in het *Leids Jaarboekje*. Een van zijn laatste “historische” daden voor Leiden was de schenking van de wieg, die het Leidse gemeentebestuur in december 1928 schonk aan de ouders van de 70.000ste inwoner. Via Duindam kwam deze wieg aan Oud Zoeterwoude, vervolgens aan Oud Leiden, ter plaatsing in De Lakenhal.

Van de wieg tot het graf was in dit geval een korte tijd. Een aimabel man is heengegaan. We zullen hem met respect en waardering blijven herinneren.

Ingrid W.L. Moerman

Met dank aan Ko Baart, Jan van Gent, Gerard van der Hoeven en Henry van der Meijden.

ANTONIUS JACOBUS MARIA THEODORUS PIETERS

12-2-1931 AMSTERDAM 2-11-1997 LEIDERDORP

“Zien en niet bekeken worden ”

“Ik ben geen échte journalist. Ik ben een waarnemer. Sta nooit in het middelpunt, maar altijd net aan de rand. Om te zien, niet bekeken te worden.”

Toen Ton Pieters deze woorden uitsprak werkte hij 25 jaar bij de *Leidse Courant*. Het was 2 april 1982 en groot feest in de Stadsgehoorzaal. Compleet met een jubileumkrantje met loftuizingen van twee (oud-)burgemeesters, Vis en Goekoop, van collega Ruud Paauw van het *Leidsch Dagblad*. Als het aan de jubilaris zelf had gelegen was het feest er nooit gekomen. ‘Waarom zo’n gedoe’, vroeg hij zich ook af bij zijn jubileum.

Maar voor de *Leidse Courant* was het jubileum een van de weinige gelegenheden om notabel Leiden weer eens met de neus op zijn bestaan te drukken. De krant leidde in 1982 al een kwijnend bestaan in de schaduw van het *Leidsch Dagblad* en dat zou nog ruim tien jaar zo blijven. Ton Pieters en zijn rubriek “Langs Omwegen” waren in de stad bekender dan de krant zelf. Dát rechtvaardigde de ongebruikelijke openbare viering van een zilveren jubileum.

Ton Pieters was, toen hij in 1957 bij de *Leidse Courant* solliciteerde, corrector bij het katholieke dagblad *De Tijd*. Zo’n overstap was in die jaren niet ongebruikelijk. “Het voorgeborgte van de redactie”, werd de correctie al bij *De Tijd* genoemd. Als de heren redacteurs het te druk hadden werden correctoren regelmatig ingeschakeld voor journalistieke klusjes. Zo zette ook Ton Pieters zijn eerste schreden richting journalistiek. Het was de tijd waarin journalisten van regionale kranten multi-inzetbaar moesten zijn. Degene die op de perstribune bij de gemeenteraad zat kon ook worden aangetroffen bij de vernissage van een expositie en in het weekeinde langs de lijnen van het voetbalveld.

In Leiden was dat al niet anders. Daar verschenen vier kranten die naar huidige maatstaven met heel minimale middelen werden gemaakt. Het algemene – en toen in alle opzichten al duidelijk grootste – *Leidsch Dagblad*, de christelijke Nieuwe *Leidse Courant*, de katholieke *Leidse Courant* en de plaatselijke editie van *Het Vrije Volk*. De oplages waren klein, net als de redacties. Wie hier werkte moest van alle markten thuis zijn en vooral veel flair hebben.

De komst van een nieuwe redacteur kon al stof voor kopij opleveren. Ton Pieters kreeg als eerste opdracht de stad Leiden te beschrijven door de ogen van een nieuwkomer. Onder de kop ‘Vreemdeling op zoek naar het hart van Leiden’ wist hij een hele pagina te vullen met zijn relaas. Van een bezoek aan de VVV, via het

beklimmen van de Burcht tot de constatering dat de stad toch wel weinig torens telde. Amsterdammer van geboorte, opgegroeid in Haarlem en later woonachtig in Leiden en Zoeterwoude blijven ook later zijn rubrieken een ondertoon van vriendelijke verbazing houden.

Reportages en portretten liggen hem oneindig veel beter dan hard nieuws. Voetbalwedstrijden bekijkt hij, in de woorden van sportliefhebber Ruud Paauw, "met de treurige ogen van iemand die naar het volstrekt verkeerde vertier is gezonden". De gemeenteraad brengt hem tot veelvuldig diep zuchten, gevolgd door de constatering: "Dit is echt heel erg hoor."

Echte mensen daarentegen konden op Ton Pieters' warme belangstelling rekenen. In zijn schrijfstijl spreidde hij een warme bewondering tentoon voor Godfried Bomans, die in zijn "Kopstukken" de journalistiek van de jaren vijftig en zestig prachtig weet te persifleren. Toen de schrijver de stad bezocht voor een lezing annex signeersessie, raakte hij in gesprek met Pieters en ging na afloop met hem mee naar de flat in Zuidwest waar hij met vrouw en drie kinderen woonde. 'Voor een kopje chocolademelk', heette het. Van die chocola werden de twee kennelijk erg vrolijk. Beiden hielden van Dickens, ze hadden allebei op het Haarlemse Triniteitslyceum gezeten, hingen de blijde, bij tijd en wijle melancholieke, Bourgondische variant van het katholicisme aan en ze speelden allebei piano. In dit geval ook na middernacht. Daar kwam pas een einde aan toen een bovenbuurman, en collega, met een stok op de vloer begon te bonken. Dat ontlokte Bomans de verzuchting: "Begrijp jij nou dat iemand daarvoor uit zijn warme bed komt."

Hij was absoluut anglofiel, had eigenlijk Engels willen studeren en verbeterde zo nu en dan bij anderen hun uitspraak van de Engelse taal. Zo verzot op Dickens dat hij punch maakte volgens een recept van de Engelse schrijver. Geen wonder dus dat hij zich met veel enthousiasme stortte op het zilveren jubileum van de stedenband Leiden-Oxford, begin jaren zeventig. Jaren later onderhield Ton nog steeds contacten die hij toen had opgedaan.

Bij de *Leidse Courant* zag hij ondertussen tientallen jongere collega's en verschillende chefs komen en gaan. Zelf had hij nooit de ambitie hogerop te komen. Dat paste niet bij zijn karakter, dat door zijn hoofdredacteur Jaap Hallewas bij zijn jubileum gemakshalve maar als "bohemienachtig" werd omschreven.

Ton Pieters vond in de jaren zeventig uiteindelijk zijn vaste stek binnen de krant, als kroniekschrijver met zijn rubriek "Langs Omwegen". In die rubriek, meestal ongeveer een halve pagina groot, kon hij zijn ziel en zaligheid kwijt. Alle onderwerpen – vaak van historische aard – die het pad van Pieters kruisten vonden er een plekje. Van het wel en wee van de Lodewijkskerk via merkwaardige belevenissen van tuinders uit Roelofarendsveen tot middenstanders die nieuwe waren hadden aan te prijzen. En niet te vergeten de opening van nieuwe horecagelegenheden.

Degenen die hij mocht, of activiteiten die zijn sympathie hadden, konden rekenen op een gevoelig geschreven portret. Met wie hij niet mocht – zeurende middenstanders, vervelende verenigingssecretarissen – rekende hij op subtiële doch niet mis te verstane wijze af. Tot verbijstering van collega's meldden sommigen van hen zich

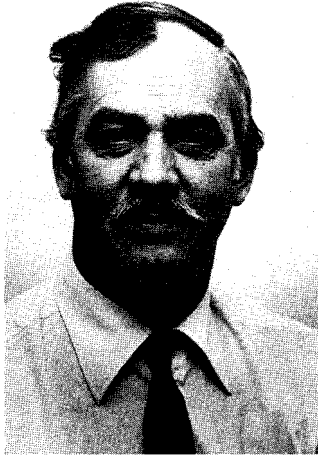

Foto Wim van Noort.

de volgende dag aan de telefoon om zich uiterst tevreden te tonen over het fijne verhaal. Een aantal klopte zelfs regelmatig opnieuw aan om toch maar weer door “meneer Pieters”, en door niemand anders, te worden beschreven.

Temidden van de steeds sneller doorstromende en steeds jongere collega's moet Ton Pieters zich in de loop van de jaren tachtig af en toe een vreemdeling op zijn eigen redactie hebben gevoeld. Hoe kon hij die jongeren vertellen dat hij jarenlang met zijn gezin met Kerstmis naar Haarlem afreisde om er de nachtmis in de Bavo bij te wonen?

Het voortdurend afkalven van de oplage van de krant en de aanhoudende geruchten over opheffing deden hem pijn. Het verval van de krant was uiteindelijk zelfs zichtbaar doordat het redactie pand aan de Apothekersdijk steeds afgetrapter ging ogen. Achter de verlopen gevel was hij uiteindelijk de laatst overgebleven échte representant van de *Leidse Courant*. Een krant met een uiteindelijk wel erg muf geworden katholieke nestgeur, die dankzij subsidies de andere verzuilde media in de stad had weten te overleven.

Ruim een jaar voordat de *Leidse Courant* daadwerkelijk zou worden opgeheven, werd Ton Pieters, op 27 oktober 1991, getroffen door een herseninfarct; twaalf dagen later volgde er nog een. De man die in zijn werkend leven door stad en land trok werd veroordeeld tot een leven van vergeefs revalideren in verpleeghuizen. Hoe zwaar het hem ook viel afhankelijk te zijn van hulp, hij bleef niettemin schrijven. Korte impressies van een wereld vol sociale controle en van verlangen naar vrijheid. Op de dag van de opheffing van de *Leidse Courant*, 14 november 1992, trok hij in zijn aantekeningen de pijnlijke conclusie dat de krant definitief op zijn rug lag.

Bijna op de kop af vijf jaar later overlijdt Ton Pieters, 66 jaar oud, op 2 november 1997 in Leiderdorp.

Rudolf Kleijn

Mr. E.H. GOEKOOP

Burgemeester van Leiden 1980-1998

In het jaar dat burgemeester Goekoop afscheid moet nemen van de hem zo dierbare functie, mag een kort woord over zijn betrokkenheid bij de Leidse geschiedenis, de vereniging Oud Leiden en het *Leids Jaarboekje* niet ontbreken. Van zijn kennis van Leidens historie heeft hij regelmatig blijk gegeven, in geschrift, maar vooral in woord, wanneer hij allerhande gezelschappen moest toespreken. Zelf een degelijk onderzoeker, voelde hij zich wellicht ook een beetje historicus.

Ieder jaar weer aanvaardde hij het eerste exemplaar van het *Leids Jaarboekje* met groot enthousiasme en reageerde hij met kennis van zaken en een kwinkslag op de speech van de voorzitter. Dit boekje van 1998 is het laatste dat hij in zijn functie van burgemeester ontvangt. Het staat ten dele in het teken van Thorbecke, over wie Goekoop zich ook niet onbetuigd heeft gelaten. Zijn lezing op 5 mei jl. liet nog eens duidelijk zien hoe hij de algemene lijnen van de geschiedenis met de Leidse weet te combineren tot een boeiende synthese. Vandaar dat een fragment van het manuscript van die rede hierbij is afgedrukt.

De opsomming van de grondrechten in vrij, waar allen kunnen door de wet beperkt worden. In vrij, waar allen kunnen. En enkele bepalingen zoals woorden dat. Leefstijdsdiscriminatie ontbreekt. Specifiek nog bij de bepalingen over de bevoegdheid van de Raad van State, bij de bepalingen van de Rechterlijke macht, de Raad van State, bij de bepalingen wordt expliciet leeftijdsdiscriminatie evenwel aanvaardde macht, de Raad van State in de Rechterlijke wordt expliciet leeftijdsdiscriminatie bij wet aanvaard.

Eiken houten beeld van Vrouwe Justitia door Claes Jansz. Kaascamer, 1653. Dit beeld stond op de vergaderkamer van de Academische Vierschaar op het Leidse stadhuis. Museum De Lakenhal.

“TOT HUN GROOT HARTSEER EN SCHADE”

Opsluiting op verzoek van ouders en andere familieleden

door

Martine Zoeteman

De apotheker Johannes Henricus Brans en zijn vrouw Cornelia Schippers deden veel moeite om de studie van hun zoon te laten slagen. Adrianus Wilhelmus' oefende samen met zijn vader thuis in de apothekerswinkel en de medische student had van hen meer vrijheid gekregen dan toen hij op de Latijnse school zat. Maar nu heeft hij "zig begeven in conversatie met lichte knapen, ende aan het dagelijx frequenteren van herbergen, ende zelfs gemene kroegen, dat wel haast achtervolgd werd door de bijwoning van gezelschappen met ende plaatsen daar ontuchtige vrouwspersonen het op de bederving der zielen ende lichamen van de ras te verleiden jongelingschap toeleggen". Hij verwaarloosde zijn studie, ouderlijke vermaningen ten spijt. Sinds enige tijd had hij omgang gekregen met een vrouw, Mie genaamd, die in de buurt als meid diende. De geschokte ouders hadden vernomen dat zij zich wel zes maanden lang in een Amsterdams speelhuis had opgehouden. Het buitensporige leven van Adrianus Wilhelmus Brans Schippers werd zichtbaar voor "ieder, op het bloot aanschouwen van zijn persoon hem zelfs oordeeld, niet vrij te zijn van zekere kwaal, die gewoonlijk de bezolding is van ontuchtige daden ende hetgeen de supplianten voor de reden houden, dat niet alleen dikwijls de kalanten, bij het brengen der ordonnantien voor zieken, aan den suppliant ten sterksten is gerecommandeerd, dat zijn zoon geen handen in het gereed maken dier recepten hebben moest, maar zelfs dat sommige kalanten zig van enen anderen apotheker hebben voorzien". Hun zoon heeft om aan geld te komen zijn kleding, horloge, gespen en boeken naar de bank van lening gebracht. Hij maakte het echter nog bonter: hij haalde bij zijn vaders klanten geld op van uitstaande rekeningen. Toen de apotheker Brans bij deze mensen zelf om betaling kwam, leverde dit hem een onaangename verrassing op, die bovendien nog meer klantenverlies betekende. De ouders, "hoe ongaarne ook het kindlievend hart de gebreken van zijn kroost voor het oog van anderen openlegt", waren ten einde raad en vreesden nog meer ellende in de toekomst. Daarom wendden zij zich in

1781 tot de academische rechtbank met het verzoek hun onhandelbare zoon een jaar op te sluiten.'

De academische rechtbank van de Leidse universiteit kreeg vaker dergelijke vragen om "opsluiting op verzoek". In dit artikel wordt na een inleiding over deze rechtbank ingegaan op de handelwijze betreffende deze verzoeken. Welke redenen waren geoorloofd voor opsluiting (ook wel *confinement* genoemd) en hoe werd dit geregeld? Waar kon men opgesloten worden en hoe kwam men weer vrij? Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van het civiele gedeelte van het universitaire rechtbankarchief dat loopt van 1594 1811."

De academische rechtbank

In de vroegmoderne tijd was het gewoonte dat universiteiten bepaalde voorrechten genoten. Een van de privileges was dat studenten onder de jurisdictie vielen van een eigen universitaire rechtbank, ook wel academische vierschaar, *forum privilegiatum* of *senatus juridicus* genoemd. Een academische vierschaar was bedoeld om studenten die over de schreef waren gegaan buiten het bereik van de gewone rechtbanken te houden. Men was namelijk van mening dat jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid niet met een strenge maat mochten worden gemeten.⁴ Zo werd voorkomen dat de toekomstige bovenlaag van de Republiek zou worden geschaad in carrièrekansen en goede naam. Ook de familie werd zo een schandaal bespaard. Ouders lieten hun kinderen daarom liever naar een universiteit met een eigen rechtbank gaan.⁵ Bovendien was het voor ouders die buiten de provincie Holland of in het buitenland woonden een veilig gevoel dat hun kinderen juridisch beschermd werden door een academische vierschaar. Dit gaf hun zekerheid in een tijd waarin de rechtspraak per streek verschilde.

Op Utrecht na had elke Noord-Nederlandse universiteitsstad een eigen rechtbank. Die van Franeker, Groningen en Harderwijk bestonden slechts uit de rector en enige professoren. In Leiden vormden daarentegen universiteit en stadsbestuur samen de academische vierschaar. Deze rechtbank kwam eens in de veertien dagen bijeen op het stadhuis." De rector magnificus en vier assessoren, uit elke faculteit één professor, spraken recht met de vier burgemeesters en twee schepenenmeesters. De stadspartij vormde met één man extra de meerderheid. Soms waren er conflicten tussen de universitaire delegatie en het stadsbestuur in de vierschaar. Door de unieke samenstelling bezat de Leidse academische vierschaar als enige in de Republiek ook de hoge rechtsmacht.⁷ Er konden dus zwaardere misdaden, zoals moord, worden berecht en zwaardere straffen, zoals de doodstraf, worden gegeven.

Iedereen die in het Album Studiosorum van de universiteit ingeschreven stond, viel onder de jurisdictie van deze vierschaar. Niet alleen studenten en hun personeel staan in dit album, ook het universiteitspersoneel en de in Leiden wonende afgestudeerden (advocaten, doktoren en predikanten) zijn hierin te vinden. In het archief van de academische rechtbank gaat het dus niet alleen om studentenzaken. De lidmaten van de universiteit konden zowel gedaagde als eiser zijn. Naast conflicten tussen lidmaten onderling, werden ook zaken tussen lidmaten en burgers behandeld.

Om de universitaire privileges te behouden, was herinschrijving nodig. De statuten van 1575 bepaalden dat de inschrijving jaarlijks hernieuwd moest worden. Deze verlenging van de inschrijving werd recensie genoemd. Zij moest gebeuren binnen twee weken na 8 februari, het begin van het Leidse academische jaar.

In 1795 en 1803 veranderde de samenstelling van het forum privilegiatum. Op 22 oktober 1800 werd de macht van de vierschaar beperkt, er mocht voortaan alleen over de minderjarige lidmaten recht worden gesproken.” In 1811 werd de Leidse universitaire rechtbank opgeheven.

Redenen voor opsluiting

Allereerst is het noodzakelijk het begrip “opsluiting op verzoek” nader te definiëren, om misverstanden te voorkomen. Onder dit begrip wordt verstaan het verzoek aan een rechtbank om onhandelbare familieleden of echtgenoten op te mogen sluiten in een verbeterhuis of op een andere plaats. Het opsluiten van lidmaten om schulden te kunnen verhalen of het detineren na crimineel gedrag komt in dit artikel niet aan de orde.

Er werden door de academische vierschaar tussen 1620 en 1808 in totaal 99 zaken behandeld, die met opsluiting op verzoek samenhangen. Hiervan betroffen 64 zaken daadwerkelijk een verzoek tot opsluiting. Slechts vier zaken speelden vóór 1700, de meeste verzoeken werden gedaan in de periode van circa 1710-1790. Er blijken drie hoofdoorzaken te zijn voor de onhandelbaarheid van een familielid of echtgeno(o)t(e), namelijk drankmisbruik, krankzinnigheid of slecht gedrag. Het onderscheid tussen deze oorzaken is niet altijd even makkelijk aan te brengen. Ook combinaties van factoren, zoals slecht gedrag door drankmisbruik, kwamen voor. Dat er nog een vierde reden is, die soms als een addertje onder het gras verscholen zit, zal later blijken. In twee van de 64 gevallen tussen 1702 en 1788 werd de reden van opsluiting niet vermeld. Het gaat hier om 3,13 procent tegenover 1 procent onbekenden uit het onderzoek van P. Spierenburg naar opsluitingen die in

de Leidse gerechtsdagboeken voorkomen. Hij onderzocht 184 processen tussen 1680 en 1805.”

Drankmisbruik als reden kwam het minst vaak voor in het academische vierschaararchief, namelijk zes keer (= 9,38 procent). Dit in tegenstelling tot de Leidse gerechtsdagboeken, waar alcoholisme de hoofdreden was voor opsluiting met 38 procent.“ Iemand met een alcoholprobleem werd over het algemeen opgesloten vanwege het gevaar voor de omgeving. Dit kon bijvoorbeeld slaan op brandgevaar, zoals werd aangevoerd in de zaak rond Martinus Pook.” Ander gevaarlijk gedrag dat genoemd werd, was het in dronkenschap aanvallen van een schoonzus met een “gebloot mes”. Maar ook in zaken waar het gevaar niet zozeer voor de omgeving, maar wel voor de alcoholist zelf bestond, werd toestemming verleend voor opsluiting. Zo vroegen de dochter en broer van Johannes Diljee, de schrijfmester van de Latijnse school in Leiden, om hem op te sluiten. Diljee ging zich sinds enkele jaren hoe langer hoe meer te buiten aan sterke drank. Volgens de familie was hij nu zo ver heen, “dat hij zich daaraan geheel had overgegeven”.“

Een tweede reden voor opsluiting was krankzinnigheid. In het academische vierschaararchief ging het om 22 zaken (= 34,38 procent). Volgens de gerechtsdagboeken werd 26 procent opgesloten wegens krankzinnigheid.¹⁴ Een tragisch geval was de zaak van de Duitser Carolus Fredericus Ritter. Deze rechtenstudent was door de “melancolie gansch sinneloos” geworden, zo bleek uit een vierschaarvergadering op de dag voor Kerstmis 1727. Ritter was uit het raam van zijn bovenkamer gesprongen, maar hij had dit overleefd.“ Mr. Edgardus Rotgers moest worden opgesloten wegens “fantestique gedagten en hersenschimmen”. Hij gaf grote sommen geld en goederen weg, ook aan onbekenden. Zijn vrouw vertelde de academische vierschaar dat toen haar man in 1745 (dus tijdens het Tweede stadhouderloze tijdperk) in Den Haag in de kerk zat, hij tijdens de collecte voor de armen drie maal luid heeft geroepen “vivat de prins van Oranje”. Toen de familie laatst in de kerk in Harderwijk was, kondigde de voorlezer aan dat men psalm 32 zou zingen. Haar man stond op en sprak met luide stem dat niet de 32ste maar de 81ste psalm gezongen moest worden “als sijnde hem dat van hogere hand ingegeven”. Hij was al eens in 1742 te Groningen opgesloten geweest wegens krankzinnigheid en zes jaar later was opsluiting weer noodzakelijk.“ In het relaas van de moeder van Benjamin de Boissnouveau klinkt haar angst door. Na opsluiting wegens krankzinnigheid was haar zoon weer thuis bij haar. Zij vreesde gevaar, omdat hij altijd met twee geladen “zak-pistolen” rondliep, zwerende “de een of de ander (en wel in het bijzonder monsr. Damalvi) onder de voet te zullen schieten”.¹⁷ Aan de opsluiting wegens krankzinnigheid van Johan Albregt Groddeck zit een vreemd luchtje. De

Student in "Japanse rok" of kamerjas. Zwartekunstprent door Petrus Schenck, begin 18de eeuw. Academisch Historisch Museum.

Amsterdamse koopman Joachim van Anklam was door Albregt Grodeck uit Danzig gevraagd toezicht te houden op zijn zoon. Nu had de koopman gehoord van de krankzinnigheid van deze jongen. De Amsterdammer verzocht Johan Albregt drie maanden op te mogen sluiten even buiten Koudekerk. In de tussentijd werd een brief naar zijn vader in Danzig gestuurd.¹⁸ Na ontvangst van het antwoord hierop van Grodeck senior besloot de vierschaar dat Grodeck junior voor haar moest verschijnen. Hij kwam, in goede gezondheid en met dito verstand. Dan volgt zonder nadere uitleg de melding dat hij geen wraak zal nemen en zo snel het seizoen het toelaat naar Danzig terug zal reizen.“

De derde reden voor opsluiting, slecht gedrag, stond bovenaan met 53,16 procent. In de gerechtsdagboeken lag dit percentage lager, namelijk 35 procent. Slecht gedrag is eigenlijk een verzamelnaam. Hieronder valt een combinatie van verkwisting, onzedelijk gedrag, drankmisbruik, ongehoorzaamheid tegenover ouders, omgang met “verkeerde” vrienden, verwaarlozing van studie etcetera. Een voorbeeld hiervan was het gedrag van Jonas van den Heuvel, ruim 22 jaar, student medicijnen. Zijn moeder vertelde dat hij al twee jaar studeerde, maar dat hij was losgeslagen. Zij had gehoord dat hij de studie verwaarloosde: dit hele jaar (1746) had hij nauwelijks college gelopen. Hij verspilde geld en deed slechte dingen om aan geld te komen.

Zijn schulden, merendeels van dit jaar, bedroegen rond de *f* 1.200. Zij had bovendien al sinds januari voor hem *f* 800 betaald.²⁰ Ook Petrus van der Vorm werd opgesloten wegens slecht gedrag. Volgens zijn grootmoeder lag de fout niet bij hem, maar bij zijn vrienden. Haar twintigjarige kleinzoon was naar Leiden gestuurd om zijn studie in de rechten voort te zetten. Hij woonde bij “een fatsoenlijk mens”, maar kwam in fout gezelschap. Zijn schulden bedroegen al ruim *f* 1.200 en er waren er bij, op plaatsen gemaakt, “daar geen ordentlijk jongman behoort te koomen”.²¹

Naast deze drie redenen, is er nog een, minder vaak voorkomende, vierde reden: vrouwen. Zo deden de voogden van Philip Andries van der Goes hun beklag bij de vierschaar. Hun pupil had van jongs af aan niet gedeugd. Er kwamen verscheidene klachten binnen van de leraar van de Latijnse school, bij wie hij “in de kost en tot directie van zijn studie” was besteed. In Leiden maakte hij schulden. De meeste uitgaven deed hij “met ligtvaardige vrouwluijden, commedianten en commediennes”. Hun pupil heeft destijds overwogen om met een van de comédiennes van de Leidse schouwburg te trouwen. Nu was hij onlangs in Den Haag en logeerde daar bij ene Frishart, op speciaal verzoek van diens dochter **Hester**. Philip Andries wil met dit meisje, door de voogden als hoer omschreven, trouwen.²²

Rondtrekkende artiesten, en vooral de vrouwelijke, zorgden wel vaker voor problemen. Paulus Cornelis van Beerestijn was student en woonde bij zijn oma thuis. Hij was met een groep “operateurs en operatrices” die enige tijd hier in Leiden verbleef, mee naar Amsterdam gegaan en scheen verliefd geworden te zijn op een van hen. Oma wilde haar losgeslagen kleinzoon in Amsterdam laten oppakken, in de Leidse studentenkerker stoppen en naar Indië sturen.²³ De boekverkoper Dirk Haak had zijn zoon Theodorus laten opsluiten wegens slecht gedrag en omgang met “foute” vrouwen. Later blijkt waarom hij dit deed. Theodorus had een trouwbelofte aan **Jannetje** Davoine op schrift gezet en met zijn eigen bloed ondertekend. Op clandestiene wijze waren zij op 27 december 1734 in de echt verbonden. Haak senior reageerde een dag later resoluut met een opsluitingsverzoek dat werd toegestaan.²⁴ Zoon Theodorus is uiteindelijk door zijn vader op de boot naar Oost-Indië gezet.

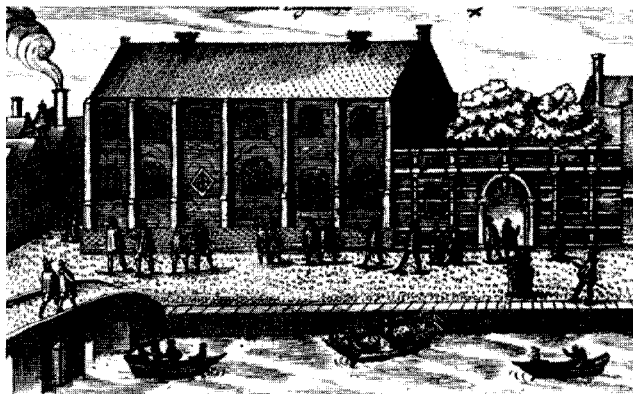
Het is duidelijk dat in deze zaken een dreigende “*mésalliance*” de voornaamste reden was voor het opsluitingsverzoek. Het motief van een “fout” huwelijk speelde vaker een rol, maar dit werd dan verborgen onder motieven als krankzinnigheid of slecht gedrag.

Zo verzochten Jacob en Nicolaas Heijns en George **Wilhelm** Nistler, als voogden van Jan Casimier Bronk, om zijn opsluiting omdat hij teveel dronk

en teveel uitgaf.²⁵ De vierschaar stond dit toe. Toen Bronk vrijkwam, stapte hij naar de vierschaar om toestemming te krijgen van zijn voogden voor een huwelijk met Anna Margareta Elin.²⁶ Uiteindelijk mogen zij trouwen, mits op huwelijkse voorwaarden.²⁷ Ook in de zaak met Mr. Justus Gijs is er wellicht sprake van een ongewenste liefdesrelatie. Als zijn familie hem in november 1696 onder curatele laat stellen en opsluiten, is er volgens hen sprake van een ongebonden leven en is hij zijn zinnen niet machtig.” In maart 1696 blijkt Mr. Gijs bij een vaderschapsactie betrokken te zijn geweest. Hij verweerde zich door te zeggen dat hij nooit iets gehad had met Gouda Margareta Heerman. Zij en haar vader Willem Heerman meenden echter dat hij de vader was van haar kind.²⁹

Diverse vormen van opsluiting

Er waren diverse vormen van opsluiting mogelijk. Van de 99 zaken bleek er één preventief verzoek gedaan te zijn. Pieter Adriaan Veth “mocht” in 1726 van zijn moeder als adelborst naar Indië gaan. Voor de zekerheid vroeg zij assistentie van de vierschaar om hem bij onwilligheid bij vertrek toch aan boord te kunnen brengen.“” Verder kwamen er zeven verzoeken om ondercuratelestelling én opsluiting. In alle gevallen ging het om volwassen mannen, aan wie de handelingsbekwaamheid ontnomen werd. Drieënveertig keer vroeg men om opsluiting in een verbeterhuis gedurende één jaar. Tijdelijke opsluiting was ook mogelijk. Elf maal was er sprake van tijdelijke opsluiting tot de lastpak met een schip naar Indië gezonden kon worden. Dit gebeurde tussen 1709 en 1755. Een voorbeeld hiervan is de zaak Warnier. Jacobus Warniers zoon Jan Pieter ging zich op diverse wijzen te buiten, met roken, rijden en andere geldverspillingen. Bovendien bezocht hij onordentelijke plaatsen en gezelschappen en kwam hij door beroving en inbraak aan geld. Jacobus verzocht zijn zoon op te sluiten totdat hij met de eerste gelegenheid naar Oost-Indië gezonden kon worden.³¹ De opsluitingsduur hing bij deze zaken samen met de tijd benodigd om een functie bij de VOC en een uitrusting voor aan boord te regelen. In alle gevallen was slecht gedrag de reden voor opsluiting. In één van de elf zaken kwamen de commissarissen van de vierschaar zelf met de suggestie een onhandelbare zoon onder strakke discipline van een oorlogsschip te laten leven, in plaats van de gevraagde “gewone” opsluiting.³² Het ging hierbij om jonge mannen van begin twintig. Verder werden tussen 1724 en 1769 tien lidmaten terug naar hun familie in het buitenland gestuurd. Hieronder vallen acht geesteszieke buitenlandse lidmaten, die opgesloten werden, tot zij voldoende hersteld waren om naar huis te kunnen reizen. Zij kwamen uit Zevenburgen (Transsylvanië), Honga-

Academiegebouw aan het *Raapenburg*. Gravure, 1614. Academisch Historisch Museum.

rije, Engeland, Zweden, namelijk Stockholm, tweemaal Duitsland, tweemaal Polen, waarvan één uit Danzig. De gemiddelde leeftijd van deze buitenlandse academische lidmaten was 28 jaar. Twee lidmaten werden wegens slecht gedrag tijdelijk opgesloten, tot ze naar hun vaders in respectievelijk St. Croix (Amerika) en Batavia (Oost-Indië) teruggestuurd konden worden. Deze twee jonge onruststokers waren van Nederlandse afkomst. In 1'743 werd een student opgesloten tot er een besluit was genomen wat er met hem zou gebeuren.

In sommige gevallen was hernieuwde opsluiting noodzakelijk. Vijf recidivisten moesten enige tijd na hun vrijlating weer opgesloten worden. In een aparte paragraaf zal ik terugkomen op twaalf verlengingen van opsluiting. Tien overige zaken, die wel opsluiting betreffen maar niet onder één noemer te vangen zijn, maken het aantal van 99 compleet.

Uit de voorbeelden blijkt dat zowel jonge studenten als volwassen echtgenoten geconfineerd werden, minder- en meerderjarigheid speelde dus geen rol. De meeste opgeslotenen op verzoek waren mannen. Zevenenzestig mannen speelden een rol in 92 rechtzaken.

Veroordeelde vrouwen

Een vrouw kon geen academisch lidmaat worden, maar zij kon wel optreden als eiser of als gedaagde in een proces tegen of van een lidmaat. In zeven processen trad een vrouw op als gedaagde. Het gaat hierbij om vijf vrouwen, van wie er vier werden opgesloten wegens krankzinnigheid en één wegens drankmisbruik.“ De aanvragers van opsluiting waren twee maal de ouders en drie maal de echtgenoten van de vijf dames. Drie zaken betroffen Rachel

Catharina Loderus, huisvrouw van Mr. Reinier Christiaan Tiele: één opsluiting wegens kwaadaardig, op krankzinnigheid lijkend gedrag en twee verleningsaanvragen.³⁴ De vierschaar raakte onderling verdeeld over deze drie zaken. Enkele assessoren lieten hun “dissensus” met het vonnis tot opsluiting aantekenen. Zij wilden Rachel Catharina Loderus zelf of getuigen van haar kant horen, want haar man beweerde wel dat zij zo gevaarlijk was dat ze hem en de kinderen dreigde te doden, maar hoe kon het dat zij op straat en in de kerk gezien was en zich daar volkomen normaal gedroeg? Eén professor meende dat, indien zij de oorzaak was van problemen, Mr. Tiele van haar zou moeten scheiden in plaats van haar laten opsluiten.

Gang van zaken

Net als in Spierenburgs studie naar opsluiting op verzoek blijkt dat het verzoek meestal uit het gezin, dus van de meest directe familie kwam.³⁵ Bij studenten waren het vaak de ouders of hun weduw-moeder die om opsluiting vroegen; bij volwassenen ging het meestal om hun echtgeno(o)t(e). Soms vroeg een kind, dat uiteraard al volwassen was, om de opsluiting van een ouder, zoals in het geval van schrijfmeester Diljee.³⁶ Het verzoek om opsluiting van Ernst Willem Lambrechts werd gedaan door zijn moeder en grootouders. Als de grootouders het voor het zeggen hadden gehad, dan wisten ze het wel: “Wij ondergeschreeven grootvader & moeder betuygen niet alleen het doen van onse dogter omtrent haare soon te approbeeren, maar soude het selve, indien wij daar meester van waaren geweest, al voor twee jaaren werkstellig hebben gemaakt”.³⁷

Met een schriftelijk “request” aan de vierschaar werd om opsluiting gevraagd. Het kwam regelmatig voor dat de verzoeken door diverse familieleden ondertekend waren. In de meeste gevallen werd er vervolgens onderzoek gedaan. De vierschaar benoemde daarvoor een commissie. De commissarissen hoorden getuigenissen van onder anderen burens, verwanten³⁸ en in sommige gevallen dominee en arts.“

De vierschaar poogde universitaire lidmaten te beschermen tegen onrechtmatige opsluiting. Toen het de rector magnificus ter ore kwam dat een student, ene Marchand, zonder consent van de vierschaar door zijn voogden in een verbeterhuis was gestopt, werd er actie ondernomen. De vierschaar besloot uit te zoeken waar hij zat en door welke magistraat toestemming voor confinement was verleend. Een notitie die later in de marge is geschreven, meldt echter dat de vierschaar heeft gehoord dat Marchand reeds op de vaart naar Indië zat en dat er geen verdere actie ondernomen zou worden.⁴⁰

In bijna alle gevallen werd opsluiting toegestaan. Slechts tweemaal sloeg

de academische vierschaar het verzoek af, helaas in beide gevallen zonder opgave van redenen. In de ene zaak wilde de vierschaar in plaats van opsluiting liever iemand op een oorlogsschip plaatsen.⁴¹ De tweede afwijzing is een interessant geval. De voogden van Philip Andries van der Goes wilden hem op laten sluiten, want hij had al diverse affaires met “foute” vrouwen achter de rug en wilde trouwen met een van hen. Er zijn lidmaten opgesloten, die veel minder hadden uitgespookt dan Van der Goes. De voogden probeerden tevergeefs samen met een afvaardiging uit de vierschaar hem van zijn trouwplannen af te brengen. Zij bepaalde uiteindelijk dat Van der Goes niet opgesloten werd, maar een curator ad lites kreeg toegewezen. Zo’n curator

Portret van Hester della Faïlle. Olieverfschilderij, vermoedelijk door Bernaert de Rijckere, 1583. Museum De Lakenhal.

had Philip Andries nodig om tegen zijn voogden te kunnen procederen om huwelijks toestemming te krijgen.⁴² In deze langlopende zaak raakten ook het Hof van Holland en de Hoge Raad betrokken.

In sommige gevallen trokken aanvragers hun verzoek in, waardoor het niet tot een uitspraak kwam, zoals bij de zaak van de “Hoogduits translateur” Johan Fredrik Fortmeijer tegen zijn vierenveertigjarige, dronkzuchtige dochter Maria Regina. Hij was al oud en wilde niet sterven in de wetenschap dat zijn dochter opgesloten zat.⁴³

Soms verzocht de familie om twee jaar opsluiting, maar in bijna alle gevallen bracht de vierschaar dit terug tot een jaar.⁴⁴ Na de uitspraak van de vierschaar moest de pedel de dwarsligger oppakken of in elk geval hierbij aanwezig zijn. Op 11 april 1722 werd in de vierschaar besproken dat door de hoge ouderdom van pedel Van Hoven en door nalatigheid van zijn collega Poereep dit gebruik in verval was geraakt.⁴⁵ Daarna werd er beter op gelet, want toen de moeder van Benjamin de Boissieu hem door een familielid of bekende naar het betehuis wilde laten brengen, werd dit verboden en moest de pedel dit doen.⁴⁶ In sommige gevallen moest de gevluchte persoon in een andere stad worden opgepakt. Zo moest pedel Pieter Schouten in 1744 Cornelius Walburgius in Amsterdam arresteren en hem overbrengen naar Leiden. Op dezelfde dag ging een verzoek om medewerking hiertoe van de vierschaar naar de burgemeesters van Amsterdam.⁴⁷

Er kon “met en zonder acces” worden opgesloten. Dit sloeg op het al dan niet mogen ontvangen van bezoek. Meestal vroeg een familie iemand “buiten acces van suspecte personen” te laten opsluiten, om contact met foute vrienden te voorkomen.⁴⁸ De familie Diljee liet een alcoholist confineren in het Ceciliagasthuis, zonder dat hij in het eerste jaar naar buiten mocht.⁴⁹

Beterhuizen en andere opsluitplaatsen

Aanvankelijk bestond er alleen de mogelijkheid tot opsluiting in een overheidsinstelling. Zo werd Andries van der Meulen in 1620 door zijn moeder Hester della Faille wegens slecht gedrag in het Amsterdamse tuchthuis geconfinéerd.⁵⁰ Rond 1660 kwam nog een mogelijkheid tot opsluiting, namelijk in particuliere gevangenissen. In deze zogenaamde (ver) betehuizen zat vooral de elite, want die kon het verblijf in deze uit winstbejag gedreven gevangenissen betalen. Het winsttoegmerk was ook bekend bij de vierschaar. Rector en rechters raakten onderling verdeeld over de getuigenis van een eigenares van een betehuis. Professor Voorda was hiertegen, omdat deze vrouw natuurlijk geïnteresseerd was in continuatie van de opsluiting.⁵¹ De eigenaar van een betehuis werd hospes of waard genoemd.

Als opsluiting werd toegestaan, bepaalden rector en rechters stevast dat dit moest gebeuren in een betehuis binnen de provincie. Van de meeste zaken uit het archief van de academische vierschaar is bekend waar het “zwarte schaa” werd opgesloten, slechts in enkele gevallen ontbrak deze aanduiding. Er waren diverse plaatsen om iemand te confineren, dat is al duidelijk geworden uit de bovengenoemde voorbeelden. Uit het vierschaar-archief valt niet op te maken waarom gekozen werd voor een bepaald betehuis. Er blijkt niets van specialisatie van deze huizen. Spierenburg meent dat de plaats van opsluiting een variabele vormt die zeker raakvlakken heeft met financiële kwesties. De rijkdom van de familie en hun zorg om de familiereputatie bepaalden veeleer de keuze van die plaats dan het gewraakte gedrag.”

De gebruikte opsluitplaatsen in *Leiden* waren de “studentenkamer” en het Ceciliagasthuis.“”

In 1600 gaf de vierschaar te kennen een eigen opsluitmogelijkheid te willen. Tot dan toe werd hiervoor het Gravensteen gebruikt. De stadsbestuurders uit de vierschaar beloofden met hun overige collega’s erover te zullen spreken.⁵⁴ De vierschaar kreeg de beschikking over de “studentenkamer” (een mooi voorbeeld van betekenisverandering van een woord in de loop der tijd). Deze bevond zich onder het stadhuis in de Breestraat en werd ook wel “castelenije” genoemd. Het was in de meeste gevallen een voorportaal van opsluiting, een kortetermijnoplossing, waarna in alle rust een besluit genomen kon worden over de toekomst. Ouders hoopten dat hun zonen in de studentenkamer al berouw toonden, zodat de overgang naar een betehuis niet meer gemaakt hoefde te worden. In de studentenkamer werd niet gestookt, dit had als gevolg dat geconfineerden ’s winters als het erg koud was, werden vrijgelaten.

Het Ceciliagasthuis aan de Vrouwenkamp (nu Ceciliastraat) was multifunctioneel: er verbleven niet alleen opgeslotenen, maar ook zieken en proveniers, mensen die zich voor hun oude dag hadden ingekocht.⁵⁵ De academische vierschaar plaatste in het Ceciliagasthuis alleen alcoholici en krankzinnigen. Er waren in totaal 24 cellen waar krankzinnigen konden worden opgesloten. Deze afdeling werd ook wel “de gang” genoemd.“”

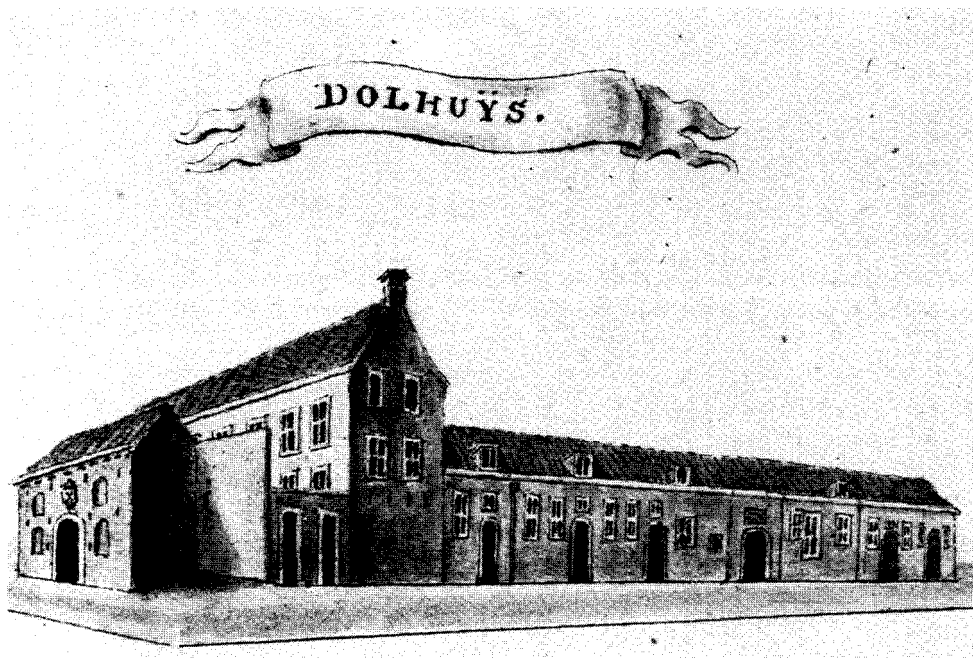
Onhandelbaren die de familie liever enige tijd uit Leiden zag verdwijnen, konden in de directe omgeving terecht.

Rond 1682 werd onder de directie van M.A. Schoorman te *Koudekerk* een gevangenis opgericht. Het betreffende huis werd in het midden van de 18de eeuw als het oudste in zijn soort beschouwd.⁵⁷ Circa 1735 blijkt het al enige

tijd “Overrijn” te heten. Na 1761 treffen we geen vermeldingen meer aan van dit **beterhuis**.⁵⁸

Dichtbij “Overrijn”, maar aan de andere kant van het water, lag de inrichting in *Hazerswoude*. Dit kan verwarring opleveren: een vermelding van een opsluiting aan “de Hoge Rijndijk onder Koudekerk” doet in eerste instantie aan Koudekerk denken. De nadere aanduiding van het huis “Nieuwenburg” geeft echter aan dat we in Hazerswoude moeten zijn. Op 18 september 1732 vroegen Adolf Estinghuis en zijn vrouw Geertruijd Nieuwenhuisen aan de vrijvrouwe van Hazerswoude een octrooi om in haar rechtsgebied een “mans-beterhuis” te mogen oprichten. De woning van het echtpaar aan de Hoge Rijndijk zou tegen geringe kosten daartoe te verbouwen zijn. Zij kregen toestemming en de eerste gedetineerden arriveerden in 1733. Direct na de opening kreeg het de naam Nieuwenburg. Dit huis zou tot in de 19de eeuw blijven bestaan.⁵⁹

Natuurlijk was het mogelijk iemand verder weg op te sluiten en dat gebeurde regelmatig, namelijk in *Delft*. Daar bevonden zich de meeste verbeterhuizen

Ceciliagasthuis. Tekening J.J. Bijlaart, tweede helft 18de eeuw. Gemeentearchief Leiden.

van Holland. Veel verwijzingen in het archief van de academische vierschaar spreken over opsluiting in Delft, maar in welk huis wordt niet nader gespecificeerd. Een huis dat wel regelmatig genoemd werd, is dat van Hermanus Taarling. Het is bekend vanaf 1663 en werd later De Drie Taarlingen genoemd. Dit betershuis bleef tot in de 19de eeuw bestaan.⁶⁰ Andere huizen die met name genoemd werden, waren (in 1779) Duinkerken, sinds 1746 een vrouwenhuis, en Keulen (in 1722). Van Delftse betershuizen is een nagevoeg compleet register bewaard gebleven met gegevens over geconfineerden tussen 1699 en 1811.“

De overige opsluitingsplaatsen uit het vierschaararchief waren het tuchthuis in Amsterdam (1620), een niet nader gespecificeerde plaats in de hoofdstad (1709) ; het “Buiten Proveniers Huijs” te Haarlem (1787) en overbrenging van een buitenplaats te Katwijk aan de Rijn naar het Leprozenhuis te Haarlem, even buiten de Kennemerpoort (1742) ; Beverwijk bij Hendrik de Graaf (1726); Gouda (1730) en “Klijn Padua aan ‘t Oostende” in Rotterdam (1743). Dit was de bijnaam voor de grondig van de rest afgescheiden betershuisafdeling van het Rotterdamse tuchthuis.⁶² Tenslotte werden twee vrouwen opgesloten, de een in het dolhuis van Den Haag (1708), de ander in Den Bosch (1789), waar de familie van deze krankzinnige vrouw woonde.

Kosten van opsluiting

De kosten van opsluiting werden betaald door de aanvragers. Zij moesten met de hospes van het betershuis hierover onderhandelen.⁶³ In het geval van een krankzinnig geworden buitenlandse lidmaat werd meestal per brief geld gevraagd aan de vader of werd de boedel van de student verkocht. Bij krankzinnigen was weleens extra bewaking nodig door soldaten van de binnenwacht, die ook betaald moesten worden.

Er zijn enkele vermeldingen van de kosten van opsluiting in de studentenkamer. In 1727 werden de kosten van 36 stuivers per dag teruggebracht naar 30 stuivers. Over de regeling met twee soldaten van de binnenwacht voor bewaking werd nog onderhandeld. De kapitein van de soldaten wilde *f* 4 per dag en niet de geboden *f* 1.⁶⁴ In 1740 zat de krankzinnig geworden Johannes Josephus Wilhelmus Gijn in de studentenkamer. Iedere soldaat die hem bewaakte kreeg *f* 1 (dus 20 stuivers) per dag en dat gold ook voor de kastelein.@ Een jaar later blijkt de opsluiting van Hendrik Leenbrugge veel goedkoper, namelijk 10 stuivers per dag.⁶⁶ De vertering van Van Beere-stijn in de studentenkamer werd in 1752 gesteld op 30 stuivers per dag.“

In 1755 werd Margaretha Goochem na een verzoek van haar zoon aan

het Leidse gerecht opgesloten in het Ceciliagasthuis. De lutherse diaconie zou twintig stuivers bijdragen, haar zoon twaalf, dus in totaal werd er 32 stuivers per week betaald.⁶⁹ Twaalf jaar later was een lidmaat van de universiteit twee keer zoveel kwijt. De verteringen van deze krankzinnige student in 1762 kwamen op f 3,50 per week, omgerekend 70 stuivers.⁷⁰ Een verblijf in het Ceciliagasthuis was aanzienlijk goedkoper dan in de studentenkamer. Wel moet opgemerkt worden dat opsluiting in de studentenkamer meestal tijdelijk was, en in het gasthuis voor een langere periode.

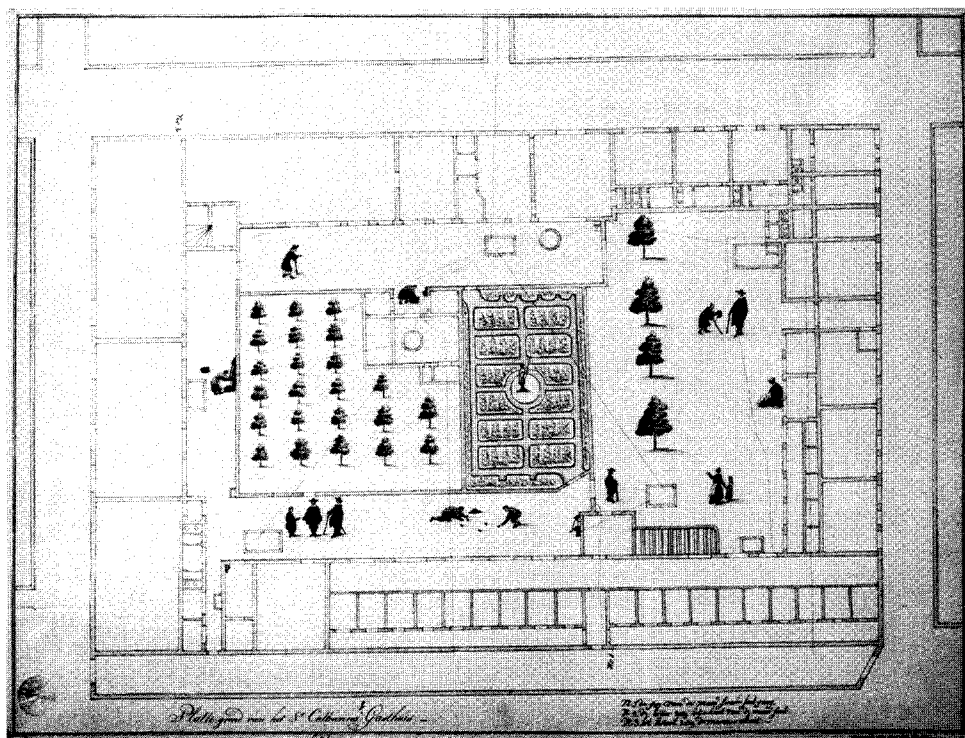
De kosten van opsluiting in De Drie Taarlingen in 1708 zijn ons bekend, omdat de hospes Christiaan van der Tack bij de vierschaar kwam klagen over wanbetaling. De voormalige pedel Barent de Lange was wegens krankzinnigheid bij hem besteed op 13 september 1708 voor f 250 per jaar, te betalen per kwartaal. Dat is omgerekend circa f 4,80 of 96 stuivers per week. In vergelijking met het Ceciliagasthuis is het beterhuis in Delft dus duurder. De academische vierschaar bekostigde de opsluiting van het (doorbetaalde) pedelsalaris van Barent de Lange. Zijn vrouw, die om het confinement had gevraagd, werd in dat jaar door haar ouders ook opgesloten. Deze Magdalena Verruijl kwam wegens krankzinnigheid in het Dolhuis in Den Haag terecht.⁷⁰ Hun schoonzoon Jan van der Luijt, die als curator was aangesteld, bleek de van de vierschaar ontvangen gelden voor de opsluiting van Barent de Lange niet te hebben betaald aan de hospes.⁷¹

Het was dus niet goedkoop iemand op te sluiten. Wegens krankzinnigheid moest Adrianus van der Meer in het Ceciliagasthuis worden opgenomen, maar zijn vrouw had hiervoor geen geld. De vierschaar besloot, “mitsgaders dat voor de leedemaaten deeser universiteit geen fons subsisteerde waar uijt deselve Adrianus van der Meer zoude kunnen werden gealimenteerd”, na overleg met de burgemeesters hem uit het Album Studiosorum te schrappen, zodat Van der Meer “tot zijn voorigen staat van gebooren burger deezer stad was weedergekeerd voor desselfs persoon van stadsweegen de noodige voorzieninge zouden werden gedaan”.⁷² De kosten vormden in 1749 ook voor Catharina Susanna van Heuven een probleem. Haar man Edgardus Rotgers was al bijna twee jaar opgesloten wegens krankzinnigheid. Zijn gedrag was gelukkig wat beter geworden. Zijn opsluiting was niet alleen een verdrietige, maar ook zeer kostbare zaak. Catharina wilde met haar man naar Oost-Indië vertrekken. Hij was daar geboren en kon er beter aarden. Van de bewindhebbers van de VOC-kamer Amsterdam kregen zij toestemming om met hun drie kinderen te Texel aan boord van “de Kiewitsheuvel” te gaan. Dit schip zou over acht à tien dagen vertrekken. Haar verzoek om vervroegde vrijlating werd toegestaan.⁷³

Voorzichtig geconcludeerd uit de schaarse gegevens kan gezegd worden dat opsluiting in het Ceciliagasthuis het goedkoopst was (tussen 32 en 70 stuivers per week). Dan volgde De Drie Taarlingen (69 stuivers per week). Tijdelijke opsluiting in de “studentenkamer” kon wel oplopen van 70 tot 252 stuivers per week.

Verlenging

Wanneer na een jaar opsluiting geen verbetering was opgetreden, was het mogelijk verlenging van opsluiting aan te vragen bij de vierschaar. Dat deden de bloedverwanten van Hermannus Warssinck in 1715, want het ging slechter met hem. Hij had een andere gedetineerde aangezet om de hospes van Koudekerk, zijn stiefdochter en een dienstmaagd het leven te benemen. De eerste twee raakten hierbij zwaargewond. Hun verzoek werd toegestaan.⁷⁴ In totaal werden er negen verlengingen gevraagd voor een eerste keer.

Plattegrond van het Ceciliagasthuis. Kopie (1854), naar tekening ca. 1672. Gemeentearchief Leiden.

Het jaar daarop, in 1716, herhaalde de familie het verlengingsverzoek. Het was niet mogelijk Warssinck op een andere manier te verzorgen en anders zou hij weer terugvallen in zijn schandalige levenswijze. Een tweede maal verlengen gebeurde slechts drie keer en was tevens het maximum dat voorkwam.

Slechts eenmaal werd er gekozen voor een oplossing die iemand voorgoed onder de pannen bracht. Abraham Bastingius, opgesloten wegens voortdurende dronkenschap, werd door zijn curator ingekocht als provenier. Dit was geen vorm van detentie, eerder van oudedagsvoorziening. Er werd een contract gesloten met het Catharina- en Ceciliagasthuis te Leiden. Bastingius zou zijn leven lang als provenier onderhouden worden voor *f* 1.150.“

Vrijlating

De bewaking in een verbeterhuis was niet altijd optimaal, in twee gevallen bleek het mogelijk eruit te ontsnappen. Zo lukte het in 1715 Mr. Willem Vlaming uit Koudekerk te vluchten.⁷⁶ Ook de 23-jarige Johannes Casimir Bronck wist te ontsnappen uit Delft. Hij vertelde de vierschaar dat hij ontvlucht was om niet gek te worden. Bronck had spijt van zijn daden en wilde graag verder studeren. De officiële vrijlating werd door rector en rechters toegestaan.⁷⁷

Men kwam vrij na de vastgestelde opsluitingsduur, dus meestal na een jaar. Gewone vrijlating na het jaar werd niet gecontroleerd of geregistreerd. In één geval informeerde de vierschaar wel naar de afloop van de opsluiting van de zoon van Dr. Gerard Toussijn, die op 2 juni 1788 voor een jaar was opgesloten. De secretaris won inlichtingen in en vernam dat hij na een jaar op belofte van beterschap ontslagen was. De jongen was naar Den Bosch vertrokken en daar getrouwd.”

Vervroegde vrijlatingen, voor de afloop van de eenjarige opsluitingsperiode, zijn ook geregistreerd door de vierschaar. Allard Huijbert Righout kwam eerder vrij, nadat hij beterschap beloofd had. Zijn ouders vroegen toestemming tot vrijlating, maar hielden een slag om de arm. Mocht hij weer losslaan, dan wilden zij hem voor twee jaar laten opsluiten in een verbeterhuis te Delft. De vierschaar besliste dat hun uitspraak Allard Huijbert te mogen opsluiten van kracht bleef tot 5 september 1756, dus één jaar geldig bleef.⁷⁹

Meestal verzocht de familie om vervroegde vrijlating. Een uitzondering was de voormalige remonstrantse predikant Nicolaas Reeneman, die in een rekest om zijn eigen vrijlating vroeg. Hierin beweerde hij, dat hij van zijn ziekte, bekend onder de naam *Affectio Hypondraca* ook wel Bovenzijsche Buijkwee genoemd, af was. Hij zat nu tussen de zotten, krankzinnigen en

anderen die een ongebonden en ongeregeld leven leiden.⁸⁰ Het verzoek van de in 1738 wegens drankmisbruik opgesloten en onder curatele gestelde Reeneman werd niet ingewilligd.⁸¹

Sophia Volkeringh, de weduwe van Joachim Rous was mogelijk op haar zelfbehoud bedacht. In haar testament van 13 januari 1705 bepaalde zij dat haar in 1702 opgesloten zoon Jacob in het Delftse verbeterhuis De Drie Taarlingen, pas na haar overlijden vrij zou komen. Vijf maanden na het maken van het testament was zij overleden en kwamen de executeurs-testamentairs de vierschaar om bekrachtiging vragen. De vierschaar ging akkoord.”

De nieuwsgierige lezers die graag willen weten hoe het afliep met Adrianus Wilhelmus Brans Schippers waarmee dit artikel begon, kan ik gelukkig maken met een goede afloop. Op 12 mei 1783 deelde de rector magnificus mee dat vader Brans zijn zoon uit zijn detentie had ontslagen. De apotheker had hem verzocht dit aan de academische vierschaar door te geven.⁸³

NOTEN

1. *Album Studiosorum Academia Lugduno-Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV* (Den Haag 1875) (verder geciteerd als *Album Studiosorum Leiden*) 23-9-1768 en 4-5-1775.

2. Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief Acad. Vierschaar (aanvraagnummer 3.03.06), inv. nr. 29, 15-10-1781, f. 167 (voortaan afgekort als AAV).

3. Voor mijn promotie-onderzoek naar Leidse studenten tussen 1575-ca. 1815 heb ik het civiele gedeelte van het archief van de academische vierschaar bestudeerd. De rechtszaken zijn ingevoerd in een database. Een index op naam van eiser en gedaagde zal in het jaar 2000 beschikbaar zijn.

4. M. Wogens, “Deviant gedrag van studenten: verkrachters in de 17e en 18e eeuw”, *Batavia Academica* 6.1 (1988) 10.

5. M.F.M. Wogens, “Zur Vermeidung der Schande: Organisation und strafrechtliche Tätigkeit der Universitätsgerichte in der Re-

publik der Niederlande (1575-1811)”, *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie*, Bd 1 (Frankfurt am Main 1992) 81.

6. AAV, inv. nr. 23, 1-12-1642, f. 66v; AAV, inv. nr. 24, 15-6-1650 en 20-3-1659, f. 1a.

7. Wogens, *Vermeidung*, 83.

8. P.C. Molhuysen, *De voorrechten der Leidsche universiteit* (Amsterdam 1924) 30.

9. P. Spierenburg, “Financiën en familie-eer. Opsluiting en opgesloten op verzoek te Leiden 1680-1805”, in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (ed.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 131.

10. Ibidem.

11. AAV, inv. nr. 26, 10-12-1734, f. 37v.

12. AAV, inv. nr. 26, 30-8-1730, f. 6.

13. AAV, inv. nr. 27, 3-2-1745, f. 4.

14. Spierenburg, *Financiën en familie-eer*, 131.

15. *Album Studiosorum Leiden* 10-10-1726; AAV,

inv. nr. 25, 2412-1727, f. 195v.

16. AAV, inv. nr. 27, 10-1-1748, f. 61v.

17. AAV, inv. nr. 26, 18-6-1734, f. 40v.

18. AAV, inv. nr. 25, 13-12-1724, f. 185.

19. AAV, inv. nr. 25, 31-1-1725, f. 186 en 186v.

20. AAV, inv. nr. 27, 7-10-1746, f. 44v.

21. AAV, inv. nr. 27, 19-9-1750, f. 82v.

22. AAV, inv. nr. 25, 15-2-1717, f. 133.

23. AAV, inv. nr. 27, 28-12-1752, f. 114.

24. Opsluiting: AAV, inv. nr. 26, 28-12-1734, f. 53. Fam. Avoine: AAV, inv. nr. 26, 18-1-1735, f. 55v.

25. AAV, inv. nr. 25, 7-2-1722, f. 171v.

26. AAV, inv. nr. 25, 248-1722, f. 178.

27. AAV, inv. nr. 25, 3-11-1722, f. 181.

28. AAV, inv. nr. 25, 19-11-1696, f. 67v.

29. AAV, inv. nr. 25, 20-3-1696, f. 63v.

30. *Album Studiosorum Leiden* 1-3-1718; AAV, inv. nr. 25, 16/19-3-1726, f. 188v.

31. AAV, inv. nr. 27, 9-12-1745, f. 21v.

32. AAV, inv. nr. 25, 22-9-1712, f. 126.

33. AAV, inv. nr. 25, 6-12-1708; AAV, inv. nr. 29, 23-2/9-3-1789 en 21-9-1789; AAV, inv. nr. 32, 21-3-1808. Vier dames komen in het artikel nog ter sprake.

34. AAV, inv. nr. 29, 21-12-1778/1-2-1779; 10-1-1780 en 22-1-1781.

35. Spierenburg, *Financiën en familie-eer*, 129.

36. AAV, inv. nr. 27, 3-2-1745, f. 4.

37. AAV, inv. nr. 26, 6-7-1739, f. 131.

38. AAV, inv. nr. 25, 19-3-1726, f. 189. Buren van weduwe Veth, Isack Ber en zijn vrouw en anderen bevestigden wandaden zoon Pieter Adriaan Veth.

39. AAV, inv. nr. 32, 21-3-1808, f. 244.

40. AAV, inv. nr. 27, 14-10-1750, f. 85v.

41. AAV, inv. nr. 25, 22-9-1712, f. 126.

42. AAV, inv. nr. 25, 15-2-1717, f. 133.

43. AAV, inv. nr. 29, 23-2/9-3-1789, f. 264.

44. AAV, inv. nr. 27, 5-9-1755, f. 139 2 naar 1 jaar; 2 jaar toegestaan AAV, inv. nr. 26, 27-2-1739 en 24/25-6-1743.

45. AAV, inv. nr. 25, 11-4-1722, f. 175.

46. AAV, inv. nr. 26, 18-6-1734, f. 40v.

47. AAV, inv. nr. 27, 269-1744, f. 1.

48. AAV, inv. nr. 25, 15-2-1717, f. 133.

49. AAV, inv. nr. 27, 3-2-1745, f. 4.

50. AAV, inv. nr. 10, 28-1-1620, f. 172.

51. AAV, inv. nr. 29, 24-1-1780, f. 127v.

52. Spierenburg, *Financiën en familie-eer*, 125.

53. AAV, inv. nr. 26, 13-8-1731, f. 17 en 18-6/7-7-1734, f. 40v. Eenmaal is er sprake van iemand die is opgesloten in het Pesthuis aan de Overtoom (de plaats werd niet genoemd), maar deze persoon zat daar al en die opsluiting is niet door de vierschaar gedaan.

54. AAV, inv. nr. 10, 12-5-1600, f. 26v.

55. Een aantal verzoeken om opsluiting in het Ceciliagasthuis is te vinden in het gemeentearchief Leiden, Gasthuisarchieven, inv. nr. 288 (twee ongeordende dossiers).

56. H.D. Tjalsma, "Een karakterisering van Leiden in 1749", in: H.A. Diederiks e.a., *Armoede en sociale spanning*, 34.

57. P. Spierenburg, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse betehuizen* (Hilversum 1995) 33.

58. Ibidem, 35.

59. Ibidem.

60. Spierenburg, *Zwarte schapen*, 33.

61. Gemeentearchief Delft, Stadsarchief 1, inv. nr. 2031A (1699-1792) en 2031 (1792-1811).

62. Spierenburg, *Zwarte schapen*, 34.

63. Spierenburg, *Financiën en familie-eer*, 122.

64. AAV, inv. nr. 25, 2412-1727, f. 196.

65. AAV, inv. nr. 26, 27-8-1740, f. 159.

66. AAV, inv. nr. 26, 26-9-1741, f. 172.

67. AAV, inv. nr. 27, 29-12-1752, f. 114v.

68. Spierenburg, *Financiën en familie-eer*, 125.

69. AAV, inv. nr. 27, 1461762, f. 174v.

70. AAV, inv. nr. 25, 6-12-1708, f. 115.

71. AAV, inv. nr. 25, 1-10-1709, f. 119.

72. AAV, inv. nr. 29, 7-7-1775, f. 31v.

73. AAV, inv. nr. 27, 12-11-1749, f. 76.

74. AAV, inv. nr. 25, 23-7-1715, f. 129v.

75. AAV, inv. nr. 25, 6-11-1716, f. 132v.

76. AAV, inv. nr. 25, 7-11-1715, f. 130.

77. AAV, inv. nr. 25, 12-6-1722, f. 177.

78. AAV, inv. nr. 31, 1-2/14-3-1791, f. 69v.

79. AAV, inv. nr. 27, 29-5-1756, f. 147.

80. AAV, inv. nr. 26, 4-3-1740, f. 138 en 27-6-1740, f. 156.

81. AAV, inv. nr. 26, 17/24-3-1738, f. 105.

82. AAV, inv. nr. 25, 11-5-1705, f. 102.

83. AAV, inv. nr. 29, 12-5-1783.

EEN REIS DIE NIET DOORGING

door

H.J. Trap

Elk jaar in november vieren honderden Amerikanen in de Leidse Pieterskerk hun traditionele Thanksgiving. Zij worden er in de toespraken van de Amerikaanse ambassadeur, van de Leidse burgemeester en zeker niet te vergeten in die van het lid van de familie Koet,' aan herinnerd, dat een handjevol Pilgrims in juli 1620 vanuit deze stad is vertrokken voor wat een heroïsche gebeurtenis zou worden. De vestiging van de Pilgrims, de "seed of the nation", in Amerika is historisch gezien van grote betekenis voor de huidige Verenigde Staten. Maar hoe grillig de lijnen van de geschiedenis zijn, moge blijken uit het volgende.

Op 18 augustus 1616 bracht schipper Cornelis Hendricx van Monnickendam rapport uit aan de Staten-Generaal over "Landen Baije ende drie Rivieren gelegen opte hoochte van 38 tot 40 graden, bij hem ontdeekt & gevonden voor ende ten behouwe van sijne Reeders ende Bewinthebbers van Nieuw Nederlandt, met name Gerrit Jacob Wits, burgemeester tot Amsterdam, Jonas Wits, Lambrecht van Tweenhuijsen, Paulus Pelgrom ende andere van haere Compagnie". Deze handelscompagnie, ook wel de Van Tweenhuijsen Compagnie genoemd, was in het bezit van een generaal octrooi van de Staten-Generaal van 10 maart 1614 voor de handel in Nieuw-Nederland tussen de 40ste en de 45ste breedtegraad, tussen "Novam Franciam ende Virginiam" en als zodanig een voorloper van de latere West-Indische Compagnie.

De door Cornelis Hendricx van Monnickendam ontdekte landen liggen rond de huidige Delaware Bay en we vinden er historisch bekende plaatsen als Rehoboth en Salem. Het gebied was dicht bebost. Cornelis Hendricx vond er eiken, noten en "Mastboomen", die "aen eenige plaetsen waren becleet met Wijngaerden". Verder waren er duiven, kalveren en patrijzen en de lucht was er "getempert", zoals in Holland.

Hij had er bevers, otterbont, robben- en andere vellen gekocht en en passant ook "mette Inwoonderen van Minqunas gehandelt ende haer affgecocht [...] seeckere vrije Persoonen weesende van deze Compaignie volck". Deze hadden zich, waarschijnlijk om te overleven, laten gebruiken door de

Maquas en Machican-indianen en Cornelis Hendricx had voor hen “eenige ketelen, corallen’ ende coopmanschappen” gegeven.

Toen het octrooi van de Van Tweenhuijsencompagnie afliep, waardoor iedereen gerechtigd werd in dit gebied handel te gaan drijven, had de compagnie er twee schepen heen gezonden om haar handel in stand te houden. Ook andere ondernemingen hadden dat gedaan. Het gevaar bestond echter, dat de Engelse koning de door schipper Cornelis Hendricx van Monnickendam ontdekte landen met Engelsen zou gaan bevolken en daarmee de Van Tweenhuijsencompagnie “met geweld vruchteloos [...] maecken”. Bovendien zouden de daar aanwezige schepen gemakkelijk kunnen worden “overrumpelt”.

Nu was het de compagnie bekend, dat in Leiden een zekere Engelse predikant woonde, die de Nederlandse taal goed beheerste en die haar verzekerd had, dat hij met minstens vierhonderd huisgezinnen, zowel uit de Nederlanden als uit Engeland, naar de Nieuwe Wereld kon gaan. Deze kolonisten zouden daar in Amerika de ware, zuivere religie brengen, de wilden bekeren “ende alsoo door de genade des Heeren tot grooten loff deser landes Regeringe aldaer [...] peupleren eene nieuwe Regeeringe”.

Er zat echter een addertje onder het gras. Om de Engelse dominee – en wie zou dat anders kunnen zijn dan de leider van de Leidse Pilgrims, John Robinson – en de vierhonderd huisgezinnen te beschermen zouden er twee oorlogsschepen mee moeten “omme de staet van t land te verseecken” en om er voor te zorgen, dat de kolonisten “in deselve landen voor alle geweld van andere Potentaten souden beschermt & bewaert sijn”. Zo’n actie was de moeite waard, want de ontdekte landen zouden volgens de Van Tweenhuijsencompagnie van betekenis zijn als de West-Indische Compagnie zou worden opgericht, omdat er zulk goed hout voor het vervaardigen van schepen werd gevonden.

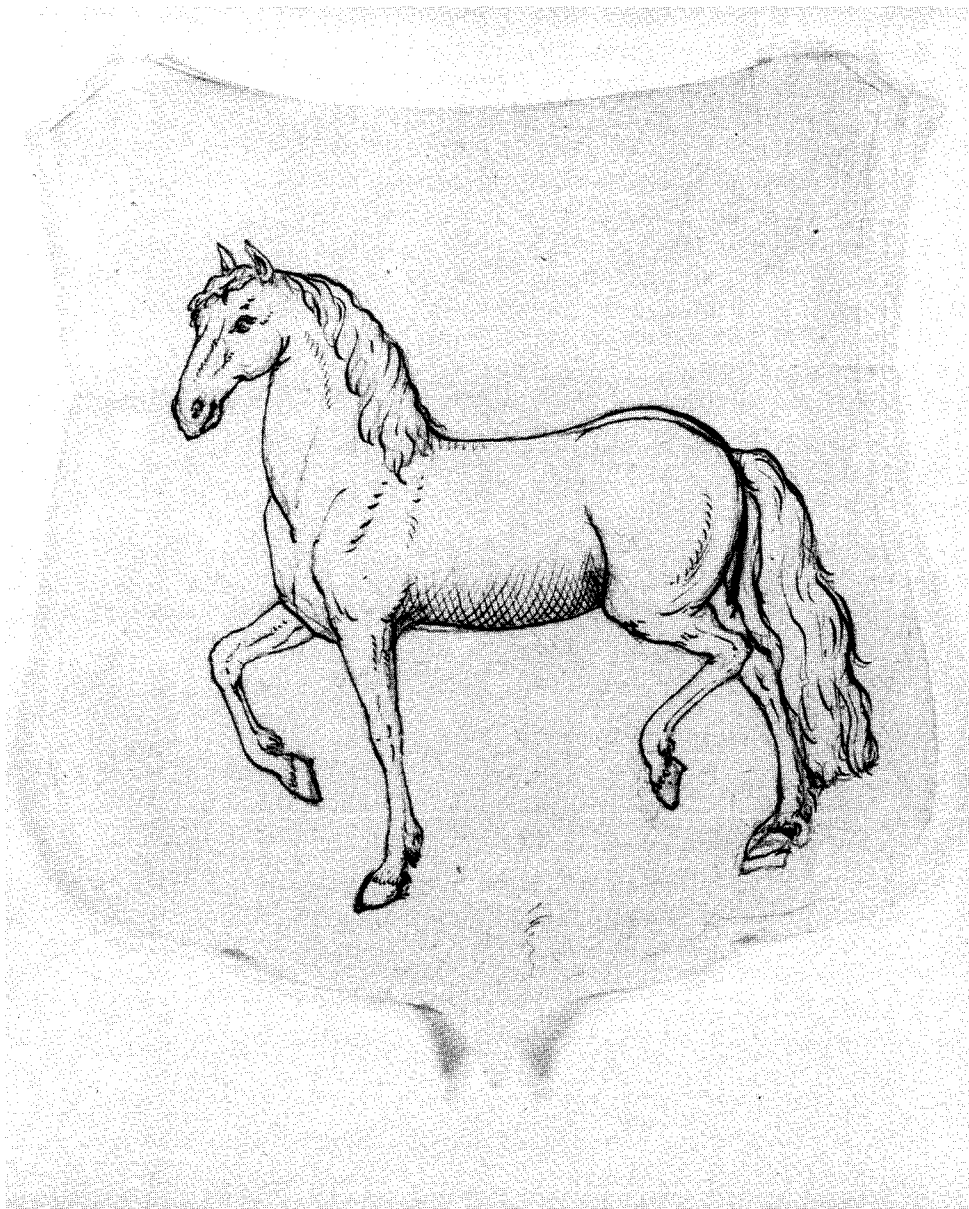
Reden genoeg dus om in februari 1620 de nodige steun te vragen aan de stadhouder, die echter niet bevoegd zal zijn geweest om op dat verzoek te beslissen, want in april deed de compagnie eenzelfde verzoek aan de Staten-Generaal.³

Simon Hart stelt⁴ dat de Staten-Generaal niet op het verzoek zijn ingegaan, omdat zij problemen vreesden met die “andere Potentaten”, de Engelsen en de Fransen. Dat kan zeer wel het geval zijn, maar wordt, voorzover ik heb kunnen nagaan, niet bevestigd in de resoluties van de Staten-Generaal, tenminste niet in die van april t/m augustus 1620, de tijd dus tussen de ontvangst van het verzoek van de Van Tweenhuijsencompagnie en het vertrek van de Pilgrims uit Delfshaven.” Feit is echter, dat het verzoek geen verdere gevolgen heeft gehad.

Is het te boud te veronderstellen, dat het hiervoren genoemde verzoek voeding heeft gegeven aan het voorzover mij bekend nooit bewezen gerucht, dat de Hollanders de Pilgrims eigenlijk helemaal niet in de buurt van hun nederzettingen in Nieuw-Nederland wilden hebben en het daarom met de schipper van de Mayflower, Jones, op een akkoordje hebben gegooid om hen veel noordelijker, in wat nu Massachusetts is, aan land te zetten? Bradford spreekt daar met geen woord over in zijn boek *Of Plimoth Plantation*, maar de vertrouwensman van Peter Stuyvesant en latere eerste “Engelse” burge-meester van New York, de uit een Leids Pilgrimgezin geboortige Thomas Willet, bevestigt het gerucht.’ Hoe anders had de geschiedenis er uit gezien, wanneer de Prins of de Staten-Generaal wél op het verzoek van de Van Tweenhuijsencompagnie was ingegaan.

NOTEN

1. De leden van de familie Koet stammen af van de Pilgrim Moses Fletcher, die in de eerste winter in Amerika overleed, en zijn de enige Nederlandse “Mayflower descendants”.
2. Kralen.
3. ARA, archieven Staten-Generaal, alg. toeg. nr. 1.01.04, inv. nr. 54841 (liasstukken, “Ingekomen februari” en “Ingekomen april”).
4. GAA, archief S. Hart, diverse aantekeningen.
5. ARA, resoluties van de Staten-Generaal 1620, alg. toeg. nr. 1.01.03, inv. nr. 3179.
6. Albert J. Willet, “Thomas Willet, first mayor of New York”, Willett House Collection (manuscript). Thomas Willet is pas in 1629 met de Mayflower 11 naar Virginia gegaan en moet het verhaal over de omkoping dus uit de tweede hand hebben.

Familiewapen van de familie Van Heukelom. Tekening, 1777. Gemeentearchief Leiden (Familiearchief Van Heukelom)

UIT HET LAKEN IN DE TOGA

De familie Van Heukelom in Leiden (± 1690-1900)

door

E.H. de Jong

Iedereen kent het verschijnsel van stijging en daling op de maatschappelijke ladder. Dit verschijnsel van sociale mobiliteit doet zich niet alleen voor bij afzonderlijke personen, maar is ook over een langere periode waar te nemen bij bepaalde families. Dit artikel geeft een overzicht van de sociale mobiliteit van een "gewone" Leidse familie, de familie Van Heukelom, en probeert een verklaring voor die stijging of daling te geven. Daartoe zijn de maatschappelijke carrières van enkele familieleden die in dit proces een belangrijke rol hebben vervuld over een periode van ruim twee eeuwen nader bekeken. De familie Van Heukelom als geheel heeft zich vanuit de lagere regionen van de burgerij langzamerhand opgewerkt en is uiteindelijk tot de stedelijke elite doorgedrongen. Na 1900 is de invloed van de familie op het stedelijk leven in Leiden weer verdwenen.

Sociale mobiliteit is een vaag begrip waarmee men vele kanten op kan. Om wat meer houvast te hebben zal dit begrip hier worden gekoppeld aan het begrip maatschappelijkvermogen.' We nemen aan, dat naarmate iemand over meer van dit vermogen beschikt hij of zij ook hoger op de maatschappelijke ladder komt te staan. Omgekeerd zal iemand die zijn of haar maatschappelijkvermogen gedeeltelijk of geheel verliest een aantal treden terug moeten doen of zal zelfs van de ladder duikelen.

Wat verstaan we hier onder maatschappelijk vermogen? Onder de paraplu van dit begrip vallen drie soorten vermogens: het economisch, het politiek en het cultureel vermogen. De eerste soort, het economisch vermogen, omvat geld en op geld te waarden goederen (grond, huizen, inboedels, waardepapieren, banksaldi, kasgeld enz.). Het gaat hierbij om overdraagbare en overerfelijke eigendommen van de verschillende familieleden. De vraag is dus: hoeveel materiële zaken bezaten de leden van de familie Van Heukelom in de opeenvolgende generaties? Kortweg: hoeveel geld hadden zij?

Onder het begrip maatschappelijk vermogen vallen niet alleen stoffelijke, zoals de hierboven genoemde eerste soort, maar ook immateriële zaken

waarvan de omvang en de overdracht veel moeilijker zijn vast te stellen. De tweede soort, het politiek vermogen, omvat, kort gezegd, de politieke relaties. Daaronder worden de betrekkingen met andere meer of minder belangrijke personen buiten de familie en het verkrijgen van politieke functies door leden van de familie gerangschikt. De vraag is hier: in welke sociale kringen verkeerden de leden van de familie Van Heukelom en welke functies bekleedden zij in het maatschappelijk leven? In het kort: welke relaties hadden zij?

Bij de derde soort, het cultureel vermogen, gaat het om de opleiding en de verdere culturele bagage van de individuele familieleden. Welk onderwijs hebben zij genoten en welke vaardigheden hebben zij zich eigen gemaakt? Welke culturele belangstelling hadden zij? Elk van deze drie soorten vermogens, namelijk geld, relaties en opleiding, wordt bekeken bij die familieleden, die een sleutelrol hebben gespeeld. Aan de hand van deze drie ijkpunten kan hun maatschappelijk vermogen en daarmee in grote lijnen de sociale mobiliteit van de familie Van Heukelom in de loop van de tijd worden vastgesteld.

Emigranten in Leiden

De oorsprong van de familie Van Heukelom ligt, evenals van zovele andere Leidse families, buiten deze stad.' Welbekend zijn de emigranten uit de Zuidelijke Nederlanden, die na circa 1580 de Leidse textielnijverheid tot nieuwe bloei hebben gebracht. Minder bekend is de emigratie uit andere gebieden, onder andere uit het aan Limburg en Gelderland grenzende Duitse Rijnland." Uit deze landstreek was ook de familie Van Heukelom afkomstig. De vroegst bekende generaties van de familie woonden in de stad Goch, gelegen in het hertogdom Kleef.⁴ Goch is ontstaan op de plaats waar de oude handelsweg van Keulen naar Nijmegen de rivier de Niers kruist. Tot het einde van de 16de eeuw was de stad een belangrijk centrum van textielnijverheid en -handel, maar daarna liepen deze activiteiten terug.

De eerste belangrijke figuur in de geschiedenis van de familie is Hendrik van Heukelom. Hij trouwde in 1615 met Margrita Kops en ging tegelijkertijd van de rooms-katholieke religie over naar de Doopsgezinde Gemeente te Goch. Zijn schoonvader, Claes Woltersz. Kops, was handelaar in garen en linnen en tevens leraar (lekenprediker) van verschillende doopsgezinde gemeenten. Hendrik van Heukelom belandde door zijn huwelijk en zijn geloofs-overgang in een vurig doopsgezind milieu en tevens in een actief netwerk van doopsgezinde kooplieden in textiel. Zijn keuze had verstrekkende gevolgen voor de familie.

De zoon van Hendrik en Margrita, Frans van Heukelom, handelde even-

eens in textiel. In de voetsporen van andere doopsgezinde kooplieden reisde hij regelmatig vanuit **Goch** langs de textielcentra en handelssteden van Holland. Gedurende de 17de eeuw verdiende de familie Van Heukelom geld met textielhandel vanuit **Goch**. Leden van de familie reisden als kooplieden voornamelijk naar Holland, verbleven daar ook enige tijd, maar keerden steeds naar hun woonplaats terug. Deze textielhandel werd gedreven binnen een netwerk van nauw aan elkaar verwante doopsgezinde families. De familieleden hadden hun relaties voornamelijk binnen de kring van doopsgezinden. Gezien de marginale maatschappelijke positie van deze religieuze en sociale groepering was hun invloed op het stedelijk leven gering.

Zeven kinderen van Frans van Heukelom en zijn vrouw, **Geertrui Montnacq**, werden volwassen. Vier kinderen bleven in **Goch** wonen. De tweede zoon, **Matthijs (1663-1725)** zijn zuster **Margaretha** en zijn broer **Johannes** vestigden zich na verloop van tijd in Leiden. Waarom zijn juist deze kinderen geëmigreerd? Een mogelijke verklaring is de achteruitgang van de textielnijverheid in het Rijnland gedurende de 17de eeuw. Daardoor kon het netwerk van doopsgezinde textielhandelaren niet meer functioneren zoals voorheen. Leden van andere doopsgezinde koopmansfamilies uit dit gebied vestigden zich eveneens permanent in Holland, waar het economisch klimaat blijkbaar aantrekkelijker was. Een andere verklaring zou kunnen liggen in **familie-en/of handelsbetrekkingen**. Nader onderzoek bracht echter geen relaties van leden van de familie Van Heukelom met (doopsgezinde) families in Leiden aan het licht.

Het huis dat nog net is blijven staan

De huizenwand aan beide zijden van de Hogewoerd ter hoogte van de St. Jorissteeg en de Watersteeg heeft voor een flink stuk moeten wijken voor een doorbraak ten behoeve van het autoverkeer. Even voorbij de kort geleden gebouwde winkels met etagewoningen, ter hoogte van de verdwenen bioscoop, is aan de Hogewoerd op nummer 53 een huis met wit gepleisterde gevel nog nét blijven staan. Bij nauwkeurige waarneming van de fraai gerestoreerde gevel blijkt, dat erachter eigenlijk twee huizen schuil gaan, één aan de linkerkant (de deur met de twee ramen links en de tweemaal drie ramen op de verdiepingen daarboven) en één aan de rechterkant (het grote raam met de ramen daarboven). In dit huis woonde en werkte **Matthijs van Heukelom** gedurende dertig jaar. Hij oefende hier het beroep van lakenperser en lakenfabrikant uit.

Vermoedelijk is **Matthijs van Heukelom** als eerste van de familie naar Leiden geëmigreerd. Hij vertrok voorgoed uit het Rijnland na het overlijden

van zijn eerste vrouw, Steynty Floo (Floh). Voorzover valt na te gaan, vermelden de Leidse archieven zijn naam voor het eerst in april 1691. Hij kocht toen twee huizen aan de zuidzijde van de Boomgaardsteeg, achter het Steenschuur. In het notulenboek van de Verenigde Vlaamse, Friese en Hoogduitse Doopsgezinde Gemeente te Leiden staat in december 1691 zijn benoeming tot diaken genoteerd. Op grond van deze gegevens is aannemelijk, dat Matthijs van Heukelom zich omstreeks 1690 in Leiden heeft gevestigd. In de poorterboeken van de stad echter is zijn naam niet opgetekend.

Matthijs van Heukelom hertrouwde in 1692 met Barbara Witkops, een zuster van de vrouw van zijn oudste broer Hendrik. Zij overleed eind augustus 1693, nog geen vier weken na de bevalling van haar eerste kind. Vader Matthijs heeft toen wellicht een beroep gedaan op zijn zuster Margaretha om naar Leiden te komen en de verzorging van zijn pas geboren zoon Jan van Heukelom (1)" op zich te nemen. Matthijs van Heukelom trouwde voor de derde maal in 1695 te Delft met Cornelia Storm, weduwe van Pieter Beuning uit diezelfde stad. Zij bracht haar dochter Johanna en waarschijnlijk ook nog wat geld in het huwelijk mee.

Matthijs van Heukelom is niet op een schoen en een slof door een van de stadspoorten Leiden binnengekomen. Hij bezat grond even buiten de stad Goch en ook nog wat contanten. Hij kocht, zoals gezegd, een woonhuis en een pakhuis voor zijn textielhandel aan de Boomgaardsteeg voor ƒ 1.250, zonder hypotheek." Na zijn huwelijk met Cornelia Storm kocht hij in 1695, eveneens zonder hypotheek, voor ƒ 2.750 een huis aan de Hogewoerd (53) ,⁷ "De Roos" genaamd, met enkele panden (onder andere een werkhuis en een pakhuis) erachter. In 1696 kocht hij nog het kleine huis ernaast. Later werden deze beide huizen achter de huidige wit gepleisterde gevel samengevoegd. In het zogenaamde werkhuis begon hij met nieuwe activiteiten, namelijk het persen en verder afwerken van lakens en andere stoffen.

Volgens de bepalingen van de lakennering mocht Matthijs van Heukelom zich niet met de vervaardiging van textiel bezighouden, omdat hij niet aan bepaalde vereisten voldeed.⁸ Hij was geen burger van Leiden en bovendien had hij noch de vereiste leertijd doorlopen noch de meesterproef afgelegd. De textielhandel en de afwerking van de verschillende soorten textiel door persen en verdere bewerkingen waren echter niet aan deze beperkende bepalingen onderworpen. Ondanks deze belemmeringen is het Matthijs van Heukelom toch gelukt om lid van het Lakenbereidersgilde te worden. Hij leidde vervolgens zelf zijn zoon Jan (1) in het vak op.⁹ Hoe hij dit alles voor elkaar heeft gekregen valt niet meer na te gaan.

Aan het einde van zijn leven kon Matthijs van Heukelom zich een in alle opzichten geslaagd immigrant in Leiden noemen, die een bescheiden wel-

stand had bereikt. Zijn inkomen bedroeg volgens het kohier van het Familiegeld (1715) f 500 tot f 1.000 per jaar. De waarde van zijn onroerende zaken beliep ruim f 5.500 volgens aankooprijzen. Hierbij was inbegrepen een zogenaamde speeltuin met bijbehorend speelhuis (tuin met bijbehorend zomerhuisje) aan het Broederspad (nu Rijnkade) buiten de Hogewoerdse Poort. De investeringen in werktuigen voor de vervaardiging en afwerking van laken en andere soorten textiel bedroegen f 2.000 à f 3.000, ruw geschat.” Hiermee kwam de waarde van zijn aardse goederen op zo’n f 7.500 tot f 8.500 in totaal, exclusief de bedrijfsvoorraden. Een nauwkeuriger vaststelling van de waarde van zijn nagelaten boedel is niet mogelijk, omdat een beschrijving vooralsnog ontbreekt.

In diezelfde Boomgaardsteeg, waar Matthijs van Heukelom zijn eerste huizen had gekocht, stond de vergaderplaats van de Verenigde Vlaamse, Friese en Hoogduitse Doopsgezinde Gemeente. Vanaf het ontstaan van de doperse beweging waren de aanhangers verdeeld geraakt. Leiden telde aan het begin van de 17de eeuw vier afzonderlijke doopsgezinde gemeenten, genoemd naar de landstreek waar het merendeel van hun oorspronkelijke lidmaten vandaan kwam, namelijk de Waterlandse, de Vlaamse, de Friese en de Hoogduitse.” Na verloop van tijd gingen de Friese en Hoogduitse gemeenten als eerste samen en vervolgens verenigden zij zich met de Vlaamse gemeente. De familie Van Heukelom behoorde door haar afkomst uit Goch tot de Hoogduitse doopsgezinden. De geëmigreerde familieleden werden in Leiden dan ook lidmaat van deze verenigde doopsgezinde gemeente, kortweg de Vlaamse genoemd.

Aan het einde van de 17de eeuw was het aantal lidmaten van de Vlaamse gemeente geslonken tot enkele tientallen personen, die grotendeels tot enkele nauw aan elkaar verwante families behoorden. De functies van ouderling en van diaken waren al gecombineerd. Matthijs van Heukelom werd kort na zijn emigratie, zoals vermeld, tot diaken benoemd en later gemachtigd om te onderhandelen over een fusie met de Waterlandse gemeente. Na de vereniging van alle doopsgezinden in één gemeente in 1701 telde deze ongeveer 300 volwassen gedoopte lidmaten. Samen met de ongedoopte kinderen was het totaal aantal doopsgezinden groter, maar zij bleven een kleine minderheid onder de ongeveer 60.000 inwoners die Leiden in die tijd telde.” Het was nu weer mogelijk om ouderlingen én diakenen te benoemen. De gemeente kwam voortaan samen, zoals tot op heden, in de vergaderplaats van de Waterlandse gemeente aan de Pieterskerkgracht. In deze verenigde gemeente bleef Matthijs van Heukelom een belangrijke rol spelen als diaken, als ouderling en als regent van het hofje “De Hoeksteen” aan het Levendaal, dat oorspronkelijk aan de Vlaamse gemeente toebehoorde.

De handel en wandel van Matthijs van Heukelom kan model staan voor die van zijn zuster Margaretha en zijn broer Johannes. Margaretha van Heukelom trouwde in 1694 met wolkammer Jan Jansz. van Gogh, weduwnaar van Grietje Cornelisdr. Kam. Margaretha overleed echter nog geen jaar later, waarschijnlijk in het kraambed. Johannes van Heukelom trouwde met Wijnanda van der Dop. De familie Van der Dop exploiteerde samen met de families Kam en Van Goch de windvolmolen "De Blaasbalg", die net buiten de Witte Poort stond. In 1716 kocht Johannes van Heukelom de helft van de eigendom van de naburige windpelmolen "Het Langehuis" en begon met het pellen en malen van granen en grutten. Twee jaar later kocht hij een huis met grutwinkel aan de Nieuwe Rijn (34), "De Gouden Poort" genaamd.

In de eerste generatie van de familie van Heukelom in Leiden namen Matthijs, Johannes" en hun zwager Jan Jansz. van Goch ongeveer dezelfde plaats op de maatschappelijke ladder in. De positie van de tweede generatie, bestaande uit de kinderen van Matthijs en Johannes van Heukelom, week daar niet veel van af. Jan van Heukelom (I) (1693-1762) legde, na zijn leertijd bij zijn vader Matthijs, in 1713 de meesterproef af. In 1720 trouwde hij in Haarlem met zijn nicht Geertrui Witkops. Hij zette een eigen lakenbedrijf op en kocht daartoe in 1725 een huis verderop aan de Hogewoerd (145) met een huis erachter aan het Levendaal. Nu staat daar de vroegere fabriek van Van Wijk & Co. Volgens het kohier van de Personele Quotisatie (1742) verdiende Jan van Heukelom (I) een inkomen van *f* 800 tot *f* 1.000 per jaar. De waarde van zijn onroerende zaken bedroeg ongeveer *f* 4.800 volgens aankooprijzen, inclusief een zogenaamde speeltuin. Een nauwkeuriger vaststelling van de waarde is niet mogelijk, omdat een boedelbeschrijving (nog) niet is gevonden. Zijn relaties waren beperkt tot de doopsgezinde gemeente, waar hij, evenals zijn vader, verschillende functies bekleedde.

De drie kinderen van Johannes van Heukelom, Maria, Frans en Hendrik zetten na de dood van hun ouders in 1721 het bedrijf in granen en grutten voort. Maria van Heukelom trouwde in 1725 met de grutter Jan van der Baak. Na het overlijden van hun ongehuwde broer Frans in 1729 kwam de gehele zaak in handen van dit echtpaar, dat duidelijk welvarender was dan hun familieleden in de textiel. Volgens de Personele Quotisatie hadden Jan van der Baak en Maria van Heukelom een inkomen van *f* 2.500 tot *f* 3.000 per jaar. Bovendien betaalden zij nog *f* 18 extra voor een "chaispaard", dat zij voor hun sjees konden spannen. Hun enige zoon overleed jong en hun drie dochters bleven allen ongehuwd. Maria van Heukelom verkocht de grutwinkel in 1771 en stierf in 1788.

Jan van Heukelom (II; 1730-1806). Medaillon in brons. Particulier bezit. Foto Iconografisch Bureau.

Hendrik van Heukelom trouwde in 1730 met Adriana Hartig. Hij kocht in 1732 een huis in Marendorp (nu Haarlemmerstraat 164) met een zogenaamd werkhuis en zette een dekenbedrijf op. Volgens de Personele Quotisatie had hij een jaarinkomen van *f* 800 tot *f* 1.000. De waarde van zijn onroerende zaken bedroeg *f* 4.925 volgens aankooprijzen, inclusief een zogenaamde speeltuin met speelhuis. Zijn relaties lagen niet uitsluitend binnen de doopsgezinde gemeente, waar hij verschillende functies vervulde. Hij was ook hoofdman en deken van het gilde van de dekendrapiers en gouverneur van de Baaihal. Hendrik van Heukelom en Adriana Hartig hebben veel tegenspoed gehad. Tijdens hun leven stierven al hun zes kinderen. Hendrik van Heukelom overleed in 1767.

In de eerste en tweede generatie behoorden de leden van de familie Van Heukelom, voor wat betreft hun inkomens, nagelaten eigenschappen en sociale relaties tot dezelfde groep. De maatschappelijke posities van de familieleden in de textiel vertoonden nauwelijks verschillen. Hun inkomens bedroegen volgens de belastinggaarden niet meer dan *f* 1.000 per jaar. De waarde van hun nagelaten goederen ging de *f* 10.000 niet te boven. Hun sociale relaties hadden zij voornamelijk binnen de groep van doopsgezinden. Zij behoorden, gezien hun inkomens, tot de "middengroep van de burgerij".¹⁴

Lakenmerk van de fa. Van Heukelom, 18de eeuw. Gemeente-archief Leiden.

Alleen de familieleden in grutten lukte het om hier bovenuit te komen. De inkomens en nagelaten eigendommen van de leden van de familie Van Heukelom vallen in het niet bij die van de Leidse regenten die hun tijdgenoten waren. Voorbeelden hiervan zijn de vroedschappen Nicolaas Teding van Berkhout († 1743) met f 105.000 en zijn neef Coenraad Teding van Berkhout († 1770) met f 335.900 aan nagelaten goederen.¹⁵

Een gouden medaille

De elf kinderen van Jan van Heukelom (1) en Geertrui Witkops vormen de derde generatie van de familie. Van hen werden er slechts zes volwassen. Een van de zonen, Jan van Heukelom (11) (1730-1806), kreeg landelijke bekendheid door het winnen van een gouden medaille voor een essay, dat hij als antwoord op een prijsvraag van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen had ingestuurd. Het bekroonde essay werd gepubliceerd in de Verhandelingen van dit genootschap. Ondanks de economische achteruitgang in de Republiek wist hij een flink eind op de maatschappelijke ladder te klimmen. De sleutels tot zijn succes waren een scherp inzicht in de economische (on-)mogelijkheden van de textielnijverheid, mechanisering van zijn bedrijf en het aanknopen van relaties buiten de eigen doopsgezinde kring. Jan van Heukelom (11) heeft zo de basis gelegd voor een sterke groei van het maatschappelijk vermogen van de familie.

Al in zijn jonge jaren gaf Jan van Heukelom (11) blijk van een goed verstand. Zijn ouders stuurden hem als eerste van de familie naar de Latijnse school

en vervolgens naar de Leidse universiteit. Hij bekwaamde zich tevens in de kunst van de lakenbereiding en legde in 1749 zijn meesterproef af. In 1757 trouwde hij te Leiden met Petronella van Putten. Na verloop van tijd begon hij voor zichzelf en kocht in 1760 vier huisjes aan de Uiterstegracht (143 en 145) en de hoek van de Molenwerfsteeg (1). Deze panden voldeden blijkbaar niet, want vier jaar later deed hij ze weer van de hand. Inmiddels had hij in 1762 vier aan elkaar grenzende huizen aan de Hogewoerd (123 en 125) en de erachter lopende Dwarsbolwerkstraat (6) aangeschaft. Allengs breidde hij zijn lakenbedrijf uit door de aankoop van panden in de Dwarsbolwerkstraat (2, 4 en 7), de Kraaijerstraat (8 en 10) en het Levendaal (132). Bij elkaar kocht hij voor *f* 3.122 aan onroerende zaken, zonder hypotheek. In 1806 stond dit gehele complex voor *f* 7.010 op de balans.¹⁷ De flinke waarde-stijging in een periode van economische malaise is wellicht te verklaren door samenvoeging en verbouwing van de huizen tot een groter geheel.

Het bedrijf van Jan van Heukelom (11) was in het begin, evenals dat van zijn vader en grootvader, een traditionele lakenbereiderij. Veel werkzaamheden werden uitbesteed aan bazen met ateliers en aan thuiswerkers, zoals bij iedere lakenfabriek. Interessant is, dat wij in zijn bedrijf een langzame overgang kunnen bespeuren van lakenfabriek naar lakenfabrikant. Steeds meer werkzaamheden werden door werklieden met machines in het bedrijf zelfverricht. De benodigde werkruimte werd door het aankopen van aangrenzende huizen verkregen. Het testament en de boedelbeschrijving van Jan van Heukelom (11) geven een indruk van de gebruikte gereedschappen, verdeeld in gewone van oudsher gebruikte en buitengewone.

Tot die buitengewone gereedschappen behoorden: de krasmachine; de spinlokmakingmachine en spinmachines, op de Engelse machinale praktijk ingericht; de rosmolen, de ruwton en de strijkmolen. De "krasmachine" is een machine voor het vóórkaarden (grof kaarden of schrobberen) van de wol.¹⁸ De "spinlokmakingmachine" (lokkenmachine) dient om de wol nogmaals te kaarden (fijn kaarden). Onder de spinmachines vallen waarschijnlijk zowel de vóórspinmachines ("slubbing billies") als de eigenlijke spinmachines ("spinning jennies" of "mule jennies"). Deze machines zijn niet met de huidige ingewikkelde apparatuur te vergelijken. Het waren nog betrekkelijk eenvoudige, grotendeels uit hout gemaakte, werktuigen die met de hand werden aangedreven. Het bedrijf werkte daarnaast met één paard, dat de ruwton ("gig mill") en de strijkmolen in beweging zette om het laken verder te bewerken.

Jan van Heukelom (11) heeft door zijn ondernemingszin veel economische successen geboekt. Hij liet volgens bovengenoemde boedelverdeling een bedrag van *f* 99.000 na. Hierbij kwam nog *f* 3.584 uit de verkoop van een

zogenaamde speeltuin met bijbehorend speelhuis, “Rust en Lust” genaamd, aan het Broederspad (nu Rijnkade). Het huis had gemeubileerde vertrekken, een keuken en een kelder. Een tuinmanswoning en een schuithuis voor een tentjachtje behoorden er ook toe. Het geheel begon al aardig op een buitenplaats te lijken. De totale waarde van zijn nalatenschap bedroeg f 102.584. Hiervan was f 10.594 in onroerende zaken en f 91.990 in het bedrijf geïnvesteerd.

De relaties van Jan van Heukelom (11) lagen aanvankelijk binnen de doopsgezinde gemeente, waar hij de functie van diaken, van kerkelijk boekhouder en regent van de hofjes “De Hoeksteen” en “Bethlehem” bekleedde. De aanhang van de doopsgezinden brokkelde echter langzaam af. Het aantal volwassen gedoopte lidmaten daalde in de loop van de 18de eeuw van circa 300 tot circa 100. De functies van ouderling en diaken werden opnieuw gecombineerd. De oorzaken van deze daling blijven onduidelijk. Voor sommige doopsgezinden kunnen er politieke redenen zijn geweest om een ander geestelijk tehuis te zoeken. Bij het groeien van de politieke tegenstellingen in de Republiek kwam de gemeente steeds meer in patriots vaarwater terecht. De Leidse Oranjegezinde massa riep voor de ramen van bekende doopsgezinde patriotten: “10 vivat, Oranje hoezee, weg met het menistenvee!”¹⁹ en gooide onder andere bij Jan van Heukelom (11) de ruiten in.²⁰

Over de patriotse gezindheid van Jan van Heukelom (11) behoeft, gezien de gesneuvelde vensterglazen, geen twijfel te bestaan. Hij behoorde tot de gematigde patriotten die niet zozeer streefden naar staatkundige, maar naar economische hervormingen. De noodzaak hiervan voelde hij in zijn eigen bedrijf en in zijn functies als hoofdman van het Lakenbereidersgilde en afgevaardigde naar de provinciale vergadering van lakenbereiders, de zogenaamde Droogscheerderssynode. In zijn bovenvermeld essay noemde hij als voornaamste oorzaken van het verval van de textielnijverheid het te zorgvuldig gehandhaafd systeem van gilden en hallen en de te hoge arbeidslonen in de Republiek. Hij presenteerde in zijn geschrift een herstelprogramma, waarin hij de nadruk legde op technische vernieuwingen in de textielindustrie waartoe Engeland het voorbeeld gaf.

De eerste proefnemingen met het mechaniseren van kaarden en spinnen van katoen en wol in de Republiek vonden vanaf 1776 plaats in Kralingen bij Rotterdam. Twee erbij betrokken Engelsen, de gebroeders John en Charles Thompson, begonnen in 1779 een mechanische katoenspinnerij in Utrecht. Samen met enkele andere geldschietters nam Jan van Heukelom (11) deel aan de financiering van deze katoenfabriek, maar hij stapte er weer uit toen de kansen keerden.²¹ De krachtbron van de fabriek was een groot door de Westerstroom aangedreven waterrad, dat de verschillende machines

in beweging zette. De katoenfabriek gaf werk aan ongeveer veertig tot vijftig arbeiders en functioneerde tot 1799, toen de nieuwe eigenaren in een hooglopende ruzie verwickeld raakten.

De opkomst van de genootschapsbeweging bood de doopsgezinden en andere niet tot de heersende hervormde kerk behorende groepen de gelegenheid om cultureel en later ook politiek te integreren. Jan van Heukelom (11) werd actief lid van onder andere het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het taal- en dichtlievend genootschap "Kunst wordt door arbeid verkregen". Zijn culturele belangstelling blijkt ook uit zijn prentenverzameling. Bovendien waren hij en zijn twee zonen lid van de sociëteit "Amicitia", het politieke centrum van de Leidse burgerij vanaf de jaren zeventig van de 18de eeuw. Zijn eerste politieke functie was die van heer van de gemeente Bolwerks-oord, de wijk waar hij woonde. Na het herstel van de stadhouderlijke macht door de Pruisen werd hij in 1788 door de magistraat afgezet." Zijn tweede politieke functie bekleedde hij in 1795, toen hij voor korte tijd lid werd van het Comité van financiën en onderstand. Wegens zijn gevorderde leeftijd heeft hij nauwelijks van de Bataafse Omwenteling kunnen profiteren.

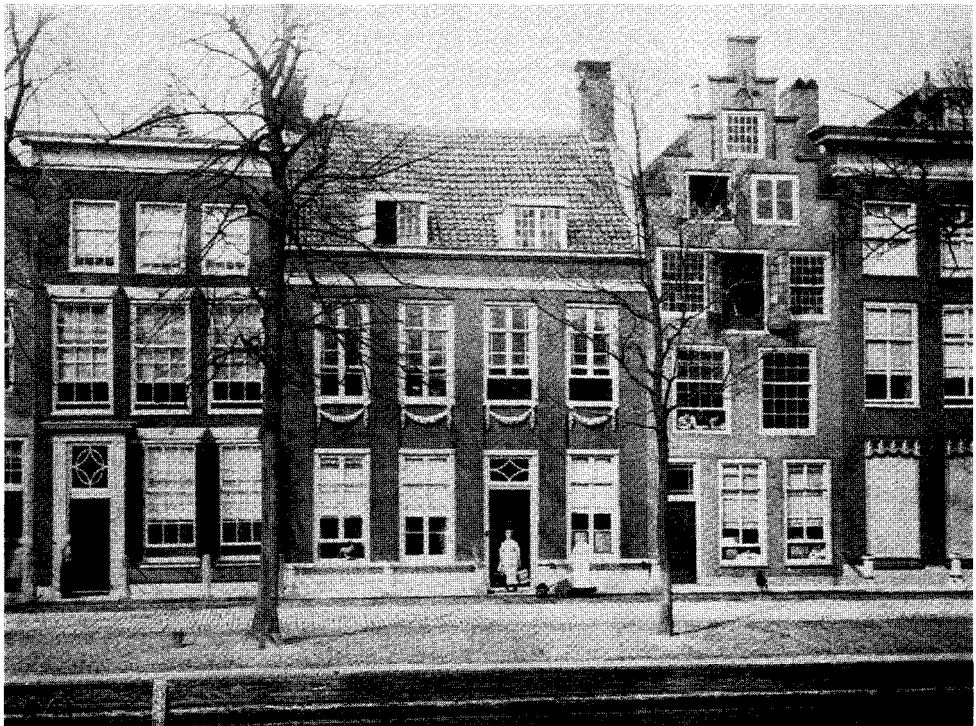
De oudste zuster van Jan (II), Elizabeth van Heukelom (1723-1800) bleef ongehuwd. Haar onafhankelijke geest blijkt uit haar volwassenendoop door onderdompeling en niet door de gebruikelijke besprenkeling. Na de dood van haar vader ging zij met haar jongere ongehuwde zuster Geertrui (1727-1762) zelfstandig wonen, maar dit duurde niet lang, omdat Geertrui kort daarna overleed. Elizabeth trok bij haar broer Jan (11) en zijn gezin in. Zij zorgde voor de huishouding en voedde, na het overlijden van haar schoonzuster, zijn drie kinderen op. Tot 1780 woonde zij bij haar broer aan de Hogevoerd. Daarna ging ze nogmaals op zichzelf wonen in een huurhuis aan de Herengracht (22), naast het huis van haar broer Matthijs.

Hoe Elizabeth en Geertrui van Heukelom in hun inkomsten hebben voorzien, is niet bekend, ook niet uit hun wederzijdse testament.²³ Na het overlijden van Geertrui volgde geen aangifte voor de collaterale successie, wegens de geringe omvang van de erfenis. Elizabeth heeft in de loop van haar leven toch flink wat geld vergaard, maar waar dat vandaan kwam is niet duidelijk. Een gedeelte ervan is waarschijnlijk uit erfenissen afkomstig. Bij haar overlijden in 1800 bezat zij volgens de boedelverdeling en de aangifte voor de collaterale successie f 13.540 aan effecten.²⁴ Haar werkelijke vermogen bedroeg echter f 24.613, omdat de leningen aan haar broers Matthijs (f 1.400), Jan (11) (f 6.823) en Frans (f 2.850) erbij moeten worden geteld.²⁵

In schrille tegenstelling tot het maatschappelijk succes dat zijn jongere

broer Jan (11) behaalde, staat het verloop van de carrière van Matthijs van Heukelom (1725-1816). Hij werd opgeleid in het vak van dekendrapier en begon veelbelovend met een eigen bedrijf. In 1755 kocht hij een woonhuis aan de Herengracht (20) met een pak- en werkhuis erachter aan de Veste-straat, zonder hypotheek. Drie jaar later moest hij zijn woonhuis in hypotheek geven en zo iets gebeurt niet uit weelde. In 1774 deed hij dit huis, inmiddels vrij van hypotheek, van de hand en kocht aan de Herengracht (24) een huis met twee huizen erachter. Daarna zette een langzame neergang in, totdat zijn familie ingreep.

Wat er nu precies met Matthijs van Heukelom aan de hand is geweest, valt niet meer te achterhalen. In 1796 heeft hij, al of niet vrijwillig, aan zijn broer Jan (11) en zijn schoonzoon Gijsbert van der Spruyt een onherroepelijke volmacht verleend.“ De gemachtigden verkochten zijn onroerende zaken

Herengracht 18-24. Matthijs van Heukelom kocht in 1755 Herengracht 20 (huis met guirlandes). In 1774 kocht hij nr. 24. Elizabeth van Heukelom woonde op nr. 22 (met trapgevel). Foto, ca. 1900. Gemeentearchief Leiden.

en, zo mogen wij aannemen, betaalden uit de opbrengst daarvan zijn schulden. In het register van faillissementen staat hij niet vermeld. Dát heeft zijn familie (net) weten te voorkomen. Het testament van zijn zuster Elizabeth laat zien voor hoeveel hij bij familieleden in het krijt stond. Toch liet Elizabeth haar broer niet helemaal vallen, maar legateerde hem een lijfrente van 2,5% over het gehele bedrag van haar erfenis (circa f 338 per jaar), uit te keren door zijn neven Jan (111) en Nicolaas van Heukelom en schoonzoon Gijsbert van der Spruyt. In feite kwam Matthijs van Heukelom onder curatele van zijn familie te staan.

Matthijs van Heukelom had door zijn huwelijk al eerder zijn relaties in de doopsgezinde gemeente verspeeld. Hij bekleedde aanvankelijk dezelfde functies als zijn vader. In een brief aan de kerkeraad en zijn mederegenten van het hofje “De Hoeksteen” bedankte hij eind 1768 plotseling voor deze functie.* Matthijs van Heukelom trouwde in 1770 met Geertrui Schot in de heersende hervormde kerk, waartoe zijn veel jongere vrouw behoorde. Hun enige kind, Willemina Maria, werd hervormd opgevoed. Hoewel hij lidmaat van de doopsgezinde gemeente bleef, kon hij daarbinnen geen functies meer vervullen. De nieuwe mogelijkheden die de verschillende genootschappen boden om relaties aan te knopen, heeft hij niet benut.

De carrières van de twee jongere broers, Hendrik en Frans, waren kort maar verliepen voorspoediger. Beiden bezochten de Latijnse school en Hendrik ook de Leidse universiteit. Hendrik van Heukelom (1736-1772) zette een eigen bedrijf op en kocht daarvoor in 1769 een huis aan de Hogewoerd (141) met daarachter nog drie huizen. Hij overleed vrij jong, ongehuwd.²⁸ Frans van Heukelom (1738-1787) vestigde zich in 1769 als koopman in Amsterdam. Hij huwde een jaar later met Catharina Kloppenburg en werd de stamvader van de Amsterdamse tak van de familie. Zijn kinderen, Jan (1773-1817) en Susanna (1783-1854), trouwden met leden van de zeer vermogende doopsgezinde bankiersfamilie Stadnitski. Zijn zoon Walrave (1775-1853) maakte carrière in het bedrijf van de Stadnitski's en richtte de bank Stadnitski & Van Heukelom (1802) op. Walrave, zijn zoon Jan (1810-1879) en zijn kleinzoon Lodewijk Caspar van Heukelom (1849-1920) waren tevens bestuurders van de Nederlandsche Bank. De Leidse en de Amsterdamse tak van de familie Van Heukelom hebben elkaar nooit uit het oog verloren, steunden elkaar zonodig en raakten later weer aan elkaar gelieerd.

Een steen aan de gracht

Wie op zoek naar overblijfselen van het Leidse industriële verleden vanaf molen “De Valk” aan de Molenwerf naar de Langegracht loopt en de Mare

oversteekt, ziet aan de linkerkant, even voorbij het hoekhuis “De Gouden Bal”, een nieuw blok etagewoningen staan. Nog niet zo lang geleden was hier het bedrijf van Clos & Leembruggen gevestigd. Ongeveer in het midden van de nieuwbouw is een kleine binnenstraat te vinden, vreemd genoeg genoemd naar dr. L.L. Zamenhof, de grondlegger van het Esperanto. In een van de huizen aan deze straat is een gedenksteen ingemetseld met een opschrift, dat de inwerkingstelling van de eerste stoommachine in de Nederlandse textielindustrie in herinnering brengt. Dit gebeurde in de lakenfabriek van Jan van Heukelom (111). Zijn naam staat echter niet op de steen vermeld, wel de naam van zijn bedrijf, de firma F. van Lelyveld Wmz. & Co. Hoe heeft hij dit bedrijf in zijn bezit gekregen?

Jan van Heukelom (111) (1758-1835), de oudste zoon van Jan (11) en Petronella van Putten, bezocht de Latijnse school en de Leidse universiteit, maar zijn studie in de letteren voltooide hij niet. Daarnaast volgde hij een traditionele vakopleiding in de lakenfabricage en legde in 1779 de meesterproef af. Een jaar later trouwde hij met Elizabeth Goverts, afkomstig uit Altona (bij Hamburg). Leden van de doopsgezinde familie Goverts behoorden, blijkens enkele notariële akten, tot (zaken-)relaties van zijn vader. Na zijn leertijd richtte Jan van Heukelom (111) samen met een andere lakenfabriek, Frans van Lelyveld Willemsz., en een lakenverver, Mr. Cornelis van der Moer, een “sociëteit” – nu zou men zeggen een vennootschap onder firma – op. Deze vennootschap met de naam “Frans van Lelyveld Wmz. & Compagnie” werd per 31 december 1783 bij onderhandse akte voor twaalf jaar aangegaan.²⁹ Het contact met beide andere vennoten, die niet doopsgezind waren, is vermoedelijk via zijn vader, totstandgekomen. Jan van Heukelom (11) en Frans van Lelyveld hebben elkaar ongetwijfeld ontmoet in bijeenkomsten van het Leidse departement van de Oeconomische Tak van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen, waarvan zij beiden lid waren. Dit genootschap ondersteunde initiatieven om de teruglopende handel en nijverheid weer tot bloei te brengen.

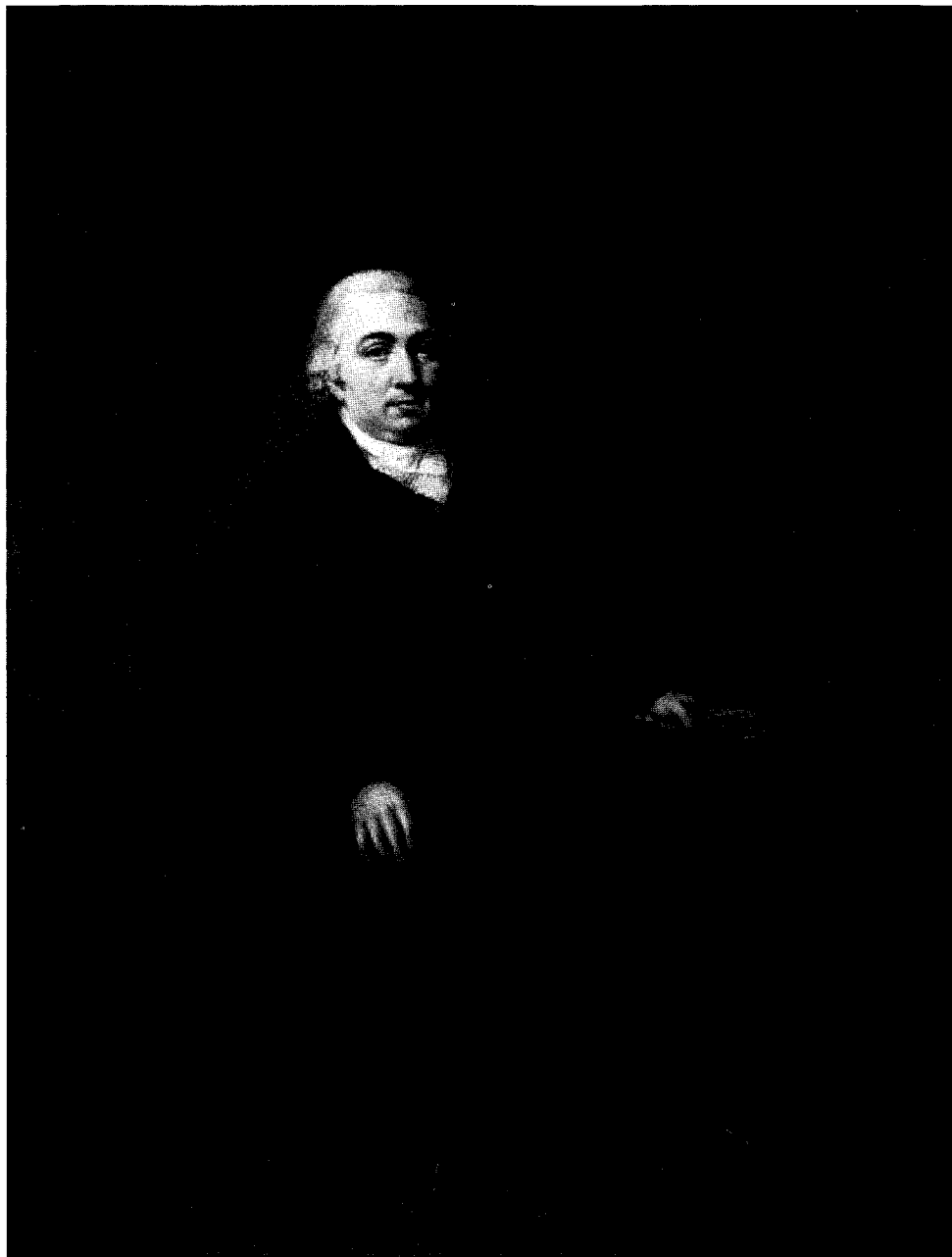
Bij het uitvoeren van hun plannen konden Frans van Lelyveld en Jan van Heukelom (111) steunen op ervaringen in de bedrijven van hun vaders. Reeds in 1755 was Willem van Lelyveld begonnen met de vervaardiging van een nieuw weefsel, katoenfluweel (manchester), maar hij stuitte daarbij op tegenstand van de gilden en de Greinhal.³⁰ Jan van Heukelom (11) had de lakenproductie in zijn bedrijf verder gemechaniseerd. Via de Oeconomische Tak van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen kwam Frans van Lelyveld in contact met Matthew Wilcock, die dit genootschap had aangeboden om proeven met een nieuwe wijze van fabricage van katoenfluweel te doen. Na geslaagde experimenten kwam Van Lelyveld in 1784 met Wilcock overeen

om op proef gedurende één jaar een katoenfabriek in Amersfoort te exploiteren. De machines van deze fabriek werden aangedreven door waterkracht. Jan van Heukelom (111) bleef werkzaam in de Leidse vestiging van het bedrijf.

Na het overlijden van Frans van Lelyveld in het voorjaar van 1785 nam Jan van Heukelom (111) de Leidse vestiging over en zette deze onder de oude naam, "F. van Lelyveld Wmz. & Cie.", voort. Hij verplaatste al spoedig zijn lakenbedrijf van de Herengracht-Langestraat naar de Hogewoerd, naast dat van zijn vader (123 en 125). Hij kocht drie huizen aan de Hogewoerd (121) en de Kraaierstraat (4 en 6). Daarna breidde hij zijn bedrijf nog uit met twee huizen aan de Hogewoerd (127 en 119) en een huis van zijn vader aan de Kraaierstraat (10). In totaal besteedde hij *f* 2.765 aan onroerende zaken, maar op den duur voldeden zij niet. Hij bleef zoeken naar een meer passend onderkomen. Even heeft hij er zelfs over gedacht om zijn bedrijf naar Tilburg te verplaatsen, zoals de bekende Leidse doopsgezinde lakenfabrikateur Pieter Vreede in 1790 al had gedaan. Dit blijkt uit correspondentie tussen hen beiden. Toen hij in Leiden toch geschikte bedrijfsruimte had gevonden, verkocht hij in 1797 al zijn onroerende zaken aan de Hogewoerd en Kraaierstraat voor *f* 2.000 aan zijn broer Nicolaas.

De nieuwe plaats van vestiging van het bedrijf van de firma F. van Lelyveld Wmz. & Cie. werd de hoek van de Oude Singel en de Mare. Jan van Heukelom (111) kocht daar vanaf 1796 een aantal panden, waaronder zijn fraaie woonhuis "In den Ghacroonden Houhamer". Hij liet de meeste daarvan samenvoegen en ingrijpend verbouwen. Na verloop van tijd strekten zijn eigendommen zich uit langs de Oude Singel (70 t/m 74), de oostzijde van de Mare (30 en 32) en de daarachter liggende bebouwing. Een tweede vestiging van zijn bedrijf lag aan de noordzijde van de Langegracht (10 t/m 22 en 32) en de daarachter lopende Derde Binnenvestgracht (2 t/m 5) met daartussen de Domineespoort en Zwanepoort. Hij kocht in de buurt nog enkele andere panden, onder andere aan de Oude Vest (27 en 29). Jan van Heukelom (111) heeft volgens de boedelverdeling al met al een vermogen van *f* 114.023 weten te verwerven.⁴⁰ Hiervan was *f* 18.949 in onroerende zaken en *f* 95.074 in het bedrijf geïnvesteerd. Daarbij kwam nog de opbrengst van zijn buitenplaats in Noordwijkerhout, bekend onder de namen "Puikendam" en "Bethlehem", die hij in de jaren 1808-1820 stukje bij beetje had aangekocht. Het geheel had een oppervlakte van 156 hectare en bracht *f* 30.296 op. In totaal bedroeg zijn nagelaten vermogen dus *f* 144.319.

Illustraties op volgende pagina's: Jan van Heukelom (III; 1758-1835) en zijn echtgenote Elizabeth Goverts (1749-1829), geschilderd door Louis Moritz, volgens overlevering in 1804. Particulier bezit. Foto's Iconografisch Bureau.

Aan de Derde Binnenvestgracht liet Jan van Heukelom (111) een fabrieksgebouw neerzetten achter de huizenrij aan de Langegracht die bleef staan. In deze fabriek werd in november 1816, zoals de gedenksteen memoreert, de eerste stoommachine in de textielnijverheid in de Noordelijke Nederlanden in werking gesteld.³³ Stoomkracht dreef hier eerst volmachines en later ook spinmachines aan. Reeds in 1805 had Jan van Heukelom (111) zijn zoon naar Engeland gestuurd om het nodige over nieuwe technieken te weten te komen.³³ De stichting van het Koninkrijk der Nederlanden, waarin sinds 1815 België (met daar gelegen steenkolenmijnen) was opgenomen, gaf weer voldoende vertrouwen om grote investeringen te doen. Hij kocht bij Boulton & Watt in Soho bij Birmingham een stoommachine van tien paardenkrachten.³⁴ Hoeveel hij in machines heeft geïnvesteerd, is niet meer na te gaan, omdat de bedrijfsboekhouding niet bewaard is gebleven. De aanschaf van de stoommachine heeft ongetwijfeld een groot bedrag geleverd.³⁵

In Nederland bestond tot circa 1860 nog geen goed ontwikkeld bankwezen. Zoals iedere ondernemer destijds was Jan van Heukelom (111) voor de financiering van grote investeringen aangewezen op zijn reserves of bij het ontbreken daarvan op leningen bij familieleden ("neven") en/of relaties ("vrienden"). De balans van de firma F. van Lelyveld Wmz. & Cie, opgemaakt voor de boedelverdeling in 1835, toont een vreemd kapitaal van circa f 37.000 op een totaal kapitaal van f 150.000. Zijn geldschieters waren: Caspar de Fremery (circa f 8.000), zijn broer P.I. de Fremery (f 17.000) "neef" Andries Stadnitski (f 6.000) en Hendrik Six te Amsterdam (f 6.000). Caspar de Fremery was van 1798 tot 1808 medefirmant geweest.³⁶ Andries Stadnitski, zoon van de schatrijke doopsgezinde bankier Pieter Stadnitski, was de echtgenoot van Suzanna van Heukelom, dochter van zijn oom Frans in Amsterdam.

De relaties van Jan van Heukelom (111) waren zowel traditioneel als nieuw. In de doopsgezinde gemeente bekleedde hij dezelfde functies als zijn vader. Onder zijn bestuur werden de beide doopsgezinde hofjes samengevoegd tot het hofje "Bethlehem-De Hoeksteen". In het Lakenbereidersgilde was hij afwisselend hoofdman en deken, totdat de gilden in 1798 werden opgeheven. Als afgevaardigde van de Leidse lakenbereiders nam hij deel aan de laatst gehouden vergadering van de zogenaamde Droogscheerderssynode in 1793 te Delft. Daarnaast was hij gouverneur (commissaris) en staalmeester van de Lakenhal, totdat de hallen in 1823 eveneens werden afgeschaft.

De belangrijkste functie van Jan van Heukelom (111) was echter vanaf 1808 tot 1823 zijn lidmaatschap van de Leidse vroedschap en de opvolgers van dit college, de Conseil d'arrondissement de Leyde (sinds 1810) en de Stedelijke Raad (sinds 1813). De wisseling van regimes, van het Koninkrijk Holland via het Keizerrijk Frankrijk naar het Koninkrijk der Nederlanden, heeft zijn

raadslidmaatschap niet onderbroken. Het hoogtepunt van zijn politieke carrière is ongetwijfeld zijn benoeming tot lid van de Vergadering van Notabelen tot vaststelling van de Grondwet in 1814 geweest. Als beloning voor zijn diensten werd hij door koning Willem 1 benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw. Jan van Heukelom (111) is hoog op de maatschappelijke ladder geklommen. De gewijzigde politieke omstandigheden na de Bataafse Omwenteling werkten in zijn voordeel. Hij heeft zich echter ook in de turbulente jaren daarna economisch en politiek goed staande weten te houden. Gezien zijn flink toegenomen vermogen, heeft zijn bedrijf gefloereerd. Hoe hij dit ondanks de moeilijke economische omstandigheden in de eerste decennia van de 19de eeuw heeft weten te bereiken is (nog) niet duidelijk. Vermoedelijk heeft hij veel geld verdiend met (militaire) leveranties aan de staat.

Nicolaas van Heukelom (1761-1809) volgde dezelfde (vak-) opleiding als zijn oudere broer. In 1797 werd hij als vennoot bij zijn vader in de firma Jan van Heukelom & Zoon opgenomen. Hij nam de zes huizen over, die broer Jan (111) na de verplaatsing van zijn bedrijf had achtergelaten. Volgens vaders testament kreeg hij in 1806 het gehele bedrijf.³⁷ Nicolaas van Heukelom verloor achtereenvolgens drie echtgenotes door de dood. Bij zijn overlijden liet hij vijf minderjarige kinderen achter. Ten behoeve van hen werd het gehele complex van zestien huizen voor f 12.000 verkocht. De totale waarde van zijn boedel is niet bekend, omdat een beschrijving (nog) niet is gevonden. In zijn relaties werkte hij nauw samen met zijn broer Jan (111). Zij wisselden elkaar af als diaken in de doopsgezinde gemeente, hoofdman en deken van het Lakenbereidersgilde en staalmeester en gouverneur van de Lakenhal. Na 1795 bemachtigde Nicolaas van Heukelom alleen de post van commissaris van de stedelijke Bank van Lening.

Zijn twee oudste zonen studeerden, na de Latijnse school, rechten aan de Leidse universiteit. De verkoop van het lakenbedrijf van hun vader dwong hen een ander beroep te kiezen. Jan Pieter van Heukelom (1793-1815) behaalde het kandidaatsexamen. Hij zakte na een val door het ijs en verdronk. Zijn broer Folkert van Heukelom (1794-1848) promoveerde. Hij was korte tijd advocaat en vervolgens ambtenaar bij het Ministerie van Financiën. Folkert was, zoals men zegt, een typische vrijgezel, die enige faam op de Haagse burelen genoot door zijn vaardigheid in het maken van humoristische verzen.³⁸ Het huwelijk van de jongste zoon, Matthias van Heukelom (1806-1865), wijnkoper in Arnhem, bleef kinderloos, zodat de tak van Nicolaas van Heukelom uitstierf.

Het rampjaar 1849

Jan van Heukelom (IV) (1784-1847) de enige zoon van Jan (III) en Elizabeth Goverts, werd van jongs af aan tot opvolger in het bedrijf van de firma F. van Lelyveld Wmz. & Cie. opgeleid. Zijn middelbare opleiding heeft hij vermoedelijk op een kostschool genoten. Hij was ingeschreven aan de Leidse universiteit, maar zijn studie in de letteren voltooide hij niet. Daarnaast volgde hij een vakopleiding in de lakenfabricage en in 1808 werd hij als vennoot in de firma opgenomen.³⁹ Hij huwde in 1807 met Anna Hillegonda Luzac, die tot de Waals-Hervormde Kerk behoorde. Het echtpaar kreeg zes kinderen, die keurig om en om over de twee kerkgenootschappen werden verdeeld. Elizabeth, Jan (V) en Emilie Cornelia werden ingeschreven in het kinderboek van de doopsgezinde gemeente. Stephanie Louise, Suzette Françoise en Johanna Hillegonda werden in de Waalse kerk gedoopt.

Het vermogen van Jan van Heukelom (IV) bestond voornamelijk uit de helft van de erfenis van zijn ouders, namelijk f 72.160. Zijn zuster Petronella

Jan van Heukelom (IV; 1784-1847). Foto (van tekening), tweede helft 19de eeuw Gemeentearchief Leiden (Familiearchief Van Heukelom)

(1782-1852), inmiddels getrouwd met de rijke Rotterdamse makelaar in suiker Christoffel Rueb, erfde hetzelfde bedrag in de vorm van een rentedragend aandeel in het bedrijf, dat door Jan van Heukelom (IV) moest worden afgelost. Door verkoop van de buitenplaats in Noordwijkerhout bracht hij dit aandeel terug tot f 41.864. Het bedrijf, inmiddels uitgegroeid tot onder andere een spinnerij, een ververij, een laken- en een greinfabriek, werd nog uitgebreid door aankoop van huizen aan de Oude Singel (68 en 74) en de Mare (28 en 12) en op de oude voet voortgezet. In 1833 ging het fabrieksgebouw aan de Derde Binnenvestgracht in vlammen op. Gebouwen en machines waren verzekerd, maar het productieproces lag gedeeltelijk stil. De fabriek aan de Mare kon doorwerken, zij het niet op stoomkracht. Misschien naar aanleiding van de brand werd in 1835 een tweede stoommachine van acht paardenkrachten in deze fabriek geplaatst. Het bedrijf was niet geheel onvoorbereid op calamiteiten. De voorraden gereed product bijvoorbeeld lagen buiten de fabriek in een pakhuis aan de Oude Vest opgeslagen.

Na het overlijden van Jan van Heukelom (IV) in 1847 bleek pas hoe slecht de firma ervoor stond. Het bedrijf was verouderd, verspreid over te veel locaties en opgezaaid met grote onverkochte voorraden. Bij de taxatie voor de boedelverdeling rolden er verschillende lijken uit de kast. Volgens de boekhouding bedroeg de waarde van het bedrijf f 150.582 (onroerende zaken f 53.712 en machines en dergelijke f 96.870). Aannemer Molkenboer en machinefabrikant Schretlen taxeerden de waarde echter op f 97.042 (onroerende zaken f 50.975 en machines en dergelijke f 46.067). Er bleek onvoldoende te zijn afgeschreven. Met de technische veroudering was blijkbaar weinig en met de economische veroudering al helemaal geen rekening gehouden. Dit blijkt vooral uit de taxatie van de eerste stoommachine (1816) op f 9.000 (eigen opgave f 38.500)) de tweede stoommachine (1835) op f 5.250 (eigen opgave f 9.300) en van de gasverlichting (1841) op f 500 (eigen opgave f 3.000).⁴⁰

De technische en economische ontwikkelingen hadden het bedrijf van de firma F. van Lelyveld Wmz. & Cie, dertig jaar eerder een pionier bij de toepassing van stoomkracht in de textielnijverheid, ingehaald. De schatting van de taxateurs werd overgenomen. De waarde van de gemeenschappelijke boedel daalde daardoor tot f 157.903 in totaal.⁴¹ Deze schatting bleek nog veel te optimistisch. Het bedrijf ging gebukt onder een grote last aan vreemd kapitaal. Dit kapitaal bedroeg vóór 1835 reeds f 37.000 (25%) en was daarna gestegen tot f 85.600 (57%). Volgens het testament van Jan van Heukelom (IV) moest het bedrijf door zijn weduwe en zoon Jan (V) worden voortgezet. De vijf dochters kregen ieder alleen hun wettelijk erfdeel.⁴² Ondanks deze verdeling leidde vererving tot verdere stijging van het vreemd kapitaal.

Over de interne factoren die bij de ondergang van het familiebedrijf een rol hebben gespeeld, is niet zoveel te zeggen. Wanneer echter via vererving een gedeelte van het kapitaal in vreemde handen geraakt, doet dit de financiële positie van de onderneming geen goed. De te betalen rente is een extra last, die niet zoals dividend kan worden gepasseerd. Over de externe factoren is iets meer bekend. De Leidse textielnijverheid was erg afhankelijk geraakt van opdrachten van de overheid en de Nederlandsche Handel-Maatschappij. De krijgsverrichtingen tegen België dreven de productie van de lakennijverheid in de jaren 1831-1833 sterk omhoog. In de jaren daarna zat de overheid slecht bij kas en de kleine opleving in 1848 was uitsluitend het gevolg van het dirigeren van in Tilburg geplaatste orders naar de Leidse wolfabrikanten.⁴³ Voor het bedrijf van de firma F. van Lelyveld Wmz. & Cie. was het toen al te laat.

De familie Van Heukelom besloot het zwaar belaste bedrijf via een vrijwillige openbare verkoping van de hand te doen. Een brochure prees verschillende combinaties van gebouwen en machines en dergelijke aan. De veiling in augustus 1849 verliep echter uiterst teleurstellend. Bijna geen enkele combinatie kon de potentiële kopers ertoe verleiden een bod boven de bodemprijs uit te brengen. Op het laatste moment nam S.A. Meerburg de fabriek aan de Mare en nog enkele kleinere panden voor f 30.000 over. De erfgenamen bleven met de fabriek aan de Derde Binnenvestgracht zitten. De rampzalige afloop van de veiling had tot gevolg, dat de waarde van de gemeenschappelijke boedel andermaal naar beneden moest worden bijgesteld en per saldo uitkwam op f 81.061.

In de voetsporen van zijn vader en oom bouwde Jan van Heukelom (IV) zijn relatienetwerk op. Hij vervulde dezelfde functies in de doopsgezinde gemeente. Daarnaast was hij gouverneur van de Greinhal en bracht het van lid tot president van de Kamer van Koophandel. Via het lidmaatschap van het Stedelijk Kiescollege kreeg hij zitting in de Stedelijke Raad (1829-1847). Bovendien was hij commissaris van de stedelijke Bank van Lening en curator van het Stedelijk Gymnasium. De goede relaties met zijn zwager, Lodewijk Caspar Luzac, lid van de Tweede Kamer en korte tijd minister, waren eveneens belangrijk. Zijn culturele belangstelling blijkt uit zijn bibliotheek, die op f 900 werd getaxeerd.

Laken, aardappelmeel en wollen garens

Jan van Heukelom (V) (1813-1886) was als enige zoon voorbestemd om zijn vader in het familiebedrijf op te volgen. Hij genoot zijn middelbare opleiding op "Instituut Noorthey", een kostschool in Voorschoten, waar volgens voor

die tijd moderne pedagogische principes werd gewerkt.⁴⁴ Zijn studie in de letteren aan de Leidse universiteit voltooide hij niet. Hij leidde een intensief studentenleven en was lid van onder andere het corps, de sociëteit “Minerva”, het letterkundig gezelschap “Utilitatis Ergo” en muziekgezelschap “Sempre Crescendo”. Johannes Kneppelhout, studiegenoot en vriend in Voorschoten en Leiden, heeft hem ongetwijfeld voor ogen gehad bij de beschrijving van de thuiswonende student in de “Student-Leydenaar”.⁴⁵ Hij schetst hierin een beeld van de familie. Vader is “een deftig man”, maar “heeft nooit den tijd”, moeder is “een stemmige matrone”, maar ook “de vette moeder der jonge stijve meisjes” (de vijf zusters Van Heukelom). Over de degelijke maar ouderwetse kledij van Jan (V) heet het: “[...] welk geheel op de ondubbelzinnigste wijze zijne bij-de-Mennisten-kerk afkomst verraaft.”

Om toch wat praktische technische kennis op te doen maakte Jan van Heukelom (V) in 1833 een reis door Engeland, waar hij onder andere een bezoek bracht aan de fabrieken van Boulton & Watt in Soho bij Birmingham. In 1838 werd hij vennoot in de firma F. van Lelyveld Wmz. & Cie. In hetzelfde jaar trouwde hij te Leiderdorp met Hermina Anna Petronella Hubrecht, die tot de hervormde kerk behoorde. Zijn echtgenote overleed kort na de geboorte van hun eerste kind, Jan (VI). In 1846 hertrouwde hij te Zutphen met Octavie Charlotte Adèle Steenlack, die eveneens hervormd was. Hun zonen Daniël en Johan Leonard werden doopsgezind, hun dochters Elizabeth Maria en Hermine Sophie hervormd opgevoed. Na het overlijden van zijn vrouw nam zijn oudere zuster Stephanie Louise de huishouding en de verzorging van de kinderen op zich.

De aanvankelijke groei van het vermogen van Jan van Heukelom (V) is af te lezen aan de bedragen die bij de huwelijksvoorwaarden zijn vastgesteld in 1838 (f 7.900, inclusief f 4.500 in de firma) en in 1846 (f 10.252, inclusief f 6.452 in de firma).⁴⁶ De resultaten van de veiling van het familiebedrijf vielen, zoals vermeld, bitter tegen. Van zijn geïnvesteerde geld bleef niet veel over. Zijn relatienetwerk zette hij met behulp van zijn vader op. In de doopsgezinde gemeente was hij diaken en regent van het hofje “Bethlehem-De Hoeksteen”. Hij was lid van de Kamer van Koophandel, het Stedelijk Kiescollege en enkele gemeentelijke commissies. Deze functies en nog enkele andere moest hij wegens zijn noodgedwongen vertrek uit Leiden opgeven.

De verkoop van de firma F. van Lelyveld Wmz. & Cie. noodzaakte Jan van Heukelom (V) naar een andere baan om te zien. Via zijn oom Christoffel Rueb kreeg hij in 1849 een betrekking als bedrijfsleider van een fabriek in Poederloijen in de Bommelerwaard. Zijn neef Jan Rueb exploiteerde deze fabriek samen met de zakenman D.C. Viruly en jeneverstoker R.J. de Kuyper. De aldaar overvloedig geteelde aardappelen dienden als grondstof voor aard-

appelmeel, alcohol en azijn. De monocultuur in de Bommelerwaard leidde echter tot het uitbreken van de beruchte aardappelziekte. De aardappelen werden schaars, zodat de fabriek vaak stil lag en tenslotte in 1854 op afbraak werd verkocht.⁴⁷

De opheffing van de fabriek betekende voor Jan van Heukelom (V) het einde van zijn baan. Hij keerde met zijn gezin naar Leiden terug. Hoe waren intussen de zaken in deze stad verlopen? Zoals hiervoor uiteengezet, waren de erven Van Heukelom en hun geldschietters blijven zitten met het fabrieksgebouw aan de Derde Binnenvestgracht. Dit gebouw huisvestte onder meer de spinnerij. Deze afdeling werd verzelfstandigd en bleef doordraaien als loonspinnerij onder leiding van de zaakwaarnemer en boekhouder Johannes van Toorn.⁴⁸ Het bedrijf werd voortgezet onder de firma Van Heukelom & Cie. en legde zich voortaan toe op de vervaardiging van wollen garens. Na 1850 kregen de Leidse wolspinnerijen de wind in de zeilen en deze doorstart bleek een gouden greep.⁴⁹ De firma Van Heukelom & Cie. draaide goed en er werkten al snel meer dan honderd arbeiders.

De verbeterde financiële positie van de familie Van Heukelom vanaf 1850 blijkt uit de boedelverdeling van Anna Hillegonda van Heukelom-Luzac in 1869. De waarde van haar boedel bedroeg f 156.656 (waarvan f 77.613 in de firma). Intussen had Jan van Heukelom (V) zijn schaapjes ook op het droge. Hij verkocht in 1876 de gebouwen en inventaris van de firma Van Heukelom & Cie. voor f 17.000 aan de naastgelegen firma Clos & Leembruggen.⁵⁰ Na liquidatie en vereffening van de firma bleef er f 115.774 voor hem over. De opheffing van het bedrijf maakte een einde aan de band tussen de familie Van Heukelom en de Leidse wolnijverheid. Jan van Heukelom (V) liet bij zijn overlijden in 1886 een bedrag van f 135.460 na, dat hoofdzakelijk in effecten was belegd. Zijn inkomen gedurende zijn laatste levensjaren werd voor de heffing van de gemeentelijke inkomstenbelasting geschat op f 7.500 per jaar. Hij had zijn financiële positie sinds zijn terugkeer in Leiden volledig hersteld en zelfs aanzienlijk versterkt.

In het Leidse sociale leven pakte Jan van Heukelom (V) de draad weer op. Binnen de doopsgezinde gemeente herkreeg hij zijn oude functies, die door de groei van deze gemeente sinds 1850 in belang toenamen.“ Het hernemen van zijn vroegere politieke posities was na de grondwetsherziening van 1848 moeilijker geworden, omdat het oude systeem van coöptatie was vervangen door verkiezingen op basis van censuskiesrecht. Hij werd gekozen als lid van de Kamer van Koophandel (1860-1878), de Provinciale Staten van Zuid-Holland (1862-1870) en de gemeenteraad van Leiden (1866-1881). De basis van zijn politieke activiteiten was de Leidse liberale kiesvereniging “Grondwet en Koning”, waarvan hij lange tijd secretaris c.q. voorzitter was.

Hij vervulde daarnaast vele bestuursfuncties in verenigingen. Zijn culturele belangstelling blijkt uit zijn lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, zijn bibliotheek en collectie penningen.

Zijn relaties waren niet tot Leiden beperkt. De minister van Binnenlandse Zaken, J.R. Thorbecke, benoemde hem tot lid van de Commissie van onderzoek omtrent de toestand der fabriekskinderen (1863-1873). Jan van Heukelom (V) voelde, evenals Thorbecke, niets voor wettelijke regelingen tegen kinderarbeid. Na het overlijden van de burgemeester van Leiden, Daniël Tieboel Siegenbeek, echtgenoot van Jans oudste zuster Elizabeth (1808-1874), vroeg Thorbecke aan hem advies over de vervulling van deze vacature en polste hem tevens of hij zelf niet voor deze functie voelde. Jan van Heukelom (V) nam het aanbod om zijn zwager op te volgen echter niet aan en schreef: “[...] mijn maatschappelijke en -ik mag dit over u wel belijden – mijn financiële positie, verbieden mij dit. [...] Ik mis [...] – een onafhankelijk vermogen [...]”.⁵² Hij beseftte, dat zijn financiële positie afhankelijk was van de economische conjunctuur. Zijn investeringen in een bedrijf dat door de

Jan van Heukelom (V; 1823-1886). Foto, 1862. Gemeentearchief Leiden (Familiearchief Van Heukelom).

liberale vrijhandelspolitiek weinig bescherming genoot, waren geen “rustig bezit”. Het echtpaar Siegenbeek-van Heukelom beschikte wél over een “onafhankelijk vermogen” van ruimf 425.000, dat in onroerende zaken en effecten was belegd.

Twee zusters van Jan van Heukelom (V), Stephanie Louise (1810-1883) en Suzette Françoise (1815-1881), bleven ongehuwd. Hun gezamenlijke bezittingen (f 318.102) en geschatte jaarinkomen volgens de gemeentelijke inkomstenbelasting (f 13.000) droegen bij tot het maatschappelijk vermogen van de familie. De twee jongere zusters trouwden een goede partij. Emilie Cornelie (1817-1881) huwde met Jan van Heukelom (1810-1879) uit Amsterdam. Hier komt de Amsterdamse tak van de familie Van Heukelom weer in beeld. Deze Jan van Heukelom was vennoot van de bank Stadnitski & Van Heukelom en tevens directeur bij de Nederlandsche Bank. Hij heeft zijn naamgenoot en zwager in Leiden (financieel) gesteund. Johanna Hillegonda (1820-1854) trouwde met mr. Johan van Outeren, de latere President van de rechtbank te Leiden en studiegenoot van haar broer. De zesde generatie van de familie Van Heukelom heeft het maatschappelijk vermogen volledig weten te herstellen. De familieleden waren weer in goede doen en konden hun positie in de welgestelde burgerij handhaven.

De kinderen van Jan van Heukelom (V), drie jongens en twee meisjes, hebben hem veel grijze haren bezorgd. De problemen met zijn dochters bleken onoplosbaar. Elizabeth Maria (1848-1896) en Hermine Sophie (1855-1921) werden tenslotte onder curatele gesteld.⁵³ De zonen deden het aanmerkelijk beter. De oudste, Jan (VI) (1840-1912), volgde het gymnasium te Gorinchem, studeerde rechten aan de Leidse universiteit en promoveerde in 1864. Na zijn promotie vestigde hij zich als advocaat en procureur en tevens als repetitor. In 1868 werd benoemd tot substituut-griffier van de rechtbank te Leiden, waarvan zijn oom Van Outeren president was. Jan van Heukelom (VI) maakte carrière in de rechterlijke macht en bracht het tot President van de rechtbank te Rotterdam. Daarnaast had hij twintig jaar zitting in de gemeenteraad van Rotterdam voor de liberalen en bekleedde hij vele functies in het maatschappelijk leven. Aan erkenning heeft het hem niet ontbroken. Hij was ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw en commandeur in de orde van Oranje-Nassau. Hij bleef ongehuwd.

De tweede zoon, Daniël (1850-1900) kreeg eerst de voornaam Eliza op verzoek van zijn tante Elizabeth. Toen na het overlijden van Daniël Tieboel Siegenbeek de familienaam Siegenbeek uitstierf, werd ook deze naam aan de zijne toegevoegd.⁵⁴ Hij was bestemd om zijn vader in het familiebedrijf op te volgen. Na de verkoop van de loonspinnerij kocht hij in 1876 voor f 30.000 een textielbedrijf in Almelo. Zijn loopbaan als fabrikant werd geen

succes. Via een veiling verkocht hij in 1880 de fabriek voor f 27.100 aan Hertog Hedeman.⁵⁵ Hiermee verdween de band tussen de familie Van Heukelom en de textiel voorgoed. Daniël Siegenbeek van Heukelom keerde naar Leiden terug en ging medicijnen studeren. Hij promoveerde met lof in 1885 en werd enkele jaren later benoemd tot hoogleraar in de ziektenkundige ontleedkunde en gerechtelijke geneeskunde én tot directeur van het Boerhaave-Laboratorium voor pathologische anatomie. Daarnaast bekleedde hij vele functies in het maatschappelijk leven, onder andere diaken van de doopsgezinde gemeente. In die functie heeft hij een begin gemaakt met de ordening en beschrijving van het archief.⁵⁶ Sinds 1892 was hij lid van de gemeenteraad en tevens van verschillende gemeentelijke commissies. Evenals zijn vader en broer behoorde hij tot de liberalen. Na zijn overlijden verdween de invloed van de familie Van Heukelom op het stedelijk leven in Leiden. Zijn echtgenote en kinderen vertrokken na verloop van tijd naar elders.

De jongste zoon, Johan Leonard van Heukelom (1851-1926) volgde voor een telg uit een doopsgezinde familie een wel zeer afwijkende loopbaan. Doopsgezinden mochten van oudsher geen wapenen dragen, zeker niet als beroep. Zijn carrière laat zien, dat aan het einde van de 19de eeuw het beginsel van de “weerloosheid” bij de doopsgezinden vrijwel was verdwenen. Hij werd beroepsmilitair bij de landmacht en eindigde zijn loopbaan als luitenant-kolonel in Amersfoort. Alle leden van de familie Van Heukelom van de zevende generatie kozen voor een ambtelijke carrière en droegen respectievelijk de toga's van de rechter en hoogleraar en de wapenrok. Zij hadden niet langer een familiebedrijf achter zich, waarin hun geld was geïnvesteerd. In dienst van de overheid verdienden zij een vast salaris en onderscheidden zich nauwelijks meer van hun gewone medeburgers.

Stijgen en dalen

Wolnijverheid en doopsgezinde gemeente zijn de twee belangrijkste factoren die het leven en werken van de Leidse familie Van Heukelom bijna twee eeuwen hebben bepaald. De bezittingen van de eerste twee generaties zijn bescheiden. De leden van de familie bleven met een geschat vermogen van ieder rond f 10.000 tot de middengroep van de burgerij behoren. In de derde generatie gelukte het Jan van Heukelom (11) een vermogen van meer dan f 100.000 te bereiken. Zijn zoon Jan van Heukelom (111) overtrof hem met een vermogen van ruim f 140.000. In de crisisjaren veertig van de 19de eeuw daalde het vermogen van Jan van Heukelom (IV) tot ongeveer f 81 .000. Met vallen en opstaan wist Jan van Heukelom (V) het vermogen weer te brengen op ruim f 135.000. Zijn zonen waren volledig afhankelijk van inko-

men uit een ambtelijke betrekking. Alle hier genoemde bedragen waren vrijwel geheel in het bedrijf gestoken. Risicomijdende beleggingen buiten het bedrijf kon men zich nauwelijks veroorloven. Slechts enkele familieleden beschikten aan het einde van hun leven over voldoende vermogen om van de opbrengst daarvan te kunnen leven.

Alle relaties van de familie Van Heukelom zijn in de hier besproken generaties ten nauwste verbonden met de Doopsgezinde Gemeente te Leiden. Geen enkele familie heeft gedurende zo'n lange tijd een zo belangrijke rol in deze religieuze en sociale minderheidsgroepering gespeeld. Buiten deze kring slaagde men er aanvankelijk slechts in om enkele gildefuncties te verwerven. In de derde generatie wist Jan van Heukelom (11) zijn relaties via verschillende genootschappen aanzienlijk uit te breiden. Dit maakte het na de Bataafse Omwenteling voor de volgende generaties gemakkelijker om echte politieke functies in de wacht te slepen. Zowel Jan van Heukelom (11) als Jan van Heukelom (IV) belandden op de kussens van de Stedelijke Raad van Leiden. De gewijzigde politieke situatie ná 1848 maakte het voor Jan van Heukelom (V) moeilijker om politieke functies te bereiken. Het lukte hem om als lid van de gemeenteraad van Leiden en lid van Provinciale Staten van Zuid-Holland te worden gekozen. De emancipatie van de doopsgezinden en andere protestantse dissenters is in de tweede helft van de 19de eeuw voltooid en nieuwe en grotere sociale groeperingen beginnen zich te roeren.

Het maatschappelijk vermogen van de familie Van Heukelom was, als men de drie samenstellende delen, economisch, politiek en cultureel vermogen, bij elkaar neemt, van veel minder gewicht dan van een gevestigde Hollandse regentenfamilie. Zeker, de Van Heukeloms behoorden tot de midden- en later tot de hogere lagen van de stedelijke burgerij, maar rustig achterover leunen kon men niet. Het familiebedrijf was weliswaar een permanente bron van inkomsten, maar ook van zorg. De familieleden waren tot 1795 door hun doopsgezinde overtuiging uitgesloten van lucratieve overheidsambten. Zij legden zich daarom vooral toe op het vergaren van geld in hun bedrijf, maar dit kon de schaarste aan belangrijke relaties niet compenseren. Na 1795 slaagde de familie erin een behoorlijk relatienetwerk op te bouwen en dit aanvankelijk effectief met hun familiebedrijf te verbinden. De economische en politieke omstandigheden veranderden na 1848 drastisch. Met veel moeite wist de familie, na een ernstige terugslag, het maatschappelijk vermogen nog te herstellen en zelfs te vergroten. Het lukte echter niet meer om dit aan de volgende generaties door te geven. Het maatschappelijk vermogen van de familie Van Heukelom valt daardoor na 1900 definitief uiteen.

Dit artikel is gebaseerd op de gelijknamige doctoraalscriptie geschiedenis (Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Utrecht, 1996), waarin een uitgebreide bronnen- en literatuurlijst. Een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van het Leids Gemeentearchief.

Veelvuldig is gebruikgemaakt van het Familiearchief Van Heukelom (FA VH), bewaard in het Gemeentearchief van Leiden (GAL). Dit familiearchief is ontsloten door M. Lulofs, *Inventaris van het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, (1514) 1610-1928* (Leidse inventarissen No. 11, Leiden 1997).

1. Het begrip maatschappelijk vermogen is ontleend aan de Nederlandse socioloog C. Schmidt, *Het geslacht Teding van Berkhout, 1500-1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam 1986). Zijn concept is gebaseerd op Norbert Elias (gesellschaftliche Stärke) en Pierre Bourdieu (capital social; capital culturel).

2. De Amsterdamse tak (vanaf ca. 1770) komt in het vervolg alleen zijdelings ter sprake.

3. Gegevens uit de zgn. poorterboeken, waarin slechts een gedeelte van de nieuwe inwoners tegen betaling werd ingeschreven, laten een sterke toeneming van het aantal immigranten uit Duitsland zien ná 1635. De meesten van hen kwamen uit het Rijnland. Hun vertrek verzwakte de textielcentra in deze landstreek.

Zie: N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie* 11 ('s-Gravenhage 1939) 886-889.

4. De genealogie van de familie Van Heukelom is o.a. te vinden in: *Nederland's Patriciaat* 52 (1966) 166-183. De familienaam Van Heukelom is waarschijnlijk afkomstig van het dorpje Heukelom bij Afferden aan de Maas.

5. Om de vele Jannen die nog zullen volgen uit elkaar te houden is iedere Jan voorzien van een nummer.

6. Toentertijd was dit het recht van *custing*, nl. de betaling van de koopsom van een on-

roerende zaak, voorzover die niet bij de overdracht was uitbetaald, op vastgestelde dagen in bepaalde termijnen (met rente).

7. In het vervolg staat achter de straatnaam tussen haakjes steeds het huidige huisnummer vermeld, indien dit via de Bonboeken, het Register van het Brandspuitengeld en het Huisnummerboek was af te leiden.

8. Ambachtsbrief betreffende de droog-scheerders en de lakenbereiders der stad Leiden (1646), art. 1. Zie: N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid*, deel IV ('s-Gravenhage 1914) No. 346. Exemplaren van de ambachtsbrief uit 1727 en 1738 in FAVH, inv. nr. 10.

9. In het Getuigenisboek (1696-1719, fol. 209) staat hij genoemd als lakenbereider en niet als lakenperser.

10. Posthumus (1939), 734, noot 8 en 735, noot 2.

11. F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden* 111 (Leiden 1762) 1021. Het gebouw aan de Boomgaardsteeg was oorspronkelijk van de Vlaamse Doopsgezinde Gemeente.

12. N. van der Zijpp in: *Mennonite Encyclopaedia*, Vol. 111, 317 (lidmaten) en Posthumus (1939) 882.

13. Johannes van Heukelom liet f 8.110 na. Testament van 7 oktober 1721, GAL, NA 1681, No. 211. Hierbij gaf hij opdracht een perceel grond, vlak buiten Goch gelegen, bij de eerste de beste gelegenheid ten voordele van de boedel te verkopen. Boedelverdeling van 24 augustus 1725, GAL, NA 1685, No. 168.

14. Zie J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 647-65 1. Zij verdelen de stedelijke bevolking naar jaarinkomen in zes groepen: (1) het "anonieme grauw"; (2) "laag geschoold werkvolk en andere loontrekkenden" (individueel tot f 250, gezinsinkomen tot f 350); (3) de "onderste laag van de burgerij" (f 350 tot f 500); (4) de "kleine burgerij" (f 350 tot f 600); (5) de "middengroep van de burgerij" (f 600 tot f 1.000); (6) de "grote burgerij" (meer dan

f 1.000). Vergelijk het jaarloon van wevers (f 182 tot f 364) en spinners (maximaal f 156) in: J.C. van Dillen, *Van rijkdom en regenten* ('s-Gravenhage 1970) 182-183.

15. Het gemiddelde vermogen van kooplieden/ondernemers onder de gegoede burgers van Leiden beliep destijds f 253.782 Zie M.R. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1985) 132. De beide nalatenschappen zijn vermeld in: Prak, 414415; Schmidt, 96-97 en 188.

16. *Prijsverhandeling over de vraag: Hoe zoude men de fabrieken en trafijken, welke in ons land, en in het bijzonder in de provincie van Utrecht, zijn, best kunnen inrichten tot algemeen voordeel; en om, door derzelven, aan een meenigte van menschen, in onderscheidene staten, eene bekware kostwinning te bezorgen, en bepaaldelijk aan zulken, die geene zogenaamde ambachten geleerd hebben: of, op verscheidene tijden, zonder kostwinning zijn? Mitsgaders, welke nieuwe fabrieken zouden, ten zelfden einde, met verwachting van een goeden uitslag, kunnen opgericht worden?* (1779). Manuscript in FA VH, inv. nr. 21.

17. Testament van 1 januari 1806, GAL, NA 2634, No. 1. Idem: FAVH, inv. nr. 31. Boedelbeschrijving van 9 mei 1806, GAL, NA 2741, No. 49. Idem: FA VH, inv. nr. 31.

18. Krassen betekent hetzelfde als kaarden: het ontwarren, reinigen en evenwijdig leggen van (wol-)vezels.

19. Zie S.L. Verheus in: *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland* (1981) 233.

20. Adres om strenger optreden tegen ongeregelde heden (Notulen Burgemeesterskamer, 12 juni 1784 (No. N N, fol. 54). Wegens molest winkel gesloten (Notulen Burgemeesterskamer, 17 dec. 1787 (No. PP, fol. 90vo).

21. Z.W. Sneller, "Een mechanische katoenspinnerij in Nederland in het laatst der 18e eeuw", *Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7e reeks, eerste deel (1931) 172 e.v. Hij gaf volmacht aan Gerardus Bentinck te Utrecht om het nieuwe gebouw van de katoenrederij enz. te verkopen. Procuratie van 26 maart 1790, GAL, NA 2649, fol. 149. Hoeveel geld hij had geïnvesteerd is onbekend.

22. GAL, SA 1834. Jan van Heukelom was sinds 22 maart 1770 heer van de gebuurte Bolwerksoord.

23. Testament van 3 november 1762, GAL, NA 2406, No. 69. Dit vermeldt de Breestraat als adres van de gezusters Van Heukelom. Het Rapenburg staat genoemd in GAL, SA 1679, No. 3.

24. Boedelverdeling van 9 januari 1801, GAL, NA 2656, No. 110. Register collaterale successie 1800-1803, fol. 161-162. Haar beleggingen in de Verenigde Staten van Amerika beliepen f 9.000; obligaties van binnenlandse overheden f 3.540; een aandeel in een Assurantiecompagnie te Amsterdam f 1.000.

25. Testament van 13 oktober 1797, GAL, NA 2654, fol. 229. Verdeling van de nalatenschap: 1/3 voor de kinderen van broer Jan (11); 1/3 voor die van broer Frans; 1/3 voor de kleinkinderen van broer Matthijs (kinderen van Gijsbert van der Spruyt, weduwnaar van Willemmina Maria van Heukelom). Van dit laatste deel moesten de schulden van broer Matthijs aan Elizabeth, aan Jan (II) en aan Catharina Kloppenburg, weduwe van Frans van Heukelom nog worden afgetrokken. Voor de Van der Spruytjes bleef waarschijnlijk niet veel meer over.

26. GAL, ORA 86 YY, fol. 63. Register van minuten van civiele zaken (1795-1798). De rentebetalingen aan zijn zuster Elizabeth (3,25% van f 1400 = f 45,50) houden na 1 oktober 1796 op.

27. GAL, Archief Doopsgezinde Gemeente, inv. nrs. 11 en 133, Portefeuille D, afdeling 11, omslag IV.

28. Testament van 19 december 1772, GAL, NA 2332, fol. 341 (No. 904). Zijn moeder Geertrui Witkops was enig erfgename. De nalatenschap bedroeg f 5.300 aan onroerende zaken. Al deze panden moesten in 1910 wijken voor de uitbreiding van de fabriek van Van Wijk & Co.

29. De oprichtingsakte is (nog) niet teruggevonden, maar staat vermeld in de akte van 5 augustus 1785, GAL, NA 2346, blz. 457 e.v., waarbij een aantal zaken tussen weduwe van Frans van Lelyveld en de overgebleven venno-

ten werd geregeld. Frans van Lelyveld (1740-1785) was lakenfabrikier en koopman. Zie: H.A. Höweler, "De lakenfabrikier Frans van Lelyveld", *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (Leiden 1966) 1-44.

30. Posthumus (1939), 1021.

31. Boedelverdeling van 28 oktober 1835, FA VH, inv. nr. 48.

32. C.B.A. Smit, "De eerste stoommachines in de Leidse industrie, 1830-1850", *Industriële archeologie* 10 (1990) 13-15. In de Zuidelijke Nederlanden was Lieven Bauwens in Gent al eerder met textielfabricage op stoomkracht begonnen. De gedenksteen is geplaatst door de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL).

33. Jan van Heukelom (IV) verbleef van 26-3 tot 22-11 1805 in Engeland. Zie: A.J. van den Heuvel-van Weerlee, "Attestaties van de Doopsgezinde Gemeente te Leiden, 1673 tot 1855", *Gens Nostra* 49 (1994) 21.

34. GAL, 1816 SA 4469, No. 823, Gemeentelijke concessie voor volmolen, stoommachine en goten.

35. C.B.A. Smit, "De asem van Beëlzebub", in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (ed.), *Stof uit het Leidse verleden* (Utrecht 1991) 138. Hij noemt een bedrag van f 20.000, maar geeft niet aan waarop dit is gebaseerd.

36. GAL, Bibliotheek, Nr. 58310. Circulaire van Jan van Heukelom (111), 1 april 1798.

37. GAL, Bibliotheek, Nr. 58310f. Circulaire van Nicolaas van Heukelom, 8 maart 1806. Hij gaf, overeenkomstig de bepalingen van het testament van Jan (11), een notariële obligatie van f 33.000 à 4% aan zijn broer Jan (111) en eenzelfde à 6% aan zijn zuster Geertrui, zodat het bedrijf met f 3.300 rente per jaar werd belast. Akten van 9 mei 1806, GAL, NA 2741, No. 50 en 51.

38. Zie de verwijzingen en gedichten in: *De Navorscher* 23 (1873) 294295 en 445-446.

39. GAL, Bibliotheek, Nr. 58310. Circulaire van Jan (III) en Jan (N) van Heukelom, 1 januari 1808. Jan van Heukelom (IV) legde in 1809 bij zijn vaders medefirmant Caspar de Fremery de meesterproef af. Dit had waar-

schijnlijk slechts symbolische betekenis, omdat de gilden reeds in 1798 waren opgeheven.

40. Draagbaar oliegas voor verlichting werd sinds 1841 geleverd door F. Droinet. Sinds 1848 leverde de stedelijke gasfabriek via leidingen steenkoolgas, zodat de verlichtingsinstallatie op slag was verouderd.

41. Balans per 1 januari 1848 (FA VH, inv. nr.

3). Zie ook: Smit (1991), 143. De cijfers behoeven enige correctie (L.C. Luzac: f 15.000) en de (dochters) Van Heukelom: f 2.150).

42. Testamenten van 2 november 1807, GAL, NA 2693, No. 164. Zie ook: FAVH, inv. nr. 58.

43. R.T. Griffiths, *Industrial retardation in the Netherlands, 1830-1850* (Den Haag 1979) 102-104.

44. *Gedenkboek Noorthey* (1920), leerlingenlijst No. 39. Jan van Heukelom (V) was lid (1862-1886) en tevens penningmeester (1865-1872) van het Genootschap Noorthey, de vereniging van oud-leerlingen.

45. J. Kneppelhout, *Studententypen* (december 1839 - mei 1841) door Klikspaan, facsimile-uitgave van de eerste druk bezorgd door Marijke Stapert-Eggen (Utrecht-Antwerpen 1982) 39-50. Zie ook: C.B.A. Smit, "Klikspaan en zijn Student-Leydenaar", *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 104128. Hij heeft met goede argumenten aangetoond, dat dit portret in proza in hoge mate is gebaseerd op de figuur van Jan van Heukelom.

46. Akte van 8 oktober 1838 en van 13 juni 1846 (FA VH, inv. nrs. 78 en 90). Hij is er door zijn huwelijken financieel bepaald niet beter op geworden. Zijn eerste echtgenote bracht f 2.300 in, zijn tweede f 800.

47. Streekarchief Bommelerwaard, Verslag van den toestand der gemeente Poederloijen gedaan aan den Raad der gemeente door burgemeester en wethouders over 1851 (manuscript). Idem 1852-1854.

48. GAL, Bibliotheek, No. 58310. Circulaire van A.H. Luzac, wed. J. van Heukelom (IV) Sr., en Jan van Heukelom (V) Jr., 20 oktober 1849. Aan zaakwaarnemer en "trouwe boekhouder" J. van Toorn (1800-1882) heeft de familie Van Heukelom veel te danken gehad.

Jan (V) verstrekke hem na 1876 een jaarlijkse toelage.

49. J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam 1968) 9495.

50. GAL, Bibliotheek, No. 4589 / Derde Binnenvestgracht / 02. Veiling op 22 september 1876.

51. N. van der Zijpp in: *Mennonite Encyclopaedia*, Vol. 111, 317 (lidmaten in 1847: 43; 1861: 115; 1900: 452).

52. Conceptbrief in antwoord op de brief van 28 januari 1866, FA VH, inv. nr. 132. C.B.A. Smit, "Thorbecke en de opvolging van burge-meester Tieboel Siegenbeek", *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 182-189.

53. Ondercuratelestelling van Elizabeth Maria in 1879 en van Sophie Hermine in 1883

door de kantonrechter te Leiden. Jan van Heukelom (VI) was curator en zijn broer Daniël toeziend curator (FA VH, inv. nr. 251-252).

54. Zijn volledige naam luidde sindsdien: Daniël Eliza Siegenbeek van Heukelom. Naams-toevoeging bij Koninklijk Besluit van 22 juli 1868, *Staatscourant* 1868, No. 47.

55. RA Overijssel, Archief van de Firma Hede-man (toegangsnummer 167.11, L-6). H. Hede-man Jr. in: *Hedal-Nieuws* 6 (1955), No. 1, 3-4. Het bedrijf van de joodse familie Hede-man heeft bestaan tot 1978.

56. Hij deed dit in samenwerking met Lode-wijk Gerardus le Poole, die op basis van deze inventarisatie publiceerde: *Bijdragen tot de kennis van het kerkelijk leven onder de Doopsgezinden te Leiden* (Leiden 1905).

WAAR THORBECKE IN ZIJN LEIDSE TIJD WOONDE

door

R.M. Benata Hengstmengel-Koopmans

Hoewel Thorbecke wordt beschouwd als zeer belangwekkende Leidenaar, is nooit precies nagegaan waar hij in zijn Leidse tijd heeft gewoond. Waar in de bestaande literatuur over een adres wordt gesproken levert dat soms onduidelijkheid op.¹

Eerste kennismaking

De eerste keer dat Johan Rudolph Thorbecke (1798/1872) voor zover bekend voet op Leidse bodem zette was om kandidaatsexamen te kunnen doen. Hij schreef zich daartoe op 1 oktober 1817 in als derdejaars student in de Letteren aan de Leidse universiteit.² Direct daarna vertrok hij weer naar zijn studieadres bij de lutherse predikant G.F. Sartorius in Amsterdam, om aldaar zijn studie aan het Athenaeum Illustre voort te zetten.³

Studieadres in Leiden

Thorbecke kwam uit een luthers gezin in Zwolle. Toen hij in de loop van het studiejaar 1817/1818 kamers zocht in Leiden, vond hij eind juni 1818 onderdak bij de eveneens lutherse Johan Michiel Ekhart in de Nieuwsteeg wijk IV, nr. 716 (nu 11, onderdeel van restaurant “Malle Jan”).⁴ Hier zette hij zijn studie aan het begin van het academiejaar 1818/1819 voort.⁵ Zijn eerste Leidse hospes was aanvankelijk tabakskoper, later korenmeter van beroep;⁶ deze woonde hier met vrouw en dochter.⁷ Thorbecke bleef tot het eind van zijn studententijd voor *f* 100 per jaar in de Nieuwsteeg wonen. Kort na zijn promotie op 23 juni 1820 verliet hij Leiden voor een verblijf bij zijn ouders in Zwolle, alvorens hij eind oktober 1820 op studiereis naar Göttingen in Duitsland vertrok.⁸

Pied-à-terre

Thorbecke voelde zich waarschijnlijk goed thuis in Leiden, want hij keerde hier regelmatig terug. Hij logeerde dan bij oude studievrienden, zoals W.A. baron Schimmelpenninck van der Oye, een Leids student met wie hij in Göttingen bevriend was geraakt,” de huisarts C.W.H. van Kaathoven, een studievriend uit Berlijn, die op de Breestraat woonde,¹⁰ en P.J. Uylenbroek, een van Thorbeckes paranimfen bij zijn promotie in 1820,” met wie hij in zijn Amsterdamse studietijd een mathematisch-fysisch gezelschap had opgericht” en met wie hij als Leids student samen de maaltijd gebruikte, nadat een kok was gevonden die voor hen beiden wilde koken.” Ook na zijn benoeming tot buitengewoon hoogleraar in Gent in mei 1825 verbleef hij elk jaar in augustus/september gedurende één à twee weken bij vrienden in Leiden.¹⁴

Links: Nieuwsteeg 11. Foto Monumentenzorg, 1973. Rechts: Bloemmarkt, nu Boommarkt 21. Foto Monumentenzorg, 1969. Gemeentearchief Leiden.

Wijkplaats

Het wekt dan ook geen verwondering dat Thorbecke zijn heil in Leiden zocht, toen hij op 2 oktober 1830 ten gevolge van de Belgische Opstand uit Gent moest vluchten. Blijkens een op 4 oktober 1830 aan zijn ouders vanuit Leiden geschreven brief,“ logeerde hij hier bij een van zijn vrienden, de huisarts Van Kaathoven, die toen op Rapenburg 47 woonde.”

Ook al had de jonge geleerde niet direct een baan, hij was kennelijk wel van plan om langer in Leiden te blijven, want nog dezelfde maand¹⁷ huurde hij een kamer bij kapper¹⁸/pruikenmaker Abraham Staats op de Bloemmarkt wijk IV, nr. 152¹⁹ (nu Boommarkt 21, deel uitmakend van hotel-restaurant “Nieuw-Minerva”, het vierde pand gezien vanaf de Vrouwensteeg naar het westen).²⁰

Op dat adres woonden, behalve de Nederduits-gereformeerde Staats, diens vrouw en vier kinderen, de juridisch kandidaat W.B. en de juridisch student C.A.H. Donker Curtius uit Dordrecht” (oomzeggers van de liberaal D. Donker Curtius, evenals Thorbecke lid van de commissie grondwetsherziening”“).

Kamers op stand

Pas in mei 1831, na zijn benoeming tot hoogleraar, verhuisde Thorbecke naar de Breestraat wijk IV, nr. 300, nu 113.²³ Nu blijkt in de loop van de jaren enige verwarring te zijn ontstaan over het juiste pand en Thorbeckes huisbaas. Volgens Van Roijen woonde Thorbecke bij de boekhandelaar Van der Hoek.²⁴ De Leesinrichting van de gebroeders Van der Hoek was echter gevestigd op de Breestraat wijk IV, nr. 301 (nu 111, Delicatessen- en Wijnhandel Meeuws).

Reeds eerder, in 1931, had Van Vollenhoven (bij een afbeelding van Garenmarkt 9) ten onrechte opgemerkt: “De vroegere woning moet geweest zijn wat tegenwoordig Breestraat 113 is. (Gebroeders Van der Hoek) ”.²⁵

Peter van Zonneveld op zijn beurt citeert in **De Leidse Maskerade van 1835** Van Roijen, en heeft het, doelend op Van der Hoek, over de hospes van Thorbecke, die het gedicht *De Masquerade van overbuurman*²⁶ Nicolaas Beets gedrukt zou hebben. Wel laat hij Thorbecke op Breestraat 113 wonen, naar de tentoonstellingscatalogus van het Academisch Historisch Museum Leiden.²⁷

Thorbecke had op 12 mei 1831 in een verjaarsbrief aan zijn vader geschreven dat hij ‘s maandags zijn nieuwe kwartier had betrokken bij de weduwe Charldorp, gelegen in de Breestraat tegenover het stadhuis.” Hermina Frederika Munnik, weduwe van Gerrit van Charldorp, woonde in het huis met de hoge stoep op de Breestraat wijk IV, nr. 300 (nu 113) .²⁹

De lutherse professor Jac. Nieuwenhuis, die in 1822 het ambt van hoogle-
raar in de filosofie voor Thorbeckes neus wegkaapte waarvoor hij in eerste
instantie al een benoeming van koning Willem 1 ontvangen had, woonde
twee huizen verder op de Breestraat wijk IV, nr. 302 (nu 109).³⁰

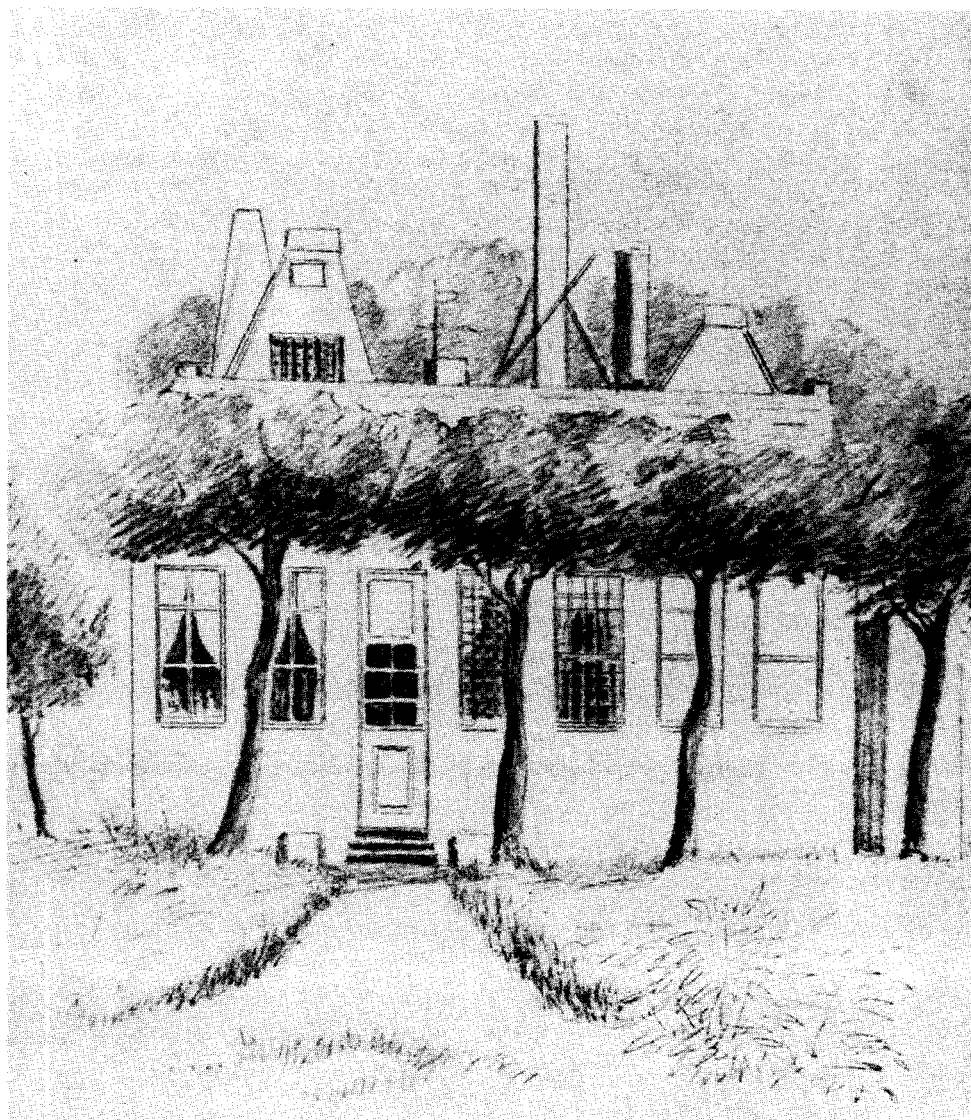
De vrijgezel Thorbecke zou hier nog blijven wonen tot mei 1836.

Het Thorbeckehuis

Inmiddels had Thorbecke al een tijdje trouwplannen en was hij op zoek
gegaan naar een geschikte huurwoning. Hij was helemaal weg van een “klein,
bescheiden huis, dat niet in de aanzienlijkste buurt van Leiden staat, maar

Breestraat 113, tegenover het stadhuis. Foto J. Goedeljee, ca. 1870. Gemeentearchief Leiden.

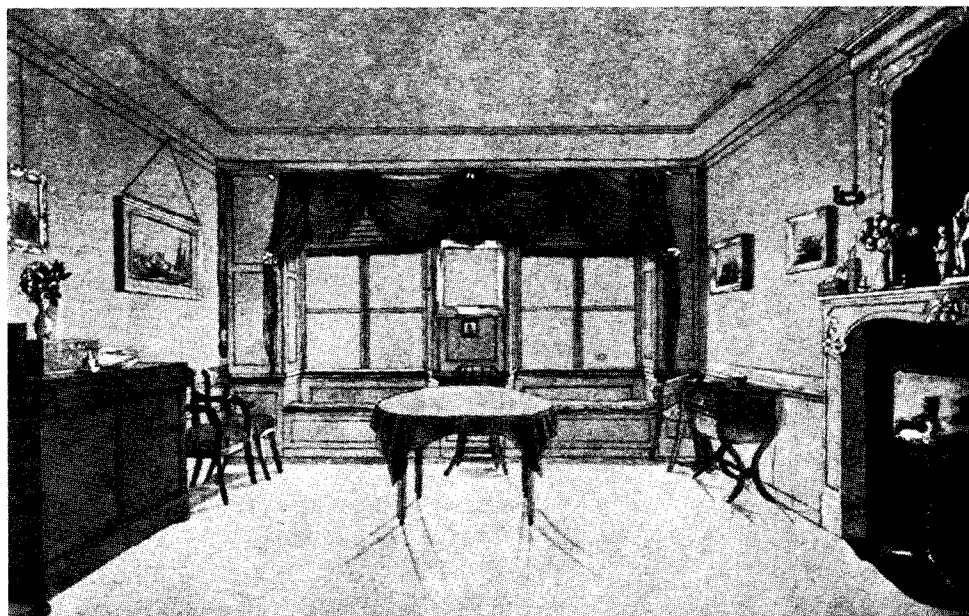

Achterzijde van Garenmarkt 9. Tekening door Thorbecke zelf of door zijn broer Herman. Uit: K.H. Boersema, Johan Rudolph Thorbecke (1949).

gelegen is aan een brede in 't midden met bomen beplante straat", dat hij besloot te kopen, aangezien het niet te huur bleek te zijn. Het was het later als Thorbeckehuis bekend geworden pand aan de Garenmarkt wijk 11, nr. 202, nu 9, dat hij in november 1835 uitgebreid had beschreven en ingedeeld voor zijn Duitse verloofde Adelheid Ernestine Caroline Henriëtte Solger."

Hij kocht het huis van J.E. Weening voor f 6.500 en betrok het na betaling van de eerste termijn van de koopsom op 1 mei 1836 alvast in z'n eentje." Het stel trouwde op 15 juli 1836 in het Duitse Tharand bij Dresden. Pas in het najaar van 1836 betrok de jonge mevrouw Thorbecke het als **droomhuis**³³ door haar man beschreven pand aan de Garenmarkt 9 en kon zij het verder naar eigen smaak inrichten. Thorbecke had haar al eerder toestemming gevraagd alvast twee kamers te mogen inrichten op de tweede verdieping, één als studeerkamer, één met kasten en boeken.³⁴

Het was in dit pand Garenmarkt 9 dat in 1848 de Grondwetsherziening door Thorbecke werd geschreven.³⁵

Interieur van de tuinkamer van Garenmarkt 9. Tekening door Thorbecke zelf of door zijn broer Herman. Uit: K.H. Boersema, Johan Rudolph Thorbecke (1949).

Gezinsuitbreiding

Op 6 januari 1847 werd tevens het aangrenzende pand wijk 11, nr. 202A, nu 11, door de familie Thorbecke ter bewoning gekocht.³⁶

Alle zes kinderen Thorbecke werden op de Garenmarkt geboren: Adelheid Henriëtte Christine (geb. 18 januari 1838), Rudolph Frederik Karel (geb. 27 augustus 1839), Herman Willem Ferdinand (geb. 15 april 1841), Ferdinand Willem (geb. 24 april 1843), Maria (geb. 20 januari 1845) en Frederik (geb. 23 mei 1848). Daarnaast waren er twee inwonende dienstbodes.“

Collegezaaltje

Thorbecke gaf zijn colleges (*Historia Diplomatica*, Grondwetcolleges etc.) sedert 1836 in het tuinhuisje achter zijn woning aan de Garenmarkt. Na eerdere plannen daartoe in de zestiger jaren, is dit gebouwtje in 1996 uiteindelijk geheel gerestaureerd. Op Open Monumentendag 1997 was het resultaat voor belangstellenden opengesteld, uitsluitend toegankelijk via een poort en gangetje vanaf de Sint Jacobsgracht, net als destijds voor Thorbeckes studenten.“*

De tuin zelf, die Thorbecke in 1835 reeds de grootste van Leiden noemde,“ werd op 7 april 1848 nog vergroot; op 3 augustus 1850 volgde een Akte van Rectificatie.⁴⁰

Afscheid van Leiden

Toen Thorbecke in november 1849 minister was geworden, vertrok hij naar Den Haag.⁴¹ Op 28 november 1849 schreef hij aan zijn vrouw in Leiden dat hij haar aan het stationsgebouw zou wachten om “mijn schat naar mijn kamer te voeren”.⁴² Op 7 mei 1850 liet hij zijn vrouw weten: “Ik verlang gestadig naar Uwe terugkomst, en hoop heden te vernemen, of gij het eind van het pakken reeds kunt berekenen”; de kinderen woonden toen al in Den Haag.⁴³ Zijn vrouw moet zich kort daarna bij haar man en kinderen gevoegd hebben in een door Thorbecke met ingang van 1 mei gehuurd huis aan de Koninginnegracht, waar hij tot aan zijn dood in 1872 zou blijven wonen.”

Het huis aan de Garenmarkt in Leiden werd verhuurd.“

Indien geen vindplaats wordt vermeld, is het Gemeentearchief Leiden (GAL) bedoeld.

1. Thorbecke in Leiden, Tentoonstelling t.g.v. de 100ste sterfdag 3 t/m 30 juni 1972, Academisch Historisch Museum (Leiden 1972) R. van Roijen, *Thorbecke en de stad Leiden*, Ter gelegenheid van de herdenking van het 100-jarig bestaan der Gemeentewet (Alphen aan den Rijn 1951). C. van Vollenhoven, *Professor Thorbecke, 1831-1849* (Leiden 1931). Peter van Zonneveld en Christiane Berkvens-Stevelinck, *De Leidse maskerade van 1835* (Leiden 1985). RH. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch kritische studie* (Leiden 1949).
2. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875* (Den Haag 1875) kolom 1248.
3. *Catalogus van de tentoonstelling "de jeugd van Johan Rudolph Thorbecke"*, Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle (Zwolle 1972) 9.
4. J. Brandt-van der Veen (ed.), *Het Thorbecke-archief I, 1798-1820* (Th.A.I) (Utrecht 1955) nr. 315. J.P. Duyverman, "Thorbecke als Leijenaar", *Thorbecke in Leiden* (1972) 39.
5. Studentenalmanak 1819 en 1820.
6. Bevolkingsregister 1829.
7. Bevolkingsregister 1818 [= 1815].
8. Chris Sol, *Thorbecke en Leiden, Student, hoogleraar, raadslid (1817-1850)* (Leiden 1998) 21.
9. In mei/juni 1822, J. Brandt-van der Veen (ed.), *Het Thorbecke-archief II, 1820-1825* (Th.A.II) (Groningen 1962) nr. 128.
10. Ongeveer een maand in december 1824, Th.A.II, nr. 320. Ook na zijn vlucht uit Gent in oktober 1830, G.J. Hooykaas (ed.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke I, 1830-1833* (Th.B.I) (Den Haag 1975) nr. 4.
11. Th.A.I, nr. 478. Thorbecke was later ook paranimf bij Uyenbroeks promotie, Th.A.II, nr. 128, brief aan zijn ouders d.d. 24 mei 1822.
12. Th.A.I, nr. 247.
13. Th.A.I, nr. 343. Weeklang in februari 1825 tijdens viering 250-jarig bestaan van de Leidse universiteit, Th.A.II, nr. 356.
14. Sol (1998) 24.
15. P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Neder-*

landsch Biografisch Woordenboek IV (Leiden 1918) kolom 1312.

16. Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht IIIb* (Leiden 1988) 673. Sol (1998) 25 is abuis. Volgens Duyverman (1972) 40 logeerde hij bij huisarts Van Kaathoven op Rapenburg 27. Van Kaathoven zou daarheen echter pas in 1838 verhuizen. Zie daarvoor Lunsingh Scheurleer, *Het Rapenburg IIIa* (1988) 116.
17. Thorbecke schreef op 5 november 1830 aan zijn ouders: "Sedert heden vóór acht dagen heb ik hier eene kamer gehuurd bij Staats op de Bloemmarkt" (Th.B.I, nr. 22).
18. Sol (1998) 28.
19. Bevolkingsregister 1829.
20. Dit pand, dat op de Gemeentelijke Monumentenlijst staat, schijnt volgens vroegtijdig uitgelekte besprekingen van de gemeente Leiden met grootwinkelbedrijven en een projectontwikkelaar op de nominatie te staan om gesloopt te worden in het kader van de ontwikkeling van het Aalmarktgebied en de bouw van de Boommarktgarage (*Leidsch Dagblad* 26 februari 1998). De huidige eigenaar mevrouw A. Toussaint heeft van de gemeente het verzoek gekregen het pand niet zonder medeweten van de gemeente te verkopen (mondelinge mededeling; zie ook *Leidsch Dagblad* 3 maart 1998: "Een monument kun je niet zomaar slopen"). Inmiddels hebben B&W officieel voorkeursrecht gevestigd op het gebied en dient de Haagse projectontwikkelaar MAB een aantal schetsontwerpen te leveren met als doel een grootschalige opwaardering van het plangebied, zonder daarbij al te veel schade toe te brengen aan het beschermd stadsgezicht (*Leidsch Dagblad* 8 mei 1998).
21. Bevolkingsregister 1829.
22. *Nederlands Patriciaat* 36 (1950) 116117, 123.
- 23.1.t.t. Duyverman (1972) 40 was Breestraat 113 dus niet Thorbeckes eerste adres na zijn verblijf bij dokter Van Kaathoven.
24. Van Roijen (1951) 22. Zie ook *Correspon-*

dentie GAL, dossier Thorbecke (1986).

25. Van Vollenhoven (1931) 23.

26. Aan de overkant stond het stadhuis; het huis van Nicolaas Beets, die op het huidige 114c woonde, was gelegen tussen Korenbeers-
steeg en Koorlammersteeg.

27. *Thorbecke in Leiden* (1972) 35 bijschrift bij afbeelding 19. Van Zonneveld (1985) VII, XVII, XXI, XXII, alsmede de noten 2, 3, 30, 37 en 38.

Thorbecke zelf gaf aan zijn verloofde een romantische beschrijving van de stoet, die op 8 februari 1835 aan zijn raam voorbij was getrokken; ook bleek hij *De Masquerade* kritisch te hebben gelezen.

28. Th.B.I, nr. 144.

29. *Huisnummer-boek van de Gemeente Leiden* (Leiden 1871). Bevolkingsregister 1829. Stadsarchief 18161851 inv.nr. 4067 (Brandspuitengeld 1830) : Gerrit van Charldorp. Dit pand, dat door de geheel gewijzigde pui onherkenbaar is geworden, herbergde tot voor kort kunstgalerie Bleijenberg en biedt sinds mei 1998 onderdak aan Boekhandel Van Stockum.

30. Bevolkingsregister 1829. Nieuwenhuis was dus niet zijn buurman, i.t.t. Sol (1998) 30.

31. G.J. Hooykaas (ed.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke II, 1833-1836* (Th.B.II) (Den Haag 1976) nr. 311, 321.

32. Notarieel Archief 1811-1842, not. J.B. van Gent, akte d.d. 14 januari 1836.

33. Th.B.II, nr. 311,314: "Doch ist der Garten alzuhiibsch und erquicklich, die Wohnung so regelmässig vertheilt, fiir dich, wie mir scheint, so leicht und angenehm zu handhaben, das Ganze so stiller, behaglicher, heimischer Sitz des Glückes, was du mir bringst."

34. Th.B.II, nr. 321.

35. In dit huis werd in 1965 de eerste crèche van Leiden gevestigd, geleid door mej. E.C.W. van der Heijden, *Leidsch Dagblad* 18 oktober 1965.

36. Jacques van der Heijden, "Waar eens Thorbecke woonde, De percelen Garenmarkt 9 en 1 I", *Leidsch Dagblad* 31 maart 1937.

37. Volkstellingen 1839, 1846 en 1849.

38. "Curieus gebouwtje aan Garenmarkt. Collegezaaltje van Thorbecke in ere hersteld", *Leidsch Dagblad* 24 augustus 1967. Geleerd in Leiden, Open Monumentendagen 1997, 31. Van der Heijden (1937).

39. Th.B.II, nr. 311,313, "Dieser Garten, nach dem Hause zu von einer Reihe Linden begrenzt, und ferner fast zu dicht mit den köstlichsten Obstbäumen besetzt, ist wohl der grösste von Leyden, und nicht leicht wird man im Inneren einer grossen Stadt einen ansehnlicheren finden. Dagiebt es zu arbeiten, anzulegen, zu ordnen und zu verschönern für ein langes Leben."

40. Van der Heijden (1937).

41. G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets (ed.), *De briefwisseling van J. R. Thorbecke V, 1845-1853* (Th.B.V) (Den Haag 1996) nr. 392 noot 3.

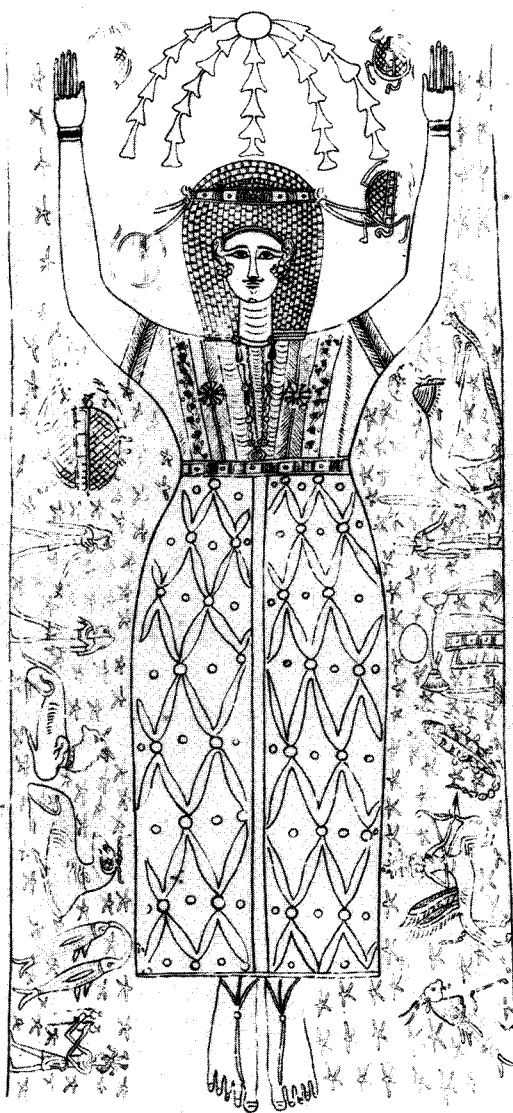
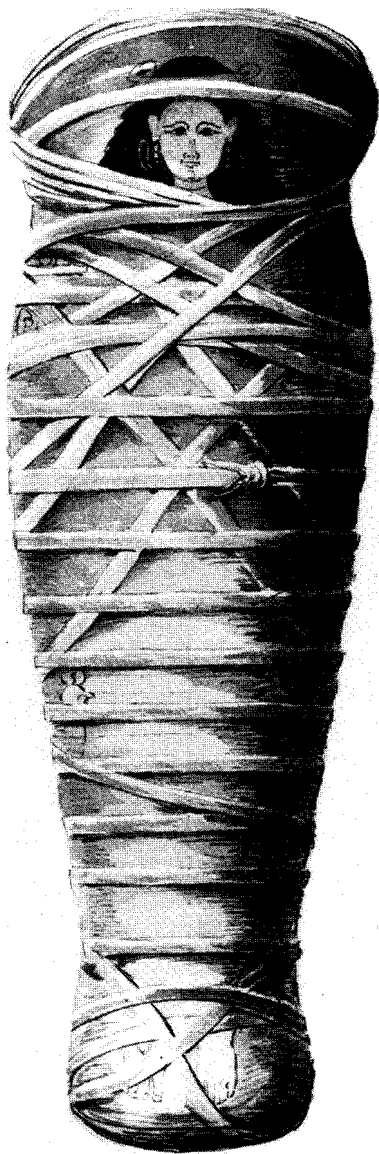
Ook als kamerlid huurde Thorbecke al regelmatig kamers in hotel Het Groot Keizershof aan het Buitenhof in Den Haag, Sol (1998) 66.

42. N. Japikse (ed.), *Thorbecke, Brieven aan zijn verloofde en aan zijn vrouw* (Amsterdam 1936) 9495.

43. Th.B.V, nr. 392 noot 3, nr. 393.

44. "Zijn gezin verhuisde begin mei 1850 naar Den Haag", Sol (1998) 67. Zie ook Japikse (1936) 95, noot 1.

45. Th.B.V, nr. 392 noot 3.

Tekeningen van de **mummie** en **lijkwade** en van de binnenzijde van de deksel van de **lijkkist** van het meisje **Sensaos** (overl. 109 v.Chr.), ca. 1825. Rijksmuseum **van** Oudheden.

MUMMIES OP DE SCHOPSTOEL

Thorbecke over het nut van universitaire musea en verzamelingen

door

Chris Sol

Het Rijksmuseum van Oudheden is een van de grootste musea van Leiden. Het trekt elk jaar meer dan honderdduizend bezoekers. Daarmee voldoet het ruimschoots aan het doel dat koning Willem 1 voor ogen had toen hij dit museum 180 jaar geleden, in 1818, oprichtte. Als het aan de Leidse hoogleraar J.R. Thorbecke (1798-1872) gelegen had, was het museum niet meer in Leiden gevestigd. "Ik voor mij zou die poppen en sarkophagen zien verhuizen, zonder een traan te storten", schreef hij op 4 oktober 1834 aan A.G.A. van Rappard, een hoge onderwijsambtenaar op het ministerie van Binnenlandse Zaken.' En hij was niet de enige die er zo over dacht. De gedreven directeur van het museum, prof. C.J.C. Reuvens (1793-1835), toonde zich de meest warme pleitbezorger voor vertrek uit Leiden.' Zijn museum kende een schreeuwend tekort aan ruimte. De plotselinge dood van Reuvens doorkruiste de verhuisplannen.

Het lijkt vreemd dat een hoogleraar in de rechtsgeleerdheid zich bemoeide met de toekomst van een Leids museum. Thorbeckes uitspraak komt echter in een ander licht te staan wanneer men bedenkt, dat het museum toentertijd een universitaire verzameling was. De collectie drukte voor een aanzienlijk deel op de begroting van de Leidse universiteit; daarbij ging het niet om het verwerven van nieuwe stukken voor de collectie, maar om personele lasten, onderhoud van gebouwen en kosten van collectiebeheer. Reuvens had zoveel noten op zijn zang, dat Thorbecke aan de bel trok. Paste Reuvens met zijn collectie letterlijk en figuurlijk nog wel in de academie? Was het onderwijs aan de Leidse universiteit gebaat bij een dergelijke, omvangrijke collectie oudheden?

De schermutselingen rond het museum pasten in de discussie die rond 1828 werd gevoerd. Deze discussie ging over de taak van de universiteit, de verhouding tussen wetenschap en onderwijs en de plaats van de instituten en verzamelingen aan de universiteit. Ze laten bovendien zien welke opvattingen de nog jonge Thorbecke had over het hoger onderwijs.

Koning Willem 1 had grote belangstelling voor onderwijs en cultuur. Hij zag ze als instrumenten om de Nederlandse natie een culturele identiteit en aanzien te geven. Zijn aandacht voor het nationale kunst- en cultuurbezit zette hij dan ook om in regeringsbeleid. Hij stelde middelen beschikbaar om collecties kunst en oudheden op te bouwen en uit te breiden, en voor publiek toegankelijk te maken. Hij nam daarbij een voorbeeld aan de Fransen die met het Louvre, dat in 1803 door Napoleon was opgericht, naam hadden gemaakt. Het Louvre had ook een grote afdeling oudheden. Die inspireerde hem tot de oprichting van een museum van oudheden te Leiden. In 1818 benoemde hij Christiaan Reuvens als conservator en maakte hem tevens buitengewoon hoogleraar in de archeologie. De keuze voor deze jonge archeoloog, die van huis uit jurist was, was een schot in de roos. Reuvens had jarenlang in Parijs gewoond en de oudheidkundige collectie van het Louvre grondig bestudeerd. Hij kende de topstukken van de klassieken en verstond bovendien de kunst om oude manuscripten te ontcijferen.

De collectie van het Archaeologisch Kabinet, zoals het museum van oudheden aanvankelijk heette, bestond uit de verzameling antiquiteiten die de Nederlander Gerard van Papenbroek al in 1742 aan de Leidse universiteit geschonken had, het Kabinet van Pleisterbeelden (afgietsels van klassieke stukken uit het Louvre) en de universitaire verzameling munten. In 1821 kwam daar de verzameling rariteiten uit het Theatrum Anatomicum van de Leidse universiteit bij.

Reuvens had van de koning een fraaie opdracht gekregen, maar moest zich behelpen met huisvesting die te krap bemeten en bovendien ongeschikt was. De verzameling van Papenbroek bijvoorbeeld stond opgesteld in de Oranjerie van de Hortus Botanicus. Pas in 1821 kreeg hij een pand op de hoek van de Houtstraat en het Rapenburg. Tot die tijd maakte hij van de nood een deugd. Hij reisde de wereld over om indrukken op te doen en na te denken over het ideale museum.

Vanaf 1821 kreeg hij van koning Willem 1 ruime mogelijkheden om zijn museumcollectie te verrijken met aankopen. Vooral in de jaren 1824 tot 1830 verwierf Reuvens een reusachtige hoeveelheid Egyptische en klassieke topstukken voor zijn collectie.³ Daardoor barstte het museum al spoedig uit zijn voegen. De curatoren van de universiteit stonden voor de lastige taak een oplossing te vinden voor het ruimtegebrek. Ze boden Reuvens uitbreiding aan van het gebouw dat hij al had, maar de ambitieuze conservator liet zich met dit plan niet afschepen. Deze behuizing was zijns inziens ondermaats.

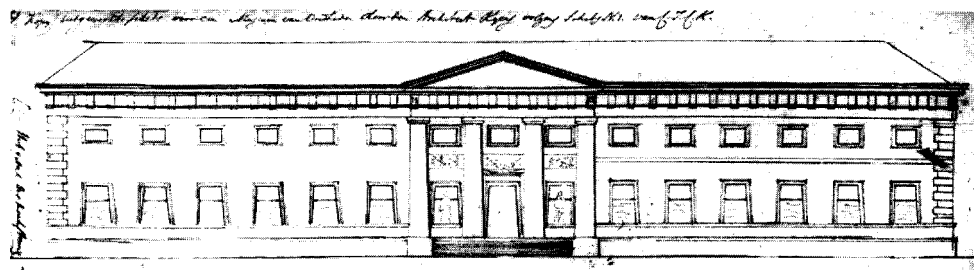
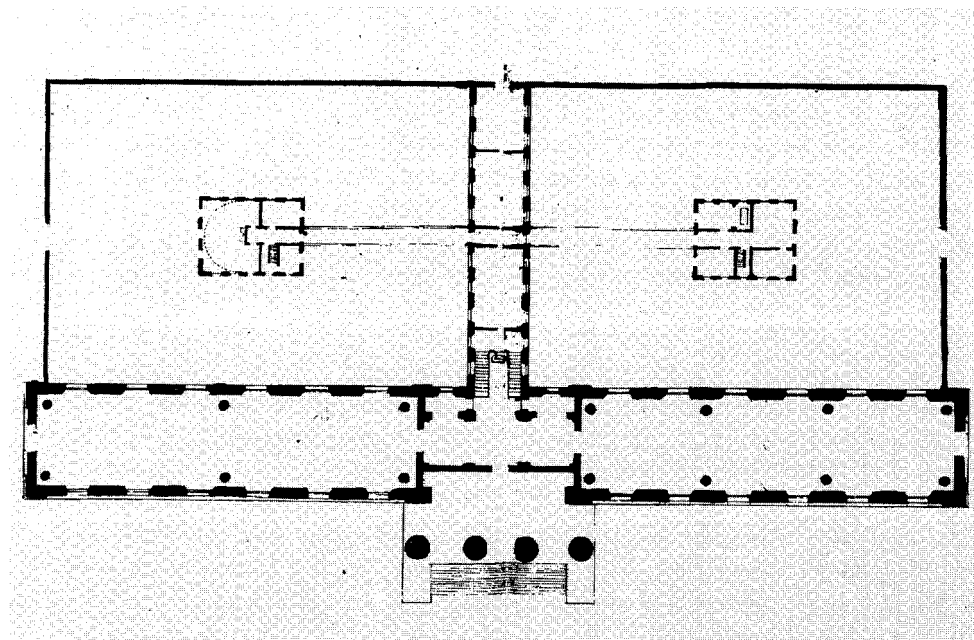
Zijn collectie had de potentie om uit te groeien tot wereldklasse en een vooraanstaande rol te spelen in de wetenschap.⁴ Die kans wilde Reuvens niet laten lopen; hij was ervan overtuigd dat de regering hem hierin steunde. Aan de invloedrijke curator H. Collot d'Escury van Heinenoord schreef hij: "Hoeveel meer persoonlijke vriendelijkheid ik van H.H. Curatoren in andere opzichten genoten heb, zooveel te meer heeft het mij altijd innig leed gedaan, in de noodzakelijkheid te wezen om zulk eene verdediging van mij **zelven** telkens in den mond te moeten nemen."⁵

Aanvankelijk leken de curatoren zich naar de wensen van Reuvens te schikken. In mei 1826 vroegen ze hem een plan voor nieuwbouw op tafel te leggen. Dit liet hij zich geen twee keer zeggen. In hetzelfde jaar nog presenteerde hij een ontwerp van een architect. Het gebouw zou gerealiseerd moeten worden op de plek waar het ontplofte kruitschip in 1807 een deel van Leiden had weggevaagd. Exclusief de grondprijs werden de kosten geraamd op 200.000 gulden.

Het ontwerp sprak de curatoren aan, maar ze eisten dat in de nieuwbouw ook de onderkomens van Curatorium en Senaat zouden worden ondergebracht, en wel aan de voorkant van het gebouw. In 1816 hadden de curatoren afgezien van nieuwbouw voor een universiteitsgebouw ten gunste van de wetenschappelijke collecties, maar nu zagen ze hun kans schoon om de regering met hun wensen voor het blok te zetten. Hun redenering luidde nu, in 1827: als de regering zóveel geld wilde uitgeven voor de behuizing van een wetenschappelijke collectie, kon ze een nieuw universiteitsgebouw niet weigeren.

Het tegenvoorstel van de curatoren stuitte op heftige weerstand van Reuvens, die zijn ongenoegen bij de koning bekendmaakte. Deze actie van de conservator beviel de curatoren allermint. De rapen waren helemaal gaar toen bleek dat het ministerie van Binnenlandse Zaken, buiten de curatoren om, aan Reuvens had gevraagd of hij verhuizing van het museum naar Brussel zag zitten. De curatoren lieten in reactie hierop diverse plannen voor verbouwing van bestaande panden in Leiden uitwerken. Het dieptepunt was wel het plan om de oude Waalse Kerk tot museum om te bouwen, daar "een eenvoudig gebouw voor de archaeologie en voor die studie en voor de luister der Hooge School voldoende wezen zal".⁶ Het paste naadloos in het politieke steekspel van de curatoren met de beslissers in Den Haag om dit plan weer te laten varen ten gunste van een nieuwbouwplan.

Veel plannen passeerden de revue, maar een beslissing bleef uit. Het is te wijf ten aan de ingewikkelde gezagsverhoudingen tussen ministerie en curato-

Plattegrond en ontwerp voor nieuwbouw Rijksmuseum van Oudheden. Schetsen architect Rijers, ca. 1830. Rijksmuseum van Oudheden.

ren en de tegengestelde belangen van universiteit en museum, dat een besluit uitbleef.

De curatoren leken de spelbrekers van de prachtige ambities van Reuvens. Waarom gingen ze niet gewoon akkoord met diens nieuwbouwplannen? Gezien de goede connecties van Reuvens met de koning hadden die een goede kans van slagen.

De houding van de curatoren is te begrijpen vanuit de reikwijdte van hun taken en bevoegdheden. In de 17de en 18de eeuw was het Curatorium van de universiteit een machtig orgaan, maar met de omvorming van de universiteiten tot rijksinstellingen in 1815 was het gedaan met de bestuurlijke en financiële onafhankelijkheid. Met de geringe financiële middelen die het Curatorium nog ter beschikking stonden, kon het géén eigen beleid voeren.’ De curatoren mochten slechts voorstellen doen, gevraagd en ongevraagd, maar de Kroon stelde de begroting op en nam de belangrijke financiële beslissingen. Hoewel de curatoren nog uitgebreide taken hadden ten aanzien van de zorg voor de kwaliteit van het onderwijs en voor de academische gebouwen en andere bezittingen, misten ze een belangrijk instrument om hun ideeën hierover bestuurlijk kracht bij te zetten. De enige manier waarop ze konden proberen hun wensen te realiseren was onderhandelen met het ministerie. Op gezette tijden dwarsliggen hoorde daarbij.

De commissie voor hoger onderwijs van 1828

De ambities van koning Willem 1 ten aanzien van onderwijs en cultuur kostten veel geld. Ze drukten al meer op de rijksbegroting. In 1827 kreeg hij vanuit de Tweede Kamer van onder anderen W.B. Donker Curtius de kritiek dat het hoger onderwijs te duur was. De kritiek aan het adres van de koning beperkte zich niet tot de financiële aspecten van het hoger onderwijs, er werd ook een discussie aangezwengeld over de vraag of het hoger onderwijs wel voldeed aan de maatschappelijke behoefte.

In 1815 was in Nederland voor het eerst een wettelijke regeling op het hoger onderwijs, het zogenaamde organiek besluit van 2 augustus, totstandgekomen. Het voorzag in onderwijs aan hogescholen of universiteiten, athenaea en Latijnse scholen. Er waren zes universiteiten: in de noordelijke provincies te Leiden, Utrecht en Groningen, en in de zuidelijke provincies te Gent, Leuven en Luik. De Leidse universiteit kreeg de titel van “eerste” hoge school, wat in de praktijk voorrang “in subsidiën en tractementen” betekende. De doelstelling van de hogeschool was “den leerling tot eenen geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden”.⁸

Het organiek besluit riep al vrij snel discussie op. Moest de universiteit een brede, wetenschappelijke vorming verzorgen of gericht opleiden voor beroepen die een academische graad vereisten? Moest de universiteit zich concentreren op het geven van onderwijs of was ze bij uitstek ook een instelling voor wetenschappelijk onderzoek? Het evenwicht was nog niet gevonden.

De aanhoudende kritiek en de stijgende kosten voor het hoger onderwijs waren voor koning Willem 1 aanleiding om in april 1828 een commissie aan het werk te zetten. Hij formuleerde een aantal vragen en gaf de commissie de opdracht om de senaten van de universiteiten uit te nodigen hun reactie te geven en die te verwerken in een **rapport**.⁹

Alle universiteiten voorzagen de commissie van een antwoord. Kern van de reactie uit Leiden was, zo schreef de Leidse bibliothecaris prof. J. Geel aan Thorbecke, dat de academies kweekscholen van geleerdheid waren en geen “scholen om pleiters, prekers, receptschrijvers en onderwijzers van de jeugd te vormen.” De Gentse bijdrage aan deze fundamentele discussie over het academisch onderwijs kwam van Thorbecke.” Hij was sedert 1825 hoogleraar aan de letterkundige faculteit van de universiteit te Gent.

Thorbeckes belangstelling voor het thema werd ingegeven door de kennis en ervaring die hij in de eerste helft van de jaren 1820 had opgedaan aan een aantal Duitse universiteiten. Toen Donker Curtius in het najaar van 1827 in de Tweede Kamer aan het adres van de koning zijn bedenkingen uitte over de hoge kosten van het hoger onderwijs, spitste hij zijn oren. Thorbecke meende dat een beoordeling vanuit financieel oogpunt te kortzichtig was. “Het wezen en de bloei van **Hoogescholen** en wetenschap hier te lande staat er bij op het spel”, meldde hij bezorgd aan zijn ouders.”

De 30-jarige hoogleraar had maar weinig aansporing nodig om zijn visie op het academisch onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden op papier te zetten. Een van de mensen die hem hiertoe aanzette, was Geel: “Toe, kom ook eens voor den dag, maar anonyme! Die commissie moet geholpen en voorgelicht en geleid worden; het gaat anders waarachtig in de war.”¹³ Geel had weinig vertrouwen in de commissie, waarover hij wist te vertellen dat de universiteiten er sterk in ondervertegenwoordigd waren. De raadpleging van de senaten was zijns inziens een zoethoudertje voor de universiteiten. Thorbeckes contacten met ambtenaren van het ministerie bevestigden **dit**.¹⁴

In juni 1828 verscheen zijn brochure *Bedenkingen over de hoogescholen en het akademisch onderwijs*. In ruim vijftig bladzijden klare taal ontvouwde hij zijn visie op het hoger onderwijs. Evenals koning Willem 1 zag Thorbecke in een algemeen en efficiënt stelsel van onderwijs het middel om de natievorming

van het nog verse Koninkrijk der Nederlanden te bevorderen. De universitaire gemeenschap was het ultieme instrument om de elite, die als pijler van de maatschappij gezien werd, te kneden in eenzelfde *geest*, op basis van een samenhangend stelsel van wetenschappelijke kennis.“

Hij rekende het tot de taak van de universiteit om de brede *vorming* van bekwame staatsdienaren en -burgers te verzorgen. De universiteit was uitdrukkelijk niet bedoeld om haar leerlingen vakkennis en praktische vaardigheden bij te brengen. De praktijk liep niet weg en was daarom van later zorg. Thorbecke was ook van mening dat handel, landbouw, industrie en techniek niet aan de universiteit onderwezen dienden te worden. Daarmee sprak hij een oordeel uit over de gang van zaken aan de universiteiten van Leuven en Luik.” De vakken staathuishoudkunde (economie) en statistiek spoorden zijns inziens wel met de wijze waarop aan de academie kennis vergaard werd.”

Thorbecke legde dus de nadruk op brede, wetenschappelijke vorming van de studenten, maar hij liet er geen misverstand over bestaan dat onderwijs prevaleerde boven pure wetenschapsbeoefening. Hij had moeite met wetenschappelijke activiteiten die ten koste gingen van het academisch onderwijs. Dit maakte hij duidelijk aan de hand van de vele universitaire instituten, verzamelingen, musea, botanische tuinen en ziekenhuizen die in deze periode als paddestoelen uit de grond schoten. De afscheiding van deze instellingen die “aanzienlijke materiele subsidien vorderen” zouden de universiteiten uit hun evenwicht brengen, zo betoogde hij, maar door veel extra geld te spenderen aan hun ontwikkeling en groei zou het onderwijs onder druk komen te staan. Deze instellingen mochten naar zijn oordeel geen doel in zichzelf worden.¹⁸

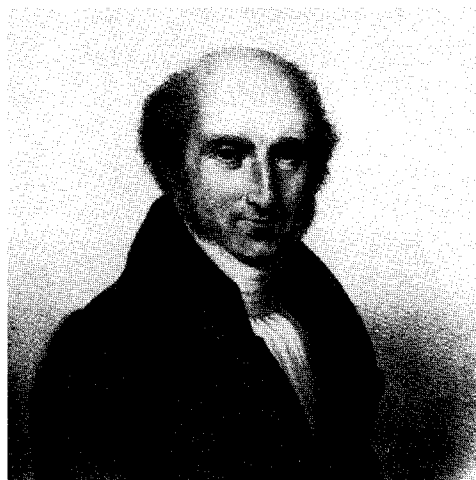
In juli 1829 werd het eindrapport van de commissie voor het hoger onderwijs, dat meer dan 700 bladzijden telde, aan de koning *aangeboden*.¹⁹ ‘Voor zoo ver ik bespeuren kan, zijn de leden het niet eens geweest’, constateerde Thorbeckes vriend, het Gelderse Statenlid W.A. Schimmelpenninck van der Oye.²⁰ Met het rapport zou vooralsnog niets gebeuren. De koning benoemde in juni 1829 een nieuwe commissie, die belast werd met het ontwerpen van een wet die het hele onderwijsstelsel moest omvatten.”

Tussen trots en nut

Omdat het rapport over het hoger onderwijs in de ijskast verdween en er geen maatregelen werden genomen, bleven de discussies over de verhouding tussen wetenschap en onderwijs aan de universiteit onbeslist en de kosten voor het hoger onderwijs stijgen.”

Reuvens werkte ijverig aan de uitbreiding van zijn collectie. De omvang van het Archaeologisch Kabinet was eind 1827 zo groot, dat de curatoren genoodzaakt waren in de Hortus Botanicus een houten keet te laten timmeren. Uit oogpunt van klimaatbeheersing was dit voor de collectie rampzalig. De noodoplossing van de Leidse curatoren was Reuvens een doorn in het oog. Hij maakte zich daarom sterk voor verhuizing naar Brussel, maar de Belgische Opstand in 1830 verhinderde dit streven. Het tekende Reuvens dat hij niet bij de pakken neerzat, maar nieuwe ideeën aandroeg. Zo leek de Ridderzaal in Den Haag hem wel wat. Pas in maart 1834 kwam er uitzicht op een definitieve oplossing. Onderhandelingen tussen de regering en Reuvens leidden tot het voornemen het museum in Amsterdam te vestigen. Om van het gezeur af te zijn stemden de curatoren ermee in.

Hoewel de onderhandelingen achter gesloten deuren gevoerd werden, werkte de Leidse geruchtenmachine al spoedig op volle toeren. “Wat is er toch van de verplaatsing van het archaeologisch museum naar Amsterdam?“, vroeg Thorbecke, die in 1831 hoogleraar in de rechtsgeleerdheid in Leiden geworden was, aan Van Rappard. “De heer d’Escury heeft er reeds voor de vacantie, in het openbaar van gesproken. Maar de heer Reuvens is er geheimzinnig mede.” Van Rappard bevestigde het gerucht. “Houd dit echter s.v.p. voor U; even zoo, dat mijns bedunkens (en niet minder mijns wenschens)

Links portret van C.J.C. Reuvens. Steendruk door L. Springer naar schilderij van Louis Moritz, na 1835. Rijksmuseum van Oudheden. Rechts portret van J.R. Thorbecke. Detail van een steendruk door L. Springer, 1841. Gemeentearchief Leiden.

daarvan wel niet veel zal komen. Hoe wij echter het museum behoorlijk geplaatst krijgen, daarvan heb ik nog geene hoogte.” De Haagse ambtenaar verzuchtte: “Het archaeologisch museum behoort voor mij, onder ons gezegd, tot de *septem cruces* (= zeven kwellingen) van de administratie.”²⁴

Er was onder de Leidse professoren groot verschil van mening over de kwestie van de verhuizing. Sommigen waren “in heete drift opgestoven”, wist Van Rappard te vertellen.” Zo had H.A. Hamaker, hoogleraar in de Oosterse letteren, het opgenomen voor “ons heerlijk Leijdsche museum” met het argument, dat “zulk een museum behoort bij eene universiteit, waar uit den aard der zaak onderscheidene geleerden daarin belang stellen; niet in eene koopstad, *niet* bij een athenaeum, waar niemand is die er naar omziet. [...] Met welk regt derhalve beledigt men Leiden, om, let wel, Amsterdam te begunstigen, dat de laatste van alle de steden van ons land zulk eene eer behoorde te genieten.”“

Thorbecke was, voortbordurend op wat hij al in 1828 in zijn *Bedenkingen over de hoogeschoolen en het akademisch onderwijs* geschreven had, een andere mening toegedaan:

“Dat er hier zijn, die zich over de verwijdering van het Aegyptisch museum driftig zouden hebben gemaakt, kan ik niet gelooven. Maar ik ken er wel onder mijne ambtgenooten, die, ofschoon de mummies uitlagchende, ze niet gaarne zagen vertrekken. Ik vat wel, waarom; doch de reden schijnt mij niet afdoende. Hier is geen plaats, en ik zie niet, dat wij er immer een lokaal voor krijgen zullen, gelijk in Amsterdam er meer dan één heeft. Een ingepakt museum is ZOO goed als geen. Met het onderwijs is die verzameling, tot hiertoe, niet in verband gebracht. En wanneer hare administratie zooveel tijd en beslommering kost, als tot dus ver, is daar ook geen kans toe. In het algemeen kan ik het nut van overgroote musea, hospitalen en dergelijke, bij eene akademie, niet inzien. Het kabinet van Reuvens verzwaart ons budget, ten nadeele van wezenlijke behoefte. Ik voor mij zou die poppen en sarkophagen zien verhuizen, zonder een traan te storten. Welligt vindt ook mijn collega in de hoofdstad meer deelneming, dan te Leiden. Dat zou ik hem van harte wenschen. Hier heeft hij enkel verdriet.”“

Thorbeckes vriend J. de Vos, makelaar en vooraanstaand man in de culturele en wetenschappelijke kringen van Amsterdam, gaf hem tegengas. Evenals Van Rappard schatte hij de kans dat het museum werkelijk naar Amsterdam zou verhuizen zeer laag in. Hij vreesde dat de “keutelige stedelijke raad, die elke uitgave wikt en weegt, weinig genegenheid betoonen” ZOU.²⁸

Een jaar lang werd niets vernomen over deze kwestie. Totdat Reuvens plotsklaps op 26 juli 1835 overleed, weerkerend van een studiereis op de

boot van Londen naar Holland. De jurist prof. C.J. van Assen zag hierin het ultieme bewijs dat Reuvens “voor zijne studien noch geld noch moeite ontzag” en veronderstelde dat het museum nu wel zou verhuizen naar Amsterdam.²⁹ De regering besloot anders. De dood had de onvermoeibare, drijvende kracht achter de verhuizing van het museum weggenomen.

Toch slaagde Reuvens’ voorlopige opvolger, de snel benoemde eerste conservator dr. C. Leemans, er nog in 1835 in een nieuwe behuizing te vinden. Met geld van het ministerie van Binnenlandse Zaken werd het pand Breestraat 18 aangekocht.

In kringen van de universiteit was de discussie over het museum hiermee nog niet geluwd. Zoals gebruikelijk bemoeiden allerlei hoogleraren van uiteenlopende faculteiten zich met de opvolgingskwestie. Ook Thorbecke roerde zich. Toen hij vernam dat de jonge, pas gepromoveerde Leemans eerste conservator werd en de amanuensis van het museum, P.O. van der Chijs, directeur van de academische verzameling van penningen en munten, met de titel van buitengewoon hoogleraar, ontplofte hij. Aan Van Rappard schreef hij: “Dat de personen de akademie ontsieren, daarover wil ik U, mijn brave en welmeenende vriend, niet meer lastig vallen. Doch hoe jammer voor de zaak, dat aan dergelijk lapwerk de voorkeur gegeven werd boven één degelijken man uit de Parijsche school! Men zou wenschen, dat de curatoren afgeschapt Wierden, die U zóó grof hebben misleid.”³⁰

Het is opmerkelijk dat Thorbecke zijn standpunt ten aanzien van de verhuizing had herzien en pleitte voor een opvolger van formaat. Misschien hebben de opmerkingen van De Vos hem tot andere gedachten gebracht of aanvaardde hij het als voldongen feit dat het museum na de dood van Reuvens in Leiden bleef. Zeker is dat hij probeerde het beste voor het museum te zoeken, in de persoon van een uitmuntende buitenlander die niet slechts “mummie-wachter” was, maar ook de rijke geschiedenis der oude kunst beheerste.³¹ Zo’n man hoefde overigens niet op stel en sprong gevonden en benoemd te worden. Thorbecke bepleitte “het verlies van Reuvens tot winst van het museum te keeren”.³² In afwachting van een (dure) buitenlander zou Leemans tegen een bescheiden salaris op de tent kunnen passen. Daarmee zou het door Thorbecke gesignaleerde probleem, dat het museum voor de universiteit een financiële lastpost was, verholpen kunnen worden.

Thorbecke is zelfs op zoek gegaan naar een buitenlander. Hij vroeg aan K. Möller, hoogleraar klassieke letteren en archeologie te Göttingen, namen van kandidaten voor het museum, dat hij als volgt introduceerde: “Das Institut ist, wie ich glauben muss, Beherrschung werth; bis jetzt ein ungeordneter Schatz, dessen Hebung bleibenden Ruhm zu versprechen scheint.”³³

In augustus 1838, twintig jaar na de oprichting, opende het Archeologisch Kabinet voor het eerst zijn deuren voor publiek. In datzelfde jaar bezichtigden 2.944 belangstellenden de collectie.

NOTEN

1. G.J. Hooykaas (uitg.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel 11 ('s-Gravenhage 1979) nr. 127.
2. W. Otterspeer, *De wieslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1992) 90.
3. Zie hiervoor: R.B. Halbertsma, *Le solitaire des ruines. De archeologische reizen van Jean Emile Humbert (1771-1839) in dienst van het Koninkrijk der Nederlanden* (Leiden 1995).
4. Reuvs formuleerde een gedegen beleidsplan voor zijn museum en legde dit voor aan de curatoren en aan de regering. Zie hiervoor: H.D. Schneider, 'Van Archeologisch Kabinet tot Rijksmuseum van Oudheden', in: H.D. Schneider (red.), *Rijksmuseum van Oudheden* (Haarlem 1981) 21-24.
5. C.J.C. Reuvs aan H. Collot d'Escury van Heineoord, 7 februari 1824. Geciteerd bij: Schneider, "Archeologisch Kabinet", 22.
6. Geciteerd bij: Schneider, "Archeologisch Kabinet", 25.
7. Otterspeer, *Wieslag*, 21-22 en 30.
8. *Nederlandsche Staats-Courant*, 13 oktober 1815, nr. 243.
9. *Nederlandsche Staats-Courant*, 2 juni 1828, nr. 129. Behalve enkele vragen over de Gymnasiën (A), waren vragen opgenomen over: onderwijs op de hooe scholen (B), akademische studiën-graden (C), professoren (D), studenten (E), materiële subsidiën (F), ondersteuning en aanmoediging der studiën (G), akademisch bestuur (H) en algemeene punten (I).
10. J. Geel aan J.R. Thorbecke, 14 juni 1828.
11. J. Brandt-van der Veen (uitg.), *Het Thorbecke-archief* deel 111 (Utrecht 1967) nr. 238.
12. [J.R. Thorbecke], *Bedenkingen over de hooe scholen en het akademisch onderwijs* (Gent 1828).
13. J.R. Thorbecke aan zijn ouders, 31 mei 1828. Brandt-van der Veen, *Het Thorbecke-archief* 111, nr. 235.
14. J. Geel aan J.R. Thorbecke, 20 mei 1828. Brandt-van der Veen, *Het Thorbecke-archief*, 111, nr. 233.
15. Zie: L. Elix aan J.R. Thorbecke, 4 juni 1828. Brandt-van der Veen, *Het Thorbecke-archief* 111, nr. 236. Thorbecke had een geregelde, vertrouwelijke correspondentie met deze Elix, die surnumerair-ambtenaar was bij de Administratie van het Onderwijs, afdeling Hoger Onderwijs van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.
16. Thorbecke, *Bedenkingen*, 15. Zie ook: E.H. Kossmann, *De Lage Landen, 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1984⁴) 81-85.
17. M. de Vroede, "Onderwijs en opvoeding in de Zuidelijke Nederlanden 1815-circa 1840" in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XI (Bussum 1983) 131.
18. Zie ook: J.R. Thorbecke, 'Levensschets van den hooe leeraar G. Wttewaall', in: J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen* ('s-Gravenhage 1860), 33.
19. Thorbecke, *Bedenkingen*, 9-10.
20. *Rapport der Commissie bijeengeroepen bij K. B. van 13 April 1828, no. 100, ter raadpleging over sommige punten betreffende het Hooe Onderwijs* ('s-Gravenhage 1830).

20. W.A. Schimmelpenninck van der Oye aan J.R. Thorbecke, 16 januari 1829. Brandt-van der Veen, *Het Thorbecke-archief*, 111, nr. 293.

21. Thorbecke was op dreef, want in juni 1829 verscheen een volgende, anonieme brochure van zijn hand over het lager en middelbaar onderwijs. [J.R. Thorbecke], *Over het bestuur van het onderwijs in betrekking tot eene aanstaande wetgeving* (Zutphen 1829).

22. Zie: Otterspeer, *Wiekslag*, 31.

(in guldens)	1820-1830	1830-1840
rijksbegroting	67.000.000	50.648.000
onderwijs	—	514.000
Leiden	110.000	145.000
Utrecht	69.000	70.000
Groningen	68.000	70.000

23. J.R. Thorbecke aan A.G.A. van Rappard, 23 september 1834. Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 121.

24. A.G.A. van Rappard aan J.R. Thorbecke, 25 september 1834. Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 122.

25. Ibidem.

26. H.A. Hamaker aan A.G.A. van Rappard, 15 juni 1834. Geciteerd in: Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 122, noot 3.

27. J.R. Thorbecke aan A.G.A. van Rappard, 4 oktober 1834. Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 127.

28. J. de Vos aan J.R. Thorbecke, 9 oktober 1834. Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 129.

29. C.J. van Assen aan J.R. Thorbecke, 14 augustus 1835. Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 240.

30. J.R. Thorbecke aan A.G.A. van Rappard, 14 oktober 1835. Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 283. Met de Parijse School bedoelde Thorbecke oudheidkundigen die hun scholing hadden gekregen in het Louvre.

31. J.R. Thorbecke aan C.J. van Assen, 4 november 1835. Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 317.

32. J.R. Thorbecke aan C.J. van Assen, 22 oktober 1835. Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 300.

33. J.R. Thorbecke aan K.O. Möller, 31 december 1835. Hooykaas, *Briefwisseling*, 11, nr. 363.

THORBECKE EN DE ROMANTISCHE LIEFDE

door

Dirk Jaap Noordam

In 1822 ontmoette de 24jarige Johan Rudolph Thorbecke op een studiereis door Duitsland de 4-jarige Adelheid Solger.' Zij woonde in Berlijn met haar twee broers, twee zusters en haar moeder Henriette gravin von der Groeben die drie jaar eerder weduwe was geworden van Wilhelm Solger, hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Berlijnse universiteit. Adelheid uitte toen al de wens ooit met de recent gepromoveerde geleerde te trouwen.² Pas vele bezoeken later en vele jaren ouder werden beiden op elkaar verliefd. Thorbecke bezocht twintig jaar nadien nog eens de plaats waar dit was gebeurd: "Ik liep aanstonds naar het plekje, waar mijn geluk begon. Het was onveranderd maar het water ontbrak".

Toen werd de tot dan toe als "liebe süsse Adelheid" aangeduid als "meine Geliebte, mein eigenstes Herz".⁴ Het paar verloofde zich in de zomer van 1834 en toen begon het van hartstocht overlopende brieven aan elkaar te schrijven. Thorbecke duidde zijn toekomstige bruid in de Duitstalige brieven aan met "Herzensmädchen" en een enkele maal ook als "hartediefje". Te vaak gescheiden en wachtend op een te lang uitblijvende brief speelde Thorbecke met de gedachte om een van Adelheids duiven als post- en liefdesbode mee te nemen.'

In deze periode schreef hij over het weer en het landschap, onderwerpen die hem overigens zouden blijven boeien.⁷ De aanblik van een zonsopgang over de Rijn, of deze rivier verlicht door de maan deden Thorbeckes hart smelten.⁸ Thorbecke stuurde soms bloemen, zoals rozen, krokussen en viooltjes mee." Zelden ging een brief aan de verloofde zonder een liefdesverklaring: "Buitengewoon heb ik je lief, mijn zoet meisje, of ik weemoedig ben of lach".¹⁰ Het weerzien deed de hartstocht oplaaien maar de daarop volgende scheiding kwam des te harder aan. "Mijn ziel bloedt, en ik begrijp niet waarom ik je niet meer elke dag kan zien en je in mijn armen houden. Als ik mijn ogen sluit, voel ik jouw hoofd op mijn borst en schouder [...] je hemelse kus op mijn lippen. O mijn zoet, innig [...] leven, wat is de dag zonder jou?"

Johan Rudolph Thorbecke en zijn vrouw Adelheid Solger. Foto M.L. Verveer, verm., ca. 1850 en hergebruikt in 1863. Foto Academisch Historisch Museum.

De liefde van Adelheid deed niet onder voor die van Rudolf. Zij schreef hem: "Ik heb je zo oneindig, met geen woorden uit te drukken, lief. Ik kan niet denken en doen wat enigszins tegen jouw wensen en wil gaat". Ook haar brieven gingen vaak vergezeld van viooltjes en andere bloemen.¹³

Eindelijk vond, na de twee jaar durende verloving, het huwelijk plaats, op 15 juli 1836. De plechtigheid stond Thorbecke jaren later nog levendig bij, toen hij in een brief aan zijn vrouw schreef: "In Tharand ging ik [...] eerst naar boven in het huis, waar wij voor het eerst te zamen woonden, dan den bruilofsweg naar de kerk op. Het orgel werd juist bespeeld; het trof mij tot tranen weder voor het altaar te staan, waar de zegen over onze verbindtenis werd uitgesproken, die God boven al, wat eenige menselijke gedachte kan vatten, door u heeft gezegend".¹⁴

Na de bruiloft werden de uitingen van hartstocht minder uitvoerig. Maar tot het einde toe begroette hij in zijn nu in het Nederlands gestelde brieven Adelheid met: "Mijn (lief) zoet Madonnaatje".¹⁵ Thorbecke wisselde deze aanhef soms af met "mijn zoet lief wijfje", "mijn hartekoninginnetje" en "mijn eigenst hartje". Het zijn slechts enkele van de meer dan tien verschillende liefdevolle opschriften in zijn brieven.

Het gezin van Thorbecke groeide door de geboorte van zes kinderen, van wie enkelen een koosnaampje kregen: Jetje voor Henriëtte, Merrijtje voor Marie en Wiewietje voor Willem.¹⁷ Deze zoon werd later Willem genoemd, zoals ook de andere twee zoons die de kinderjaren ontgroeiden, Rudolph en Herman, met hun officiële naam werden aangeduid. De kinderen kregen meestal ook aandacht van hun "papaatje". Het verlies van drie van hen herdacht Thorbecke soms in een brief.¹⁹ Het verdriet om zijn zoontje Frederik dat slechts twee maanden oud werd, zat heel diep.²⁰ Vaak bracht de vader verse bloemen naar het graf op de begraafplaats Groenesteeg. Toch nam Adelheid de belangrijkste plaats in Thorbeckes leven in, zoals hij in een brief aan haar uitsprak. "De kindertjes gegroet, en vóór alles, mijn zoet, trouw hartje".²¹ Als hij op reis was, zoals in 1840, 1841 en 1844 schreef hij elke dag en soms zelfs twee maal daags een brief. Een enkele keer was Thorbecke over zichzelf uiterst open, bijvoorbeeld toen hij over zijn gebrek aan mensenkennis schreef. "Ik ben ten aanzien van menschen steeds te veel optimist. Ook wel ten aanzien van de gebeurtenissen en den loop der wereld. Het ideaal heeft mij beet. Het ideaal is alleen in mijn Madonnaatje verwezenlijkt". De belangstelling en genegenheid van Thorbecke voor mensen in zijn directe omgeving ging ook uit naar anderen die deel uitmaakten van het huishouden. Het betrof de meiden, de poes en de Franse gouvernante Mademoiselle Danlé.²⁴ Uit de enkele brieven die van Adelheid bewaard zijn, blijkt dat haar liefde niets van de hartstocht verloor. Zo schreef ze in 1840:

‘Voor een uur heb ik de brief ontvangen, liefste aller liefste man, hoe heb ik mij verheugd’.”

De meeste brieven van Thorbecke aan zijn vrouw bevatten naast persoonlijke dingen ook zakelijke mededelingen. Toch wilde hij nog wel eens een kattebelletje schrijven waarin geen zaken voorkwamen.” Naast zijn emotionele uitingen schreef Thorbecke, zoals vóór zijn huwelijk, vaak over het weer.²⁷ Een enkele maal stuurde hij bloemzaad naar *Adelheid*.²⁸

De post betekende voor Thorbecke een eeuwig durende bron van ergernis. Vol spanning zag hij uit naar de brieven van zijn vrouw die voor hem altijd te laat arriveerden.²⁹ Hij schreef dat ook eens onder vermelding van de tijdstippen waarop een in Leiden geposte brief het oosten van het land, waar hij toen verbleef, kon bereiken.” Ook bij deze gelegenheid toonde Thorbecke zijn liefde voor de vrouw met wie hij toen al twintig jaar was getrouwd.

Thorbecke is door deze wel zeer persoonlijke uitingen een “emotionele geest” of “gepassioneerd” genoemd.” Dat blijkt ook uit de warme gevoelens die hij voor zijn ouders koesterde.”

Thorbecke en “het moderne gezin”

Men heeft gemeend dat de Duitse afkomst van Thorbecke en zijn jarenlang verblijf in het land van herkomst deze emoties hebben opgewekt of zelfs versterkt.³³ Daarmee lijkt de staatsman enigszins verdwaald in een mogelijk wat koeler Nederlands klimaat. Maar deze visie moet worden afgewezen. Thorbecke was met zijn gevoelens van romantische liefde een vertegenwoordiger van de levensstijl van zijn tijd en land.³⁴ Ook de liefde ten opzichte van zijn kinderen en de beslotenheid van zijn directe omgeving tonen dat “het moderne gezin” in Nederland in het begin van de 19de eeuw voorkwam. Thorbecke was daarin beslist niet een uitzondering.

De schrijver Willem Bilderdijk was eveneens hartstochtelijk verliefd op zijn beide echtgenotes.³⁵ Hetzelfde geldt voor een vertegenwoordiger van het Réveil, de stroming die orthodox-protestantse religiositeit verbond met een sterke gevoelsbeleving, Julius graaf van Zuylen van Nijevelt. Hij trouwde tegen de zin van zijn familie met de vrouw van wie hij hield.

Bilderdijk, Thorbecke en Van Zuylen van Nijevelt voldeden allen aan wat de predikant Van Hamelsveld al in 1791 had geformuleerd. “Het huwelijk [...] behoort te zijn [...] eene volmaakte verëeniging van twee, elkanderen oprecht beminnde, deugdzame persoonen van de ééne en andere kunne, die elkanders welzijn, elkanders vermaak, en vergenoegen bedoelen, die geheel in elkanderen tot één smelten, terwijl zij zich in hun aanminning kroost zien herleeven, het geen zij tot nuttige leden van de menschelijke en burger-

lijke maatschappij, en tot eere van den Schepper, door eene gepaste opvoeding vormen — zulk een huwelijk is [...] een hemel op aarde, een bron van aardsche zaligheden, met welken de echtelijke liefde door de liefderijke Vader der menschen gezegend wordt”.“” Deze gevoelens leefden aan het einde van de 18de eeuw al onder brede lagen van de bevolking.³⁷ Mogelijk is zijn liefde voor Adelheid de kracht geweest waardoor Thorbecke zich tot een van de grootste staatslieden van Nederland heeft kunnen ontwikkelen.

NOTEN

1. W. Verkde, *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Zutphen 1974) 73.
2. Brief van 11-7-1822, zie J. Brandt-van der Veen ed., *Het Thorbecke-archief 11 1820-1825* (Groningen 1962) 182.
3. Brief van 17-9-1853, N. Japikse ed., *Thorbecke. Brieven aan zijn verloofde en aan zijn vrouw* (Amsterdam 1936) 105.
4. D.J. Noordam, 'Volmaakt geluk? Vier eeuwen huwelijk en gezin in Nederland', in: H.M. Dupuis e.a., *Een kind onder het hart* (Amsterdam 1987) 112.
5. Brieven van 16-9-1834 (G.J. Hooykaas, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke 11, 1833-1836* (Den Haag 1979) 85, Japikse, *Thorbecke*, 18, 29-11-1834 (Hooykaas, *Thorbecke* 11, 129, Japikse, *Thorbecke*, 27) en 1-10-1835 (Hooykaas, *Thorbecke*, 11, 267, Japikse, *Thorbecke*, 50).
6. Brief van 29-11-1834 (Hooykaas, *Thorbecke*, 11, 123, Japikse, *Thorbecke*, 28).
7. Brieven van 12-10-1834 (Hooykaas, *Thorbecke* 11, 100, Japikse, *Thorbecke*, 24), 21-7-1867 (Japikse, *Thorbecke*, 158).
8. Brieven van 21-9-1835 (Hooykaas, *Thorbecke* 11, 262, Japikse, *Thorbecke*, 48), 25-10-1867 (Japikse, *Thorbecke*, 159).
9. Brieven van 3-4-1834 (Hooykaas, *Thorbecke* 11, 59), 1-9-1835 (ibidem, 252-253) en 10-3-1836 (ibidem, 536).
10. Brief van 24-5-1835 (Hooykaas, *Thorbecke* 11, 212, Japikse, *Thorbecke*, 41).
11. Brief van 17-9-1835 (Hooykaas, *Thorbecke* 11, 259, Japikse, *Thorbecke*, 45).
12. Brief van 2-1-1836 (Hooykaas, *Thorbecke* II, 377, Japikse, *Thorbecke*, 58).
13. Brief van 21-2-1835 (Hooykaas, *Thorbecke* 11, 163, Japikse, *Thorbecke*, 35), 29-3-1836 (Hooykaas, *Thorbecke* 11, 489, Japikse, *Thorbecke*, 65).
14. Brief van 17-9-1853 (Japikse, *Thorbecke*, 105).
15. Brieven van 5-8-1840 (G.J. Hooykaas, *De briefwisseling van J. R. Thorbecke 111, 1836-1840* (Den Haag 1988), Japikse, *Thorbecke*, 69), 3-3-1866 (Japikse, *Thorbecke*, 146).
16. Brieven van 5-8-1840 (Hooykaas, *Thorbecke* 111, 428, Japikse, *Thorbecke*, 71), 24-2-1866 (Japikse, *Thorbecke*, 141), 11-8-1840 (Hooykaas, *Thorbecke* 111, 430, Japikse, *Thorbecke*, 71).
17. Brieven van 5-8-1840 (Hooykaas, *Thorbecke* 111, 428, Japikse, *Thorbecke*, 71), 21-3-1848 (G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke, V 1845-1853* (Den Haag 1996) 103, Japikse, *Thorbecke*, 74).
18. Brieven van 10-9-1841 (G.J. Hooykaas, *De briefwisseling van J. R. Thorbecke IV, 1840-1845* (Den Haag 1993) 69) en 29-10-1849 (Hooykaas-Santegoets, *Thorbecke* V, 197, Japikse, *Thorbecke*, 92).
19. Brieven van 27-8-1862 (Japikse, *Thorbecke*,

- 122), 26-10-1858 bij K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke, een historisch-critische studie* (Leiden 1949) 489 en 5-11-1858 (ibidem, 486).
20. C. Sol, *Thorbecke en Leiden. Student, hoogle-raar en raadslid (1817-1850)* (Leiden 1998) 64 65.
21. Brief van 8-7-1855 (Japikse, *Thorbecke*, 112).
22. Hooykaas, *Thorbecke IV*, 261-264.
23. Brief van 1-3-1866 (Japikse, *Thorbecke*, 145).
24. Brieven van 6-11-1849 (Hooykaas-Santegoets, *Thorbecke V*, 201, Japikse, *Thorbecke*, 92-93) en 25-4-1851 (Hooykaas-Santegoets, *Thorbecke V*, 327, Japikse, *Thorbecke*, 97).
25. Brief van 5-8-1840 (Hooykaas, *Thorbecke* 111, 429).
26. Brieven van 10-4-1839 (Hooykaas, *Thorbecke III*, 265) en 31-3-1864 (Japikse, *Thorbecke*, 127).
27. Brieven van 14-10-1849 (Hooykaas-Santegoets, *Thorbecke V*, 184, Japikse, *Thorbecke*, 88) en 17-2-1853 (Hooykaas-Santegoets, *Thorbecke v*, 451).
28. Brief van 12-10-1849 (Hooykaas-Santegoets, *Thorbecke V*, 183).
29. Brief van 12-9-1841 (Hooykaas, *Thorbecke IV*, 71).
30. Brief van 142-1866 (Japikse, *Thorbecke*, 133).
31. Boersema, *Thorbecke*, 41, 43, Japikse, *Thorbecke*, 7.
32. Brieven van 16-9-1834 (Hooykaas, *Thorbecke II*, 86, Japikse, *Thorbecke*, 19) en 23-5-1835 (Hooykaas, *Thorbecke* 11, 211, Japikse, *Thorbecke*, 40-41)
33. Noordam, *Volmaakt*, 112.
34. M. Rinkleff ed., *Romantische liefde: een droombeeld vereeuwigd* (Nijmegen 1985), A. Giddens, *The transformation of intimacy. Sexuality, love and eroticism in modern societies* (Cambridge 1992) 39-42.
35. Noordam, *Volmaakt*, 112, Rinkleff, *Liefde*, 24.
36. IJ. van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (Amsterdam 1791) 257.
37. D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Assen 1982) 105-109, 138-140, H. de Mol, "Het huwelyck is goddelyck van aart, wanneer tsaam uyt reine liefde paart", *Kent, en verzint Eer datje bemint. Vrijen en trouwen 1500-1800* (Zwolle 1989) 105-109.

EEN TEKENMEESTER TUSSEN AMBACHT EN KUNSTEN*

door

Ruth Krul

De tekenaar Tieleman Cato Bruining (1807-1877) was tot nu toe niet meer dan een naam in de marge. Hij was een lithograaf die men tegenkwam in de omgeving van vele welbekende, merendeels Leidse namen – een ambachtelijk tekenaar temidden van kunstbeoefenaars, schrijvers en uitgevers, evenals pedagogen en wetenschappers. Het doel van dit artikel is een “reconstructie” van de positie van Tieleman Bruining binnen het veelkleurig milieu waarin hij zijn vak leerde en uitoefende. Hierbij zullen ook de eigen trekken van deze 19de-eeuwse tekenaar reliëf krijgen.

Het ouderlijk huis

Tieleman Bruining werd in maart van het jaar 1807 in het dorp Nieuwkoop geboren als zoon van een remonstrants predikant. Deze dominee Gerbrandus Bruining (1764-1836) had tot die loopbaan pas besloten na een eerste studie in Franeker, gevolgd door avontuurlijke jaren bij de Patriottenbeweging en als uitgewekene in Frankrijk. Hij was een zelfstandig man van grote activiteit die ook zijn opdracht als predikant ruim opvatte. In 1811 echter nam hij afscheid. Zowel omwille van zijn eigen mogelijkheden als om die van zijn kinderen wilde hij zich in een grotere stad vestigen, bij voorkeur in een stad met een hogeschool, bibliotheken en uitgevers, én “gezonde lucht”. Zijn keus viel hierbij op Leiden.’

Na een aantal wisselvallige jaren vond hij in 1817 een vast onderkomen aan het Rapenburg. In dat jaar was hij benoemd tot custos van de “Historische boekerij”, zoals hij schreef, van “Hollands voormalige geschiedschrijver J. Thysius”. Hij had met zijn gezin vrije inwoning in het pand waarin de bibliotheek was ondergebracht, nu huisnummer 25.’

Tieleman was een van de jongste kinderen in het gezin. De toekomstige tekenmeester groeide op in een intellectueel milieu, waarin de belangstelling voor de wetenschappen hand in hand ging met praktische interesses. Zijn

vader had al naast zijn werk als predikant steeds allerhande wetenschappelijke studies bedreven en ook gepubliceerd. Onschuldig had Tieleman zelf mede aanleiding gegeven tot diens medewerking aan Weilands *Nederduitsch taalkundig Woordenboek*. Gerbrandus Bruining schreef in zijn *Herinneringen*:

“[...] mijn gezin was op den eersten Kersdag van dat jaar [1804] met eene vierde dochter vergroot, en werd het voorts, in Maart 1807, met een zoon. Hierom [!] begaf ik mij gaarne in dienst van den heer Weiland, voor wien ik in het gezegde jaar het zevende deel van deszelfs [...] Woordenboek vervaardigde.”

Eenmaal in Leiden schreef Bruining nog heel veel meer: over taalkunde en aardrijkskunde, over theologie, de bijbelse en de wereldlijke geschiedenis. Deels deed hij dit uit interesse en betrokkenheid, deels verrichtte hij “allerlei letterwerk [. ..] dat dienen kon, om [zijn] talrijk gezin [. ..] staande te houden”. In zijn memoires vertelde hij:

“[Voor het onderhoud van mijn gezin] schreef en vertaalde ik niet alleen, maar ik corrigeerde Fransche, Latijnsche en Grieksche drukproeven, alsmede een werk over de Vroedkunde [. ..] en menige Studenten-Dissertatie. Ik kopieerde menig authentiek stuk geheel of ten deele; ik vervaardigde een Alphabetischen Catalogus voor de Thysiaansche bibliotheek [. ..]”⁴

Studenten van de “Hoogeschool” bezochten Gerbrandus Bruining dus niet alleen in zijn functie van bibliothecaris, maar ook om door hem het Latijn van hun dissertaties te laten corrigeren. Vanzelfsprekend maakten niet alleen studenten, maar ook andere, geleerde bezoekers van de bibliotheek gebruik zoals de directeur van het Prentenkabinet, Humbert de Superville, de teken-docent van Bruinings jongste zoon.”

De jonge Bruining bereidde zich niet op een academische studie voor. Hij was vanaf zijn twaalfde jaar leerling van de Leidse tekenacademie “Ars Aemula Naturae”. Ook zijn vader Gerbrandus had van jongsaf aan plezier gehad in het tekenen, zijn vele “artistieke” bezigheden hadden de grootvader zelfs tot het voorstel bewogen hem tot tekenaar en schilder te laten opleiden. Hijzelf had echter de studie boven de kunst verkozen. Meermaals heeft hij in zijn memoires dat tekenen in zijn kinderjaren ter sprake gebracht:

“Het plaatwerk in mijn Bijbeltje, prentenbijbels met houtsnee figuren, dergelijke figuren in vragenboekjes over de Bijbelsche geschiedenis, en velerlei platen in mijns vaders boeken, voerden mij tot een ruw namaken van menige beeldtenis, en een even ruw eigen ontwerp van menige andere.”

Ook had hij “figuren met de schaar” gemaakt, en zelfs een heel bataljon soldaten uit bordpapier. Toen hij een jaar of dertien was, had hij – geïnspireerd door een historische optocht – voor zichzelf een Romeins “uniform” vervaardigd, eveneens uit bordpapier dat hij had beschilderd, verguld en verzilverd. Na de voltooiing van die “Romeinse opschik” had hij zijn vrije uren dikwijls aan het kleuren van landkaarten besteed.”

Met kaarten, meest van zeegaten en rivieren, hield ook Tielemans oudere broer Petrus zich bezig: hij diende vanaf zijn twaalfde jaar bij de marine en klom daar op tot een hoge positie. Hij tekende en lithografeerde ook uit liefhebberij. Een portret van zijn vader Gerbrandus (1830) wordt wel aan hem toegeschreven, maar dit is door Tieleman gemaakt (afb. 11).⁷

De leerjaren

Zeker drie jaar lang bezocht Tieleman de lessen bij de tekenacademie die niet alleen toegankelijk was voor leden, maar steeds ook een beperkt aantal

Afb. 1. Studies naar een drieluik van Cornelis Engebrechtsz. (1468-1533). Ets. Prentenkabinet Leiden.

leerlingen opnam. Op zijn twaalfde jaar moet hij tenminste zo goed hebben kunnen tekenen dat men hem geschikt achtte om deel te nemen aan de instructieavonden die de academie organiseerde. In die jaren was het David Humbert de Superville die de tekenavonden bij “Ars” begeleidde, en hij zal ook degene zijn geweest die – samen met de directeuren van “Ars” – over Tielemans toelating had beslist. De lessen aan de academie vonden op drie of vier avonden in de week plaats, al naar gelang de financiële mogelijkheden. Zij omvatten tenminste één avond tekenen naar voorbeelden uit gips, en twee avonden naar model, eenmaal gekleed en eenmaal ongekleed, of – wat goedkoper was – twee avonden naar gipsbeelden en één avond naar model.’

Tieleman Bruining viel meermaals in de prijzen die bij de academie ter aanmoediging aan de leerlingen werden uitgelooft. In 1820 kreeg hij de prijs van naarstigheid, dat was de vierde prijs, met als geschenk een leerboek voor tekenaars over de proporties van het menselijk lichaam. Twee jaar later bracht hij het tot de derde ereprijs met ditmaal een boek door Ploos van Amstel, diens Amsterdamse *Redevoeringen*.”

De correspondentie van zijn tekenleraar Humbert bevat een brief aan Gerard Sandifort, een van de directeuren van “Ars”, uit 1821. Humbert gaf hierin zijn mening over de prestaties van de leerlingen tijdens de tekenoefeningen van de afgelopen winter. Hij vergeleek de “verdiensten en vorderingen” van Tieleman Bruining met die van een medeleerling:

“de tweede [Bruining] schetst met meer ziel en in de proef die ik hun bij de laatste stand naar het naakt heb laten nemen is de studie van de Eleve Bruinings [sic] verre weg beter [...]”¹⁰

Humbert nam in 1823 ontslag bij “Ars”. Tieleman was toen zestien jaar, en al op hun vijftiende moesten leerlingen, als zij de lessen wilden blijven bezoeken, lid van de academie worden. Het is niet bekend, of Bruining inderdaad lid is geworden, of is gebleven, toen Humbert daar niet meer onderwees.

Het contact tussen leerling en leermeester is na diens vertrek bij “Ars” echter aangehouden.” Bruining schijnt ook meer persoonlijk contact met zijn leraar te hebben gehad en zeker heeft hij enkele van diens familieleden leren kennen. Er is een plakboek met tekeningen van Bruining bewaard waarin zich verschillende bevinden die waren toegedacht aan “Colas”, de tien jaar jongere zoon van Humbert. Hij portretteerde Humberts zwager, de arts Nicolaas Paradijs, die in die jaren bij de familie in huis woonde, en ook zijn broer kende hij.¹²

Deze broer, de oudheidkundige Jean Emile Humbert, gaf in de jaren

twintig in eigen beheer een liedtekst uit: *Le Voyageur*. Hij bezong daarin zijn positie als reiziger en archeoloog, omkijkend naar de achterblijvenden en vooruitdenkend aan het reisdoel Noord-Afrika. Van Bruining stamt de ets die als vignet boven de tekst van het lied afgedrukt is: afzonderlijke beelden uit verschillende strofen van het lied -de Europeaan, een Arabier, een piramide en een graf- voegde hij tot één compositie samen.“ Ook die samenwerking duidt er op dat er sprake was van een min of meer familiale omgang tussen hem en de familie van **Humbert**. Hiervan getuigt tevens de wijze waarop **Humbert** in een brief aan zijn broer Jean Emile “le jeune Bruining” ter sprake bracht:

“[...] voila que toutes mes pensées et toutes mes affections se sont tournées [. ...] vers les braves défenseurs de la citadelle d'Anvers, parmi lesquels se trouvait le jeune Bruining, et qui heureusement est sain et sauf, mais prisonnier en France.”

De “Lijsten Vrijwilligers 1830” die de toenmalige regering, ingedeeld naar regiment, had aangelegd, vermelden Tieleman Bruining als soldaat in de “10de Afdeeling Infanterie”. In de citadel van Antwerpen zal hij zijn broer Petrus hebben teruggezien. Petrus had als marineofficier deelgenomen aan de vijandelijkheden op de Schelde in 1831, en was daarna ook betrokken bij de verdediging van de citadel. Beide broers keerden in 1833 uit krijgsgevangenschap terug. Tieleman trof zijn vader niet meer in de bibliotheek van Thysius aan: het jaar tevoren was dominee Bruining, inmiddels achtenzestig, naar Den Haag verhuisd waar verschillende familieleden woonden.¹⁴

Tielemans leermeester **Humbert** had vermoedelijk ook diens vader wel persoonlijk gekend, tenminste in zijn functie als bibliothecaris van de **Bibliotheca Thysiana**. Nog na de pensionering van zijn vader trad “de jonge Bruining” als contactpersoon op tussen **Humbert** en de bibliotheek van Thysius. Hij was kennelijk op de hoogte van de formaliteiten bij het lenen van boeken en zelfs gerechtigd er persoonlijk voor te zorgen dat **Humbert** het gewenste boek in handen kreeg.¹⁵

Gedurende de periode dat hij nog particulier leerling van **Humbert** was, heeft Bruining van enkele van diens tekeningen kopieën gemaakt. Twee daarvan zijn gedateerd: zij zijn ontstaan in 1827 en 1828, dus ettelijke jaren na Humberts vertrek bij “**Ars**”. Het betreft een vijftal etsen, waaronder één naar een zelfportret van **Humbert**, en ook een tekening, een engelfiguur die **Humbert** op zijn beurt had getekend naar een fresco door Giotto. Het Leidse Prentenkabinet bezit nog zo'n anderhalf dozijn andere grafische reproducties door Bruining – etsen en lithografieën.¹⁶

Zulke kopieën en reproducties zullen allereerst zijn gemaakt met de bedoeling zich te oefenen: Bruining heeft hiervoor prenten, schilderijen en “pleisters” (gipsbeelden) nagetekend en vervolgens naar zijn eigen tekeningen een ets of lithografie uitgevoerd. Die oefening was een gebruikelijk onderdeel van de opleiding tot kunstenaar. In de archiefstukken van de tekenacademie “Ars” is echter alleen sprake van het tekenen naar gipsbeelden en, als volgende stap, naar het gekleed en levend model. Wie tot de lessen bij de academie werd toegelaten, werd geacht het natekenen naar prenten al te beheersen. Het lijkt alsof Bruining, die direct bij “Ars” als leerling was aangenomen en de lessen bij “Mathesis” niet had gevolgd, zich alsnog in dit natekenen heeft willen bekwamen.¹⁷

Door de leerlingen van “Mathesis” werd eerst alleen “naar voorbeelden getekend (neuzen, oren, handen, koppen)” en pas in de hoogste klas naar

Afb. 2. “De vroege predicatie”. Potloodtekening, vóór 1835. Particulier bezit.

“pleisters”. Er was geen sprake van tekenen naar de natuur, naar ornamenten of reële voorwerpen, maar “fraaie platen werden nageteekend”.¹⁸ Een vorm van tekenoefeningen die overigens wel wat weg heeft van wat ook Bruinings vader als kind uit eigen beweging en zonder enige professionele ambitie had gedaan.

Bruining reproduceerde historische kunstwerken uit verschillende periodes, zowel uit de 17de eeuw – zoals een kindergroep door Frans Hals – als uit de 18de eeuw en zijn eigen tijd. Hij tekende ook naar middeleeuwse kunst: een ets toont enkele figuren van het altaarstuk door Cornelis Engebrechtsz. dat zich toentertijd in het Leidse stadhuis bevond (afb. 1). Zulk zorgvuldig natekenen van stilistisch uiteenlopende kunstwerken was niet alleen een oefening voor aankomend kunstenaars, het was ook een leerschool waarbij een ijverig tekenaar zich de bekwaamheden eigen kon maken om als reproductiegraveur in zijn levensonderhoud te voorzien.

Broodwinning

Bruining maakte als professioneel tekenaar vooral voortekeningen voor prenten en boekillustraties, maar tevens etsen en lithografieën, zowel naar eigen werk als naar dat van anderen. Hij heeft ook portretten gemaakt – twee zijn

Afb. 3. “Die Zaturdagsche Zaturdag”. Potloodtekening, vóór 1835. Particulier bezit.

hier al genoemd. Er zijn er een viertal bekend, steendrukken, een aquarel en een tekening. Scheens lexicon van kunstenaars vermeldt dat Bruining ook wel eens schilderde.¹⁹

Hij was bovendien als tekenmeester werkzaam – als zodanig is hij niet alleen in lexica, maar ook in de Leidse adresboekjes en het bevolkingsregister vermeld. Voor een aanstelling aan een school is geen enkele aanwijzing gevonden, waarschijnlijk gaf hij lessen aan particulieren zoals ook andere professionele tekenaars en lithografen dat deden.“

Als tekenaar heeft hij samengewerkt met diverse uitgevers en drukkers in Leiden en daarbuiten, en thematisch vertoont zijn werk een behoorlijke variatie.* Een van Bruinings lithografieën in het Leids Prentenkabinet brengt een aantal exotische dieren in beeld, in paradijselijke eendracht gecombineerd zoals dit in natuurhistorische schoolboeken wel voorkwam. Een tweede steendrukplaat van grotere afmetingen, getiteld “de Lama”, toont dat ene dier in diverse situaties: een dergelijke combinatie van taferelen werd vaak toegepast bij 19de-eeuwse schoolplaten. Deze beide lithografieën wijzen erop dat Bruining boekillustraties en natuurhistorische platen voor gebruik in het onderwijs maakte.

Voor de Leidse uitgever Trap maakte hij onder meer de voortekeningen voor een reeks stadsgezichten van Leiden, verzorgde drukken die met de hand zijn ingekleurd. Die prenten maken door de netheid van de uitwerking een fraaie indruk, maar de kwaliteit van Bruinings tekenwerk is toch betrekkelijk. De discrepantie tussen de eisen van het motief en zijn capaciteiten bleek soms te groot, zoals bij sommige van zijn historische taferelen. Het moet dit gebrek aan zelfstandig creatief tekentalent geweest zijn, dat Bruining in zijn beroep beperkte tot de positie van ambachtelijk tekenaar. Ging het echter om het correct en zorgvuldig natekenen van de ontwerpen van anderen zoals dit van een steentekenaar wordt verlangd, of om het tekenen van objecten “naar het leven”, dan deed Bruining niet voor collega's onder.

Zijn specifieke eigen kwaliteiten komen bovenal tot uitdrukking in de talrijke tekeningen die in het al eerder genoemde plakboek bewaard zijn gebleven. Dit boek bevat studieschetsen, tekeningen en enkele etsen die tijdens een langere periode bijeengebracht zijn: er zijn dateringen op de bladen aangetroffen uit de jaren twintig en dertig. Bij de tekeningen zijn er vele die kennelijk als illustratie bij een literair werk gemaakt zijn: aardig is een nachtsce ne op blauw papier naar B rgers ballade “Lenore”. Er zijn nog meer sce nes uit spookverhalen, en zelfs nachtmerrieachtige taferelen, maar daarnaast ook enkele historische gevechtsce nes, volkstaferelen en een aantal karikaturen. Op zijn best was Bruining in taferelen uit het dagelijks leven om hem heen, bij eigen observaties die hij bijna steeds met een ironische

ondertoon weergaf. Zulke scènes, die hij op straat, in winkels en bij mensen thuis zal hebben gezien, bezitten uitgesproken charme (afb. 2 en 3). Zijn eigen manier van sympathiseren met de uitgebeelde personages bij een tegelijkertijd spottende weergave, komt speciaal naar voren in de tafereeltjes met spelende kinderen, zoals bij zijn tekening van een uitbundig groepje vissersjongens op het strand (afb. 4). Pas bij deze tekeningen wordt Humberts hierboven aangehaald oordeel begrijpelijk, dat Bruining “met ziel tekende”, een uitspraak die bevreemdt zolang men alleen zijn illustraties en platenseries kent.

Ook na Bruinings leertijd heeft Humbert hem nog wel eens aan werkzaamheden geholpen, ook buiten de familiekring. In 1836 schreef hij aan zijn langjarige vriend, de Haagse boekdrukker en oudheidkundige Adrianus David Schinkel:

Afb. 4. Spelende jongens aan het strand. Geaquarelleerde potloodtekening, vóór 1835. Particulier bezit.

“Waarschijnlijk wordt U deeze door den Heer Bruining in persoon overhandigd: die Ued. dan tevens het boekje over de Koperhoutsneekunst zal terug brengen. Indien werkelijk deeze wijze van gravure aan het doel beantwoord [. ..] , zoude grootendeels, en houtsneekunst en de cliché moeten vervallen: daar het geheel en al copieeren van oude houtsneegravures door die nieuwe wijze zoude kunnen geschieden [...] deeze zaak moet zijn beslag hebben, en dan konde de Heer Bruining zijn gang gaan. —”²²

Humbert zal zijn term “Koperhoutsneekunst” hebben afgeleid van het feit dat bij het graveren in hout, anders dan bij de houtsnede, het werktuig van de kopergraveur werd gebruikt. Voor het graveren werd eerst een origineel met pen of potlood op het hout nagetekend of op het blok gecalcueerd. Dit laatste suggereert een Bruining toegedachte rol: dat hij die genoemde “oude houtsneegravures” natekende ten behoeve van de houtgraveur.”

Om een dergelijke opdracht kan het gegaan zijn bij een project dat als het ware in een tussenstadium bewaard is gebleven. In de Bibliotheca Thysiana, waar Bruinings vader zo vele jaren custos was, bevindt zich een reeks tekeningen van een middeleeuwse dodendans. De meer dan veertig bladen zijn zorgvuldig ingebonden in een boek met leren omslag. Op het schutblad is genoteerd: “naar H. Holbein waarschijnlijk door F[!].C. Bruining”.²⁴ Het zijn pentekeningen over potlood op een stevig calqueerpapier. Zij zijn overgenomen van de prenten die Merian de Oudere maakte naar de dodendansfresco’s in Groot-Basel die lange tijd inderdaad aan Holbein de Jongere zijn toegeschreven.” Een exemplaar van Merians werk was, en is, in de Bibliotheca aanwezig. Zijn *Todten-Tantz* is, zeker al in Thysius’ tijd, ingebonden bij andere 17de-eeuwse boeken waarvan het eerste, of eigenlijk voorste, in de catalogus door Bruinings vader is vermeld.²⁶ Schijnbaar had Bruining door dit karwei de smaak van de thematiek te pakken: er zijn van hem twee eigen etsen in diezelfde trant bewaard.

Van meer belang echter voor zijn middelen van bestaan zal zijn medewerking aan wetenschappelijke uitgaven zijn geweest, zoals aan het *Tijdschrift voor natuurlijke geschiedenis*. Dit blad werd van 1834 tot 1845 uitgegeven door de Leidse hoogleraar in de natuurlijke historie Jan van der Hoeven. Bruining was hier van het begin af aan als lithograaf bij betrokken. Voor de eerste jaargang reproduceerde hij een reeks vleermuiskopjes en tekende hij “naar het object” een plaat met hagedisachtigen, van boven, van onder en opzij gezien.

Ook bij meer kostbare uitgaven werd hij door Van der Hoeven ingezet. Voor een “bijdrage tot de kennis” van de halfapen of makis lithografeerde hij enkele van zulke dieren “naar het leven”, dat wil zeggen, naar opgezette

dieren in het “Museum van natuurlijke Historie” in Leiden. Van dat werk, een folioband, zijn maar vijftig exemplaren gedrukt, de platen zijn met de hand ingekleurd. Voor een volgende uitgave van Van der Hoeven in diezelfde prijs- en kwaliteitsklasse lithografeerde Bruining opnieuw alle platen. Een daarvan toont de fijne profielkopjes van twee “Ashantijnse” prinsjes, naar originele lijntekeningen van de schilder Jacobus Cornet, een jongere medeleerling bij Humbert.“

Een aantal voorwerpen uit de *Land- en volkenkunde* van Borneo is te zien op een door Bruining getekende, ingekleurde lithografie in het Amsterdams Prentenkabinet, een plaat die wel bijzonder zorgvuldig is uitgevoerd. De lithografie bleek thuis te horen in een omvangrijke publicatie over de land- en volkenkunde van Nederlands-Indië. Die publicatie, in “klein folio” gedrukt, vormt met nog twee delen een kostbaar uitgevoerd wetenschappelijk werk gewijd aan de “natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen”. De beide andere delen bestrijken het gebied van de zoölogie en de botanie.²⁸

De uitgave van dit werk was het resultaat van een Koninklijk Besluit uit 1839. Het doel van de publicatie werd in de prospectus die tot intekenen uitnodigde uitvoerig toegelicht:

“Onze musea, aan de beoefening der Natuurlijke Historie toegewijd, en, niet zonder glans, met die onzer magtige naburen in wedstrijd, zagen sinds jaren hunne schatten [...] vermeerderen en opeenstapelen, zonder dat zij middelen konden vinden, om dezelve te doen kennen en aan de bevordering der wetenschappen nuttig te maken.”

Om het “doen kennen van museale schatten” ging het echter niet alleen, de initiatiefnemers hadden ook de Nederlandse nijverheid op het oog en in het bijzonder de boekdrukkunst. Door middel van de vorm waarin de “opeengestapelde schatten” gepresenteerd werden, in een kostbare boekuitgave van hoge kwaliteit, wilde men “onze naburen, welke wij in vroegere tijden op dit grondgebied van kunstvlucht zoo verre achter ons lieten, doch die thans [...] der volmaaktheid te gemoet streven, ten minste eenigszins op zijde [..] treden.““

In overeenstemming met die demonstratieve opzet zijn de individuele medewerkers aan het project in de boekbanden nadrukkelijk vermeld: niet alleen de wetenschappers en schrijvers, maar ook -wat dikwijls achterwege bleef – de tekenaars en de verschillende drukkers, tot en met de leverancier van het lettertype.

De platen zijn alle in Leiden gedrukt en vervolgens gekleurd bij de lithogra-

fische firma Arnz & Comp. De tekeningen zijn in hoofdzaak gemaakt door de wetenschappers en de tekenaars die hen al in Nederlands-Indië begeleid- den, ook een aantal van de steentekeningen stamt van de onderzoekers zelf. De in Leiden aanwezige etnografische objecten echter zijn door Bruining “naar de natuur” getekend.³⁰ Aan alle drie foliobanden droeg hij als steenteke- naar bij en daarbij werkte hij zowel naar eigen tekeningen als naar die van anderen. Hij tekende manden, hutten, wapens en kledingstoffen, en samen met de auteur van *Land- en volkenkunde* ook een “inlander”, een “voorvechter van het eiland Solor” (afb. 5).³¹ Hij lithografeerde weelderige blad- en stengel- vormen, zoogdieren en reptielen, en dierlijke kaken en beenderen naar tekeningen van de anatoom Sandifort – dezelfde aan wie Humbert jaren geleden verslag had gedaan van zijn vorderingen bij “Ars”.

Bruinings bijdrage omvatte zevenentwintig platen: hij was de enige profes- sionele lithograaf die men bij de uitgave van dit werk betrokken had. Gelegen- heid tot intekenen bestond bij boekhandelaren van Leiden tot Brussel en Londen, van Parijs en Leipzig tot in Petersburg.”

Ajb. 5. “Voorvechter van het eiland Solor”.
Steendruk, ca. 1840. Universiteitsbibliotheek
Leiden.

Het was in de periode van zijn medewerking aan dit kostbare project dat Bruining trouwde. In 1839 woonde hij in de Breesstraat, en later met zijn vrouw en kinderen in de Haarlemmerstraat.“”

De studentenwereld

Bruining moet niet alleen met gearriveerde wetenschappers, maar ook met studenten van de Leidse Hoogeschool steeds opnieuw contact hebben gehad. Wellicht is hij al vroeg, door de werkzaamheden van zijn vader, met hen in aanraking gekomen, of misschien door de lessen bij “Ars” die ook voor studenten openstonden. In zijn functie van tekenaar en lithograaf maakte hij op zijn laatst in 1835 persoonlijk met de studentenwereld kennis, toen hij voor de eerste maal de historische optocht van de studenten in beeld bracht, de maskerade. Nieuw was dat jaar dat de organisatoren geprobeerd hadden een reële optocht uit het verleden te reconstrueren. De maskerade verbeeldde de intocht van Ferdinand en Isabella in Granada in 1492. De toenmalige student Johannes Kneppelhout nam aan de optocht deel als Venetiaans gezant. Jacobus Cornet, toen nog hulponderwijzer bij “Mathesis”, zou aan deze maskerade als tekenaar hebben meegewerkt. Bruining bracht de historische stoet in zijn geheel in beeld, op dertien steendrukplaten die bedoeld waren om aan elkaar geplakt in een map te worden verkocht. De platen hadden samen met de titelplaat een lengte van 3,87 meter.³⁴

Voor de maskerade van 1840, de tweede “echt-historische” optocht, had Cornet kostuumtekeningen vervaardigd. Ditmaal beeldden de studenten de intocht van Jan van Beieren in Leiden in 1420 uit. De platenserie is kennelijk van een andere hand dan die van de voorgaande en de volgende maskerade. Er is echter ook een enkele plaat van de optocht, een grote steendruk met een omlijsting van trofeeën, die de stoet in drie rijen boven elkaar weergeeft tegen de achtergrond van de “middeleeuwse” stad (afb. 6). De figuren op deze plaat komen stilistisch overeen met die op de platenserie van 1835 en tevens met de uitbeelding van de volgende maskerade. Het is aannemelijk dat Bruining de plaat tekende – kennelijk met gebruikmaking van Cornets ontwerptekeningen.“”

De volgende maskerade verbeeldde de optocht van Floris V en de St. Jacobsridders in Den Haag in 1292: ditmaal waren de kostuums ontworpen door de student Alexander Ver Huell die daar maandenlang werk op de Koninklijke Bibliotheek aan had besteed. Ook deze optocht is door Bruining in beeld gebracht, in een reeks en in één grote plaat.³⁶

Bruining's contacten met de studenten beperkten zich echter niet tot het lithograferen van maskeradeprenten. Uit diezelfde periode dateert een gete-

kend portret van een jonge student, en toekomstig officier van justitie in Batavia, Karel Tutein Nolthenius. Er is ook een steendruk naar de tekening bekend: op die manier liet men destijds een portret dat men aan kennissen of familieleden wilde schenken, vermenigvuldigen. Stellig zullen er, verborgen in familiebezit, meer portretten van Bruining's hand bewaard zijn, van studenten én andere Leidenaren.

Karikaturen

De boek- en prenthandelaar Frederik Muller vermeldde in zijn catalogus van lithografieën een prent van Bruining met de titel “Videmus sed non penetramus”. Het is een spotprent op de beoefenaars van de verschillende wetenschappen, hier kenbaar gemaakt door de attributen van de vijf faculteiten van de universiteit (afb. 6). De karikatuur is door Bruining niet alleen op steen gebracht, maar ook door hemzelf getekend: dat hij in eigen tekeningen graag karikatuur en spot inbracht kwam al ter sprake.³⁷ Weliswaar is het

Afb. 6. Spotprent “Videmus sed non penetramus” op de wetenschappers. Steendruk, ca. 1845. Academisch Historisch Museum.

mogelijk dat deze ene spotprent nu juist door anderen is geïnspireerd, namelijk door een aantal satyriekke voorstellingen waarmee in 1835 de maskeradestoet was gesloten, scènes die Bruining destijds niet in beeld had gebracht. Bij een daarvan werden de vijf faculteiten op de hak genomen. Op een uitgerold “perkament” in handen van een duivel die de filosofische faculteit met wis- en natuurkunde personifieerde, stond te lezen “Wij zien het maar doorgronden het niet”: de spreuk die Bruining, in het Latijn, als titel meegaf aan zijn karikatuur.³⁸

Zo was het juist ook Bruining die van een Leidse uitgever opdracht kreeg de zogenaamde Nelri-reeks van Cornelis Troost in prent te brengen: een vijftal taferelen waarin die schilder de spot had gedreven met het avondvertier van enkele gegoede heren. Alexander Ver Huell bespreekt Bruinings etsen in zijn studie over de schilder Troost met welwillendheid:

“Zeer erkentelijk moeten wij er den Heer F[sic]. C. Bruining [...] voor wezen, dat hij de waarlijk niet gemakkelijke taak op zich wilde nemen, om deze vijf Nelri-teekeningen in zoovele etsen terug te geven – een werk op verdienstelijke wijze door hem ten einde gebragt, en in 1850 te Leyden in het licht gegeven, met een bijschrift door den Heer J. Kneppelhout.”

Bruining had hem destijds een proefdruk van een van de prenten cadeau gedaan. En passant vermeldt Ver Huell hier bovendien, dat Bruining een aantal tekeningen voor hem had gelithografeerd, namelijk illustraties die hijzelf bij Johannes Kneppelhouts “Typen van Klikspaan” had gemaakt.“”

Bruining had inderdaad in 1841 zijn illustraties bij Kneppelhouts *Studententypen* op steen getekend: de auteur deelde dit zelf aan zijn lezers mee.“” Uit de correspondentie van Ver Huell en Kneppelhout blijkt dat die laatste de lithograaf bij de uitgever van zijn verhalen had aanbevolen. Zo berichtte Kneppelhout over een gesprek met zijn uitgever, Hazenberg, naar aanleiding van de illustraties:

“Ik zeide aan [H.W.] Hazenberg dat ik Hooiberg voor lithograaf niet verkoos; ik noemde Bruining, iemand die uitmuntend en vooral geestig teekent, doch daar scheen Hazenberg tegen; [ik weet niet] of Bruining goed steendrukker [!] is [...]”.⁴¹

Kneppelhout zal werkelijk steendrukker bedoeld hebben en niet steentekeenaar. Een latere brief van Ver Huell aan Kneppelhout suggereert eveneens, dat Bruining het drukken, tenminste van eigen lithografieën, zelf bezorgde. De kennelijk door de uitgever geprefereerde Hooiberg was inderdaad teke-

A/fb. 7. Nachtmenie. Gewassen potloodtekening, vóór 1835. Particulier bezit.

naar én drukker, en daar komt bij dat Bruining zich in 1840 in een officiële akte juist als steendrukker heeft laten betitelen.⁴²

Uiteindelijk is de uitgever van de *Studententypen* dus toch met Kneppelhouts voorstel akkoord gegaan. Dat Bruining ook zelf werkelijk zin had voor het karikaturale, zal hem niet alleen bij Kneppelhout, maar ook bij Ver Huell hebben aanbevolen. Dat Ver Huell bovendien in Bruinings tekenkunst vertrouwen had, blijkt uit een van diens brieven aan Kneppelhout over de platen bij *Klikspaan*:

“Ziehier wederom een nieuw plaatje [...] misschien zal Bruining aanmerken dat het licht wegens de lantaarn op den voorgrond niet zoo op de beeldjes [figuren] kan vallen, als ik het geteekend heb; doch ik heb het oogenblik willen voorstellen waarop [...] het licht uitgebluscht wordt: overigens zult gij mij plesier doen Bruining, ingevalle gij hem spreekt, te verzoeken, de hand van den student die [de] mantel draagt, een weinig te verkleinen, zij is door mij misteekend.”⁴³

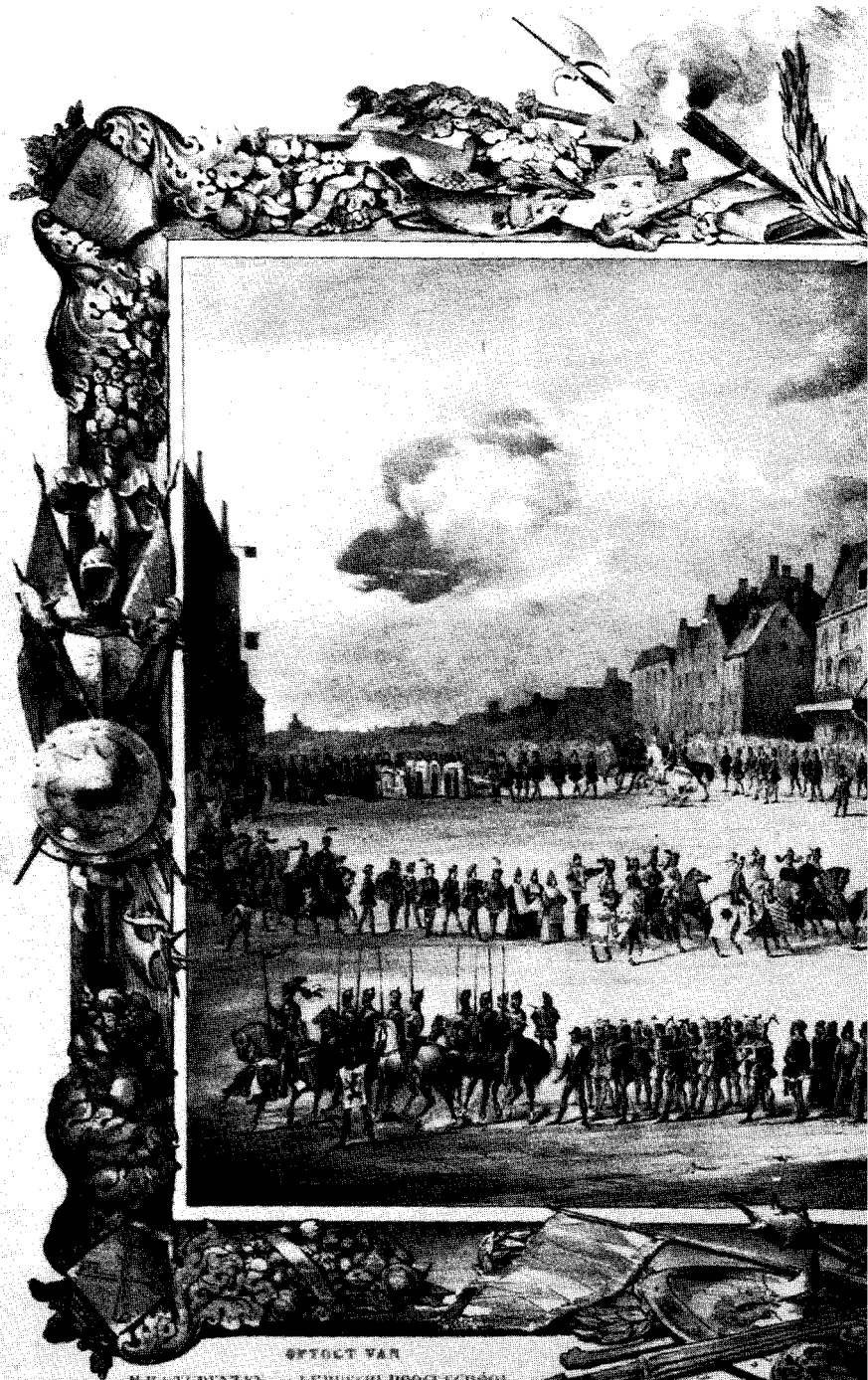
Ook voor de *Studenten-Almanak* heeft Bruining eenmaal een tekening van Alexander Ver Huell gelithografeerd, een illustratie bij een van diens eigen verhalen, “Nacht voor het Examen”. Het is een weergave met een sterk licht-donker effect. Zulke nachtmerrie-taferelen zijn ook te vinden in het plakboek met zijn eigen tekeningen, die al voor zijn kennismaking met Ver Huell waren ontstaan (afb. 7).⁴⁴

De jaren vijftig

In de jaren vijftig was Bruining welvarend genoeg om bescheiden bij te dragen aan een verkooptentoonstelling van kunstwerken ten bate van de Leidse armen. Hij stuurde een eigen tekening in, een tafereeltje met een kantwerkster, en een 18de-eeuws “Mansportret”.⁴⁵

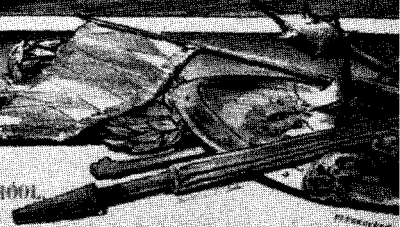
Hij verhuisde in diezelfde jaren, met vrouw en kinderen, naar een woning op de Oude Vest.⁴⁶ Aan die gracht stond ook het voormalig huis van het timmermansgilde, het St. Josephs-Huis. De 17de-eeuwse gevel was gedecoreerd met een horizontale strook beeldhouwwerk. Die strook bevatte in nissen de beeldjes van de patroon van het gilde en van “vier christelijke beeldsnijders”. In 1856 werd de gevel gemoderniseerd, wat allereerst inhield dat het beeldhouwwerk werd verwijderd. Johannes Kneppelhout wijdde een kort opstel aan dit voorbeeld van “verraad aan stedelijke oudheden”. Hij

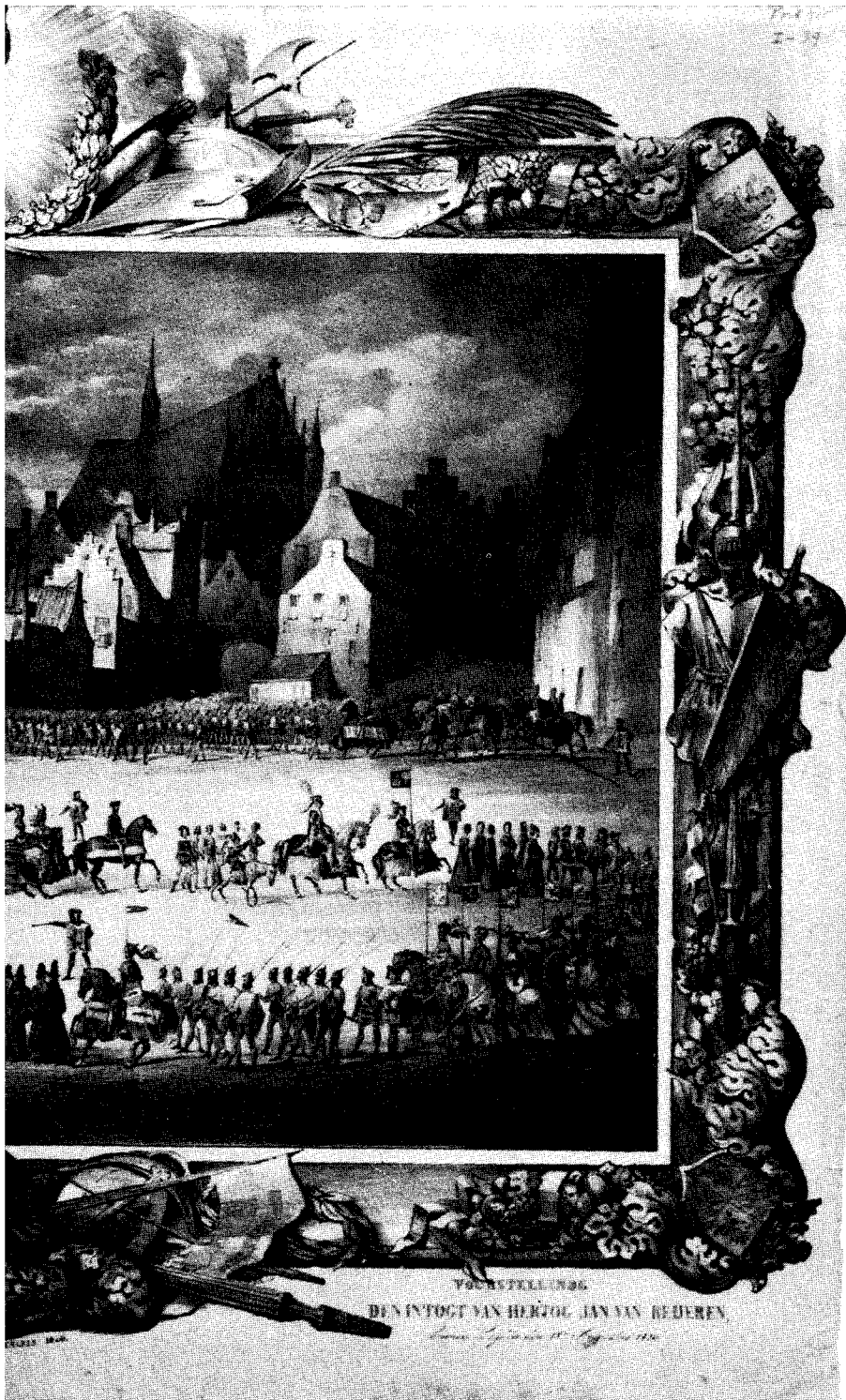
Illustratie op de volgende pagina 's: Afb. 8. De studentenmaskerade van 1840. Steendruk, 1840. Academisch Historisch Museum.

OPTOEGT VAN
H. H. STUDENTEN DER LEERDUSCHE HOOGESCHOOL

Leerdam 1890

schreef dat zich tenminste iemand over twee van de beelden had ontfermd en dat de eigenaar zelf de Sint-Joseph in zijn tuinmuur zou hebben ingemetseld:

“[...] doch het overige, hoor ik, is onmeedogend tot cement vermalen. Gelukkig had een mijner vrienden eene uitmuntend getrouwe afteekening van het geveltje en de onderdeelen laten vervaardigen, waardoor alles, althans in effigie, bewaard is gebleven.”

Bruining heeft, mogelijk in opdracht van de prentverzamelaar Bodel Nijenhuis, de renaissancegevel en het beeldhouwwerk in twee tekeningen vastgehouden. Volgens een aantekening op de achterkant van een van die tekeningen zouden twee beeldjes, dat wil zeggen twee van de “christelijke beeldsnijders”, een plaats hebben gevonden in het Pleisterkabinet van de universiteit.⁴⁷

Weinige jaren daarvoor was Bruining in de weer geweest met niet minder dan zestig ontwerptekeningen die hij moest maken voor een serie historieplaten. Die platenserie was bestemd om bij het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis te worden gebruikt.“” Het was een omvangrijke opdracht waar hij heel wat tijd in moet hebben gestoken, ook omdat daarbij onderzoek naar de materiële cultuur nodig was en een speurtocht naar visuele voorbeelden, voordat hij zelf kon gaan tekenen.

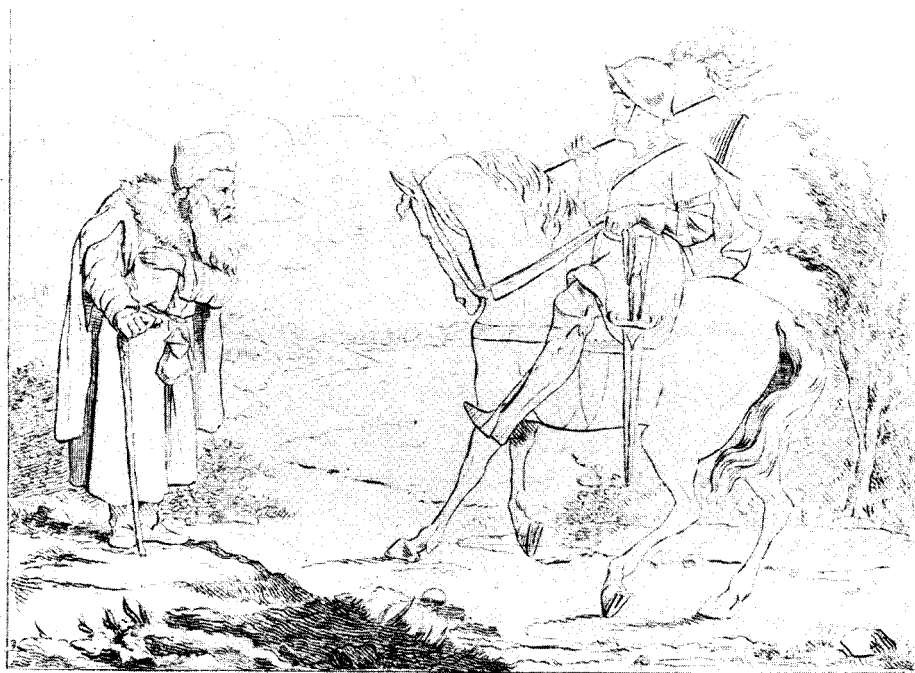
Onder zijn vroege, in het Leidse Prentenkabinet bewaarde prenten zijn slechts enkele historische taferelen. Er is een veldheer bij, in 17de-eeuws tenue, die vanuit de duinen een zeeslag gadeslaat, en een middeleeuws tafereel: een ontmoeting tussen een kluizenaar en een geharnaste ruiter, een ridder à la don Quichote (afb. 9). Ook in het bovengenoemde schetsenboek komen historische taferelen voor, maar het zijn er evenmin veel. Een uitgesproken eigen belangstelling voor geschiedenis – anders dan als een forum voor het wonderlijke – toonde Bruining niet. Dat hij in de jaren veertig en vijftig met zijn prenten en tekeningen toch herhaaldelijk geschiedenis in beeld bracht, ging op opdrachten terug.

Zijn jongere collega, Jacobus Cornet, die zelf dikwijls historische taferelen schilderde en tekende, zal hem wellicht bij de tekeningen voor de vaderlandse historieplaten geadviseerd hebben. Dat hij voor de serie waardering had, blijkt uit zijn intekenen op de eerste druk die in 1855 verscheen. Net als Cornet dat deed, zou ook Bruining zich bij “Ars” geoeftend kunnen hebben in de weergave van historische kleding aan het model. De lithograaf Hooiberg vertelt, dat men daar over een collectie “ouderwetsche kledingstukken, waapenen voor ons gekleed model en andere behoeften” beschikte die werd

aangekocht van contributie die de leden betaalden. Of Bruining ooit van die mogelijkheid gebruikmaakte, is niet bekend, maar hij tekende stellig naar model bij het genootschap "Mathesis" waar hij sedert de jaren dertig lid was."

Zijn grote vaderlands-historische platenserie had Bruining voor een opdrachtgever uitgevoerd. Vermoedelijk was dit ook het geval bij een tekening waarop hij het uitrukken van de wacht uit de Leidse Sint Jorispoort heeft weergegeven, zoals hij zich dat gebeuren in de 17de eeuw voorstelde. Hij heeft het tafereel in kleur uitgevoerd, in aquarel en gouache over potlood, in een voor hem ongewoon grote tekening.

Nog eenmaal heeft hij, inmiddels zelf achtenveertigjaar oud, de evenementen van de Leidse studenten in beeld gebracht. In 1855 werd de jaardag van de "Hoogeschool" met een hele week van feestelijke gebeurtenissen gevierd. Die gebeurtenissen werden vastgelegd in een album met tekst en platen onder de titel: *Herinnering aan Leyden in Juny 1855*. Het album bevat zes

Afb. 9. Ontmoeting tussen een ridder en een kluizenaar. Ets. Prentenkabinet Leiden.

platen en een titelplaat die door Bruining “naar het leven” zijn getekend. Zij tonen openluchtconcerten, zogenaamde “vauxhalls”, een vuurwerk en bal op de “Ruine” en de maskerade.⁵⁰ De auteur van de begeleidende tekst beschreef de optocht, die de intrede van Karel de Vijfde in 1515 binnen Dordrecht verbeeldde:

“Zoo trok de stoet door de straten en langs de grachten der stad, terwijl de algemeene bewondering en goedkeuring het toppunt bereikten. [Deze maskerade] kon eene der luisterrijksten genoemd worden, die ooit werden aanschouwd. Die prachtige kleeding van zijde en fluweel [...], die flonkerend gepolijste wapenrustingen, die wapperende vederbossen, die prachtige vaandels, [. . .] dat alles leverde een schouwspel op, eenig in zijn soort. Daarenboven waren bevoegde beoordelaars opgetogen over de geschiedkundige juistheid van kostumen en wapenrustingen, die den toeschouwer zoo geheel verplaatsten in den tijd, waarin de gebeurtenis werkelijk was voorgevallen.”⁵¹

De belangstelling voor de Leidse studentenmaskerade reikte tot ver buiten de stad, de auteur schreef over een “ontzaggelijken toevloed van vreemdelingen, die op deze dag te Leyden waren zamengevloeid”. De “Hollandsche Spoorweg” bracht meer dan twaalfduizend reizigers, en ’s nachts moesten extra treinen worden ingezet om de huiswaartskerenden te vervoeren. Daarbij kwam nog de “menigte” die met rijtuigen, schuiten of te voet naar Leiden was gekomen. Zo’n groot enthousiasme beloofde wel een goede afzet voor het verzorgd uitgevoerde **platenalbum**.⁵²

De uitgever kondigde in het voorbericht nog een herinneringsplaat aan: Leidse burgers hadden de “studerende jongelingschap” voor die feestelijke dagen bedankt met een “fête champêtre”. Dat feest was gehouden op het terrein van de “Ruine” op een zomeravond, “zoo stil, zoo liefelijk [...] als in langen tijd niet genoten”. Het terrein was versierd met bloemen en planten uit de “academische tuin” en voorzien van een dansvloer en keurige buffetten. ’s Avonds was het verlicht geweest met lampions en “gazverlichting”: een “betooverend gezigt”. Van dat feest was nu een plaat verkrijgbaar “waaraan men bij de inzage den lof van fraaije uitvoering niet zal kunnen ontszeggen”. Ook deze lithografie was gemaakt naar een tekening van Bruining die “de juistheid van détails en het schilderachtige effect op eene aangename wijze weet weder te geven”, zoals dat, aldus de uitgever, ook bleek uit de **album-platen**.⁵³

Den Haag

In 1856, op 22 april, vestigde Bruining zich met zijn gezin in Den Haag. Hij

werd ook hier ingeschreven als tekenmeester. Nog in datzelfde jaar meldde hij zich aan als werkend lid bij de Haagse kunstvereniging “Pulchri Studio”.⁵⁴ Contact met leden van deze vereniging had hij al in Leiden gehad. Niet alleen was de boekdrukker Adriaan Schinkel, Humberts vriend, lid van “Pulchri”, maar ook was Bruining in aanraking gekomen met David Bles, zo blijkt uit een brief aan die schilder.

Bles was een van de meest prominente leden van de Haagse vereniging. Het schijnt dat hij een rol gespeeld had bij de opdracht aan Bruining voor het in prent brengen van de Nelri-serie door Troost. De originelen bevonden zich toen al in het Museum in Den Haag en het had voor de hand gelegen als een Haags graveur de reproducties had gemaakt. Bruining liet zelf aan Bles het exemplaar bezorgen waar de schilder op ingetekend had en bedankte hem bij die gelegenheid voor “Uwe betoonde protectie in **deez**e”.⁵⁵ Dat Bles belangstelling voor de prenten had is niet verbazend: niet alleen zijn vele van zijn eigen genretaferelen in een 18de-eeuws milieu gesitueerd, maar ook stemmen zij met de Nelri-scènes overeen in de ironie ten opzichte van de uitgebeelde personages.

Het is eenzelfde ironie die Bruining in zijn eigen tekeningen van genretafereltjes met kundigheid tentoonspreidde. Maar het was met een religieuze voorstelling, “Simeon in den tempel”, dat hij zelf in 1857 deelnam aan de Haagse Tentoonstelling van Levende Meesters.⁵⁶

Uit datzelfde jaar stamt Bruinings tekening, stellig “naar het leven” gemaakt, voor de prent van een feestelijke bijeenkomst die hem ook persoonlijk aanging. De Haagse afdeling van de vereniging “Het Metalen Kruis” hield haar vergaderingen in een lokaal van de sociëteit “de Vereeniging” en daar organiseerde zij in 1857 ook een herdenkingsfeest. Conform Koninklijk Besluit was aan alle deelnemers aan de Tiendaagse Veldtocht als “blijvend bewijs van aandenken” het zogenaamde Metalen Kruis uitgereikt. Dit ereteken was vervaardigd uit geschut dat in 1831 bij Hasselt was veroverd. Ook Bruining zelf was lid van de Haagse afdeling van “Het Metalen Kruis”.⁵⁷

Het Amsterdams Rijksprentenkabinet bezit van hem het portret van een jonge man in jaquet, met een wijde kraag boven een strikdasje en het Metalen Kruis op zijn revers. De gelijkenis tussen deze jongeman en het portret van dominee Bruining is, zelfs bij het grote verschil in leeftijd, zo sprekend dat hier op goede grond gedacht kan worden aan een zelfportret. Tieleman was bij zijn terugkomst uit Franse krijgsgevangenschap net zesentwintig jaar geworden (afb. 10).

In de residentie kreeg Bruining een voor een tekenmeester enigszins verrassende opdracht, namelijk om de wand- en plafondschilderingen in de Oranjezaal van Huis ten Bosch na te tekenen. Dit paleisje werd destijds door

koningin Sophie bewoond, en zij had de gewoonte -als vele vorstelijke personen van haar tijd – om haar diverse residenties in aquarel te laten vastleggen. De koningin was een belangstellend bezoeker van de tentoonstellingen en kunstbesichtigingen van “Pulchri Studio”: Bruining zal de opdracht aan zijn lidmaatschap van die vereniging te danken hebben.⁵⁸ Twee aquarellen van de buitenzijde van Huis ten Bosch worden eveneens aan hem toegeschreven. De ene tekening toont het paleis zoals het in 1650 was, opgefleurd met figuren in historische dracht, en de tweede geeft de 19de-eeuwse situatie weer.

Van de Oranjezaal maakte Bruining vijf grote en een achttal kleinere aquarellen. Zijn werk documenteert de 19de-eeuwse schikking van de schilderijen die van de oorspronkelijke en nu herstelde situatie afweek.⁵⁹ Bruining heeft de wandschilderingen niet alleen weergegeven. Bij een van de aquarellen heeft hij de zaal ook als ruimte in beeld gebracht, zoals de 19de-eeuwse bezoeker die kon zien en beleven. Deze tekening is in prent gebracht door de graveur Molenaar. Uit een brief van Bruining aan kroonprins Willem blijkt, dat de prent in nauwe samenwerking met hemzelf is gemaakt, én met

Afb. 10 en 11. Links *vermoedelijk* zelfportret. Steendruk, ca. 1833. Rijksmuseum Amsterdam. Rechts portret van zijn vader. Steendruk, 1830. Prentenkabinet Leiden.

toestemming van koningin Sophie, of zelfs in zijn eigen opdracht. Hij stuurde de prins een proefdruk en nodigde hem uit tot intekening. Daarbij wees hij op de genoten protectie van andere leden van de koninklijke familie en op de hoge kosten die verbonden waren aan de vervaardiging van zo'n gravure. Molenaars prent is later gereproduceerd in een historische *Platen-Atlas* die de uitgeverij Sijthoff voor het gebruik bij het geschiedenisonderwijs publiceerde. Die historische atlas is tot in 1927 mét deze prent herdrukt.⁶⁰

Omstreeks zijn zestigste jaar schijnt Bruining het beroepsmatig tekenen of toch tenminste het geven van tekenlessen te hebben opgegeven. Op de naamlijst van de "gewone" leden, dat wil zeggen de werkende leden, van "Pulchri Studio" uit 1866/67 is zijn naam doorgestreep, en met de hand is toegevoegd: "kunstlievend lid geworden".⁶¹

Bruining was in zijn tijd meer dan een naam die men af en toe onder een prent kon aantreffen: hij was een tekenaar die in kringen van Leidse en Haagse wetenschappers en kunstliefhebbers gedurende ruim veertig jaar een duidelijk eigen plaats innam. Zijn persoon en zijn ambachtelijk kunnen vonden bij vele tijdgenoten erkenning en sympathie. In 1873 informeerde een oude bekende van vele jaren terug, Alexander Ver Huell, in een brief aan Cornet hoe het met Bruining ging. Het was in datzelfde jaar dat Ver Huell zijn boek over de schilder Troost publiceerde, waarin hij zijn waardering uitsprak voor de prenten die Bruining jaren geleden naar diens werk had gemaakt. Hij omschreef daarin de tekenaar als "thans nog, in hoogen ouderdom, woonachtig te 's-Gravenhage".

Tieleman Cato Bruining stierf daar in 1877.⁶²

NOTEN

GA Gemeentearchief
GAL Gemeentearchief Leiden
ARA Algemeen Rijksarchief
KB Koninklijke Bibliotheek
PKL Prentenkabinet Leiden
UBL Universiteitsbibliotheek Leiden

* Een uitvoeriger versie van dit artikel, met een uitgebreider notenapparaat, een volledige bibliografie en een oeuvrelijst van de tekenaar, bevindt zich in de bibliotheek van het Gemeentearchief Leiden.

1. Bruining, *Herinneringen van G. Bruining* (Dordrecht 1830) 360-363. Hij hoopte in Leiden werk als privaattoecant te vinden; na de opheffing van de hogeschool in Franeker hoopte hij zelfs op een post als universiteitsdocent, in Leiden of elders, op grond van zijn medewerking aan Weilands woordenboek, 367-368, 399-400. — *N.N.B. w.*, 111, 176.

2. Bruining, *Geschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 1825), Voorberigt, 111. De custos werd direct door de bibliothecaris benoemd: zowel Speyert van Eyck als diens opvolger Ty-

deman kenden Bruining persoonlijk en stellig ook zijn omstandigheden. Zelf noemt Bruining (1814) Tydeman een "toenmalig en volgend beschermer", Bruining, *Herinneringen*, 369, 400, 406407. GAL, bevolkingsregister, 1829, wijk 1, 233.

3. Bruining, *Herinneringen*, 331-332. "Kersdag" in plaats van Kerstdag was gebruikelijk. Zie ook 348 en 355: Bruining werkte aan alle volgende delen van Weilands woordenboek mee, "ofschoon", zoals hij schrijft, "[Weiland] niet vermeldde, dat ik ten einde toe volhard had met, na letter O, bijkans alles voor hem te schrijven."

4. Bruining, *Herinneringen*, 406-408: o o k werkte hij mee aan een Franstalige krant, hij verrichtte schrijfwerk voor anderen en werkte voor uitgevers als Loosjes en later Allart. Voor de catalogus vgl. "Levensbericht" Tydeman, in *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1863) 436: Tydeman liet een nieuwe catalogus vervaardigen. In het archief van de Thysius-bibliotheek (inv. nr. 9, UBL) bevindt zich een tot tenminste 1830 bijgehouden catalogus in Bruinings handschrift. Zie ook corr. Humbert (KB), aan H.W. Tydeman, 27-10-1834.

5. Zie corr. Humbert (nt. 4).

6. Bruining, *Herinneringen*, 8, 10 (achtjarig), 20 (dertien jaar).

7. *Konst- en Letterbode* (1856) 3-4: "Nekrologie. Petrus Bruining". Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars*, 1, 178: amateurtekenaar en amateurlithograaf. Waller, *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs*, 52, noemt hem — in deze volgorde — als steen-tekenaar, tekenaar, zeeofficier en schrijver. De verzamelaar Bodel Nijenhuis bezat diverse van zijn kaarten zoals van Nederlandse vestigingen in Nieuw-Guinea en van de rede van Batavia, nu coll. Bodel Nijenhuis, UBL. — Het portret: volgens Van Someren, *Catalogus van gegraveerde portretten*, nr. 860, "door Petrus Bruining", ondanks monogram TB. Het N.B.W., 111, 176, noemt Tieleman als lithograaf.

8. GAL, arch. Ars, nr. 10: notulen 1819-1822

[/1826].

9. GAL, arch. Ars, nr. 10. Vergadering 6-3-1820, "prijs van naarstigheid" toegekend, vergadering 30-5-1820, uitgereikt: De Wits "De proportien van het menschlijk ligchaam, geïnventeerd en getekend door J. de Wit"; vergadering 29-10-1822, derde ereprijs toegekend, 12-12-1822, uitgereikt: "Redevoeringen gedaan in de teken-academie te Amsterdam", Cornelis Ploos van Amstel, Amsterdam 1785. De notulen van de volgende jaren ontbreken (tot 1849): langs die weg is Bruinings eventuele verdere betrokkenheid bij "Ars" niet te volgen. In andere archiefstukken zijn geen aanwijzingen gevonden voor een relatie met de academie na zijn tijd als leerling.

10. GAL, archief Ars, inv. nr. 12, Humbert: 16-4-1821, aan Sandifort.

11. GAL, archief Ars, inv. nr. 12, Humbert: datum ontslagbrief 23-9-1823. R.E.O. Ekkart, "Van Willem van Mieris tot Cornet", *Leids Kunstlegaat* (Leiden 1974) 26. "Ars" heeft bovendien na Humberts ontslag vooreerst geen nieuwe tekenleraar aangesteld, zodat Bruining ook daarom op privé-lessen, al of niet bij Humbert, was aangewezen.

12. Op sommige tekeningen is genoteerd "Colas" of "c'est pour Colas": het is mogelijk dat dit plakboek, in het bezit van erfgenamen van Humbert, aan Nicolas heeft toebehoord. — Humbert was gemeld in wijk IV, Langebrug 495, d.w.z. hij woonde aan de Lange Diefsteeg nr. 53. Zijn zwager, die althans een tijdlang het beroep van geneesheer uitoefende, woonde in de jaren twintig op datzelfde adres. Bruining maakte zijn portret in aquarel: zie oeuvrelijst, bibl. GAL. Als student had ook Paradijs deelgenomen aan de tekenoefeningen bij "Ars", T.W. Heiningen, *Gerard Sandifort (1779-1848). In twee werelden* (Utrecht 1995) 380.

13. R.B. Halbertsma, *Le Solitaire des Ruines. De archeologische reizen van Jean Emile Humbert* (Leiden 1995) 202-203. Jaren twintig: aangenomen op grond van Bruinings leeftijd en de data van J.E. Humberts reizen.

14. Corr. Humbert (Rijksmuseum van Oudheden, 19.3.1/47): David Humbert aan Jean

Emile Humbert, 22-1-1833. Bruining als vrijwilliger: ARA II, Kabinet, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 715, soldaat nr. 78. Hij is als korporaal en ridder van de Militaire Willems-Orde 4de klasse teruggekeerd, C. De Wolff (red.), *Naam- en ranglijst der leden en afdeelingen van de vereniging "het Metalen Kruis"* (Gorinchem 1857) IX en 65. Bruinings broer Petrus: "Necrologie", *Konst- en Letterbode* (1856) 3. Er woonden zusters en dochters van Gerbr. Bruining in Den Haag: GA Den Haag, bevolkingsregister.

15. Corr. Humbert (KB): aan H.W. Tydeman, 27-10-1834.

16. Voor Bruinings vroege werk als leerling van Humbert, zie de oevrelijst, bibl. GAL. Van de etsen naar Humberts zelfportret zijn meer exemplaren bekend, een daarvan had Bruining blijkbaar ooit aan Jacobus Cornet, zijn jongere medeleerling bij Humbert, gegeven: deze schonk het op zijn beurt aan het Prentenkabinet.

17. GAL, arch. Mathesis, nr. 5-6, 50-51: in het weliswaar slechts fragmentarisch bewaarde archief (de leerlingenlijst, arch. nr. 50, begint pas in 1827) is geen enkele aanwijzing gevonden dat Bruining ook daar aan de tekenlessen zou hebben deelgenomen, en daarmee dus eenzelfde weg gevolgd zou hebben als Jacobus Cornet (zie nt. 16).

18. J.M. van Bemmelen, *Voorheen en thans. Rede op de 120ste Vergadering van het Genootschap Mathesis* (Leiden [1905]) 1415, zelfs nog in de jaren veertig: "eene opleiding alsof de leerling teekenaar of schilder moest worden"; *Overzicht van het onderwijs aan de scholen van "Mathesis"* (Leiden [1869]) 19.

19. Werken in olieverf zijn niet bekend.

20. Zie bijv. T. Hooiberg, *De geschiedenis van een ruim tachtigjarig leven* (Epe 1893) 82, 133-134, 137. - A. Martis, "Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland", *Kunsthistorisch Jaarboek* (1979), 79-171, m.n. 148: sedert het KB van 1817 werd van "teekemeesters" (althans aan scholen) een getuig-schrift van bekwaamheid verlangd. Bruining zou voor het lesgeven aan een school over zo'n schriftstuk beschikt moeten hebben.

Zulke getuig-schriften werden afgegeven door de Vierde Kl. van het Kon. Inst. van Wetenschappen en door de Academies van Beeldende Kunsten.

21. Zie bibl. GAL, oevrelijst.

22. Corr. Humbert (PKL 37-2): aan Adrianus David Schinkel, 2-41836.

23. "Houtsneegrdvure": houtsneede (gravure sur bois de fil). Humberts grotere vertrouwdheid met het Frans dan met het Nederlands speelde hem parten. Voor de houtgravure, zie F. van der Linden, *De grafische technieken* (De Bilt 1979) 45-46. Om welke opdracht het in Humberts brief ging, is niet duidelijk geworden.

24. Nog volgens de bibliotheekcatalogus uit 1879 naar de "grote dodendans door Holbein". Op geen van de tekeningen is een naam of monogram aangetroffen noch een datum, maar de lijnvoering van de tekeningen en de omstandigheden bevestigen Bruinings auteurschap.

25. Vgl. de kerkhistoricus N.C. Kist, *Be kerkelijke architectuur en de Doodendansen* (Leiden 1844) 87, volgens wie deze dodendans in de latere 18de eeuw "nog algemeen aan Holbein werd toegeschreven". In de 19de eeuw blijkbaar ook nog wel, gezien de aantekening betreffende het voorbeeld van de tekeningen. 26. *Mundi lapis lydius* ..., door Ant. a Burgundia. De dodendans: Merians uitgave in Frankfurt van 1649.

27. J. van der Hoeven, *Bijdragen tot de kennis van de lemuriidae of prosimii. Met drie platen* (Leiden 1844). En: J. van der Hoeven, *Bijdragen tot de natuurlijke geschiedenis van den negerstam. Met vier platen* (Leiden 1842) plaat IV.

28. Volledige titel: *Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen, door de leden der Natuurkundige commissie in Indië en andere schrijvers. Uitgegeven op last van den koning door C.J. Temminck*, 3 dln.: Land- en volkenkunde, Botanie, Zoölogie (Leiden 1839-44). De drie delen zijn in Leiden gedrukt door J.G. la Lau, in commissie bij S. en J. Luchtmans en C.C. van der Hoek.

29. Prospectus, 1-2: een exemplaar van de prospectus is ingeplakt in de folioband *Land-*

en volkenkunde van de UBL.

30. De platen zijn gedrukt bij Kierdorffin Leiden. Het "lithographisch instituut" Arnz & Comp.: twee vestigingen, in Leiden en in Amsterdam, filialen van de Düsseldorfer steendrukkerij Arnz. Het bijschrift bij sommige platen: "ad nat. in lap. inc." suggereert dat Bruining zonder voortekening op de steen getekend zou hebben.

31. Die objecten maakten waarschijnlijk deel uit van de verzameling uit Nederlands-Indië die Salomon Muller als lid van de Natuurkundige Commissie bijgebracht had. Deze collectie werd in 1861 aan het groeiende museum van volkenkunde in Leiden geschonken, W.H. Rassers, *Overzicht van de geschiedenis van het Rijksmuseum voor Volkenkunde* (Leiden 1937) 21.

32. Prospectus, 4 (zie nt. 29). Volgens de prospectus verschenen de drie delen in afleveringen van telkens tien lithografieën en een aantal bladen tekst: één aflevering kostte negen gulden.

33. GAL: bevolkingsregister en adresboekjes.

34. Cornet: Ekkart, op. cit. (nt. 1 I), 31. De prenten: Muller, *Historieplaten*, 6944; *Atlas van Stolk*, nr. 7282; de reeks is gepubliceerd door de Leidse uitgever en steendrukker S. van der Paauw. Er zijn verschillende titelprenten bewaard: zulke met de titel van de optocht en de naam van de steendrukker en enkele met de gedrukte regel daartussen gevoegd "opnieuw getekend door T.C. Bruining, en [Uitgegeven . etc.]". De uitbeelding van de stoet is bij alle mij bekende exemplaren van de serie volstrekt identiek. — Kneppelhout: "W.P. Wolters", 257, *Levensberichten afgestorvene medeliden van de Maatschappij van Letterkunde* (1886) 248-277.

35. *Atlas van Stolk*, nr. 7347: de voorstelling is monochroom, de trofee-omlijsting in tintdruk. De prent is uitgegeven bij P. Engels in Leiden.

36. J. Bervoets, *Alexander Ver Huell. Een levensbeschrijving* (Zutphen 1992) 5456, 62: noten. Ver Huell had in die bibliotheek omwille van de kostuums historische afbeeldingen bestudeerd en nagetekend. — Zowel de platenserie

als de losse plaat (*Atlas van Stolk*, 7414 (1) en 7414 (2) zijn gedrukt bij H.J. Backer en uitgegeven, resp. zouden worden uitgegeven, door C.A. van Immerseel Mounier, Leiden 1845. Volgens Muller, *Historieplaten*, 7079, is de serie door Bruining getekend: hij meent dat de platen niet zijn uitgegeven. Voor de enkele plaat vermeldt Muller, 7078, geen steenteekenaar, maar opnieuw kan op grond van stilistische overeenkomst Bruining worden aangenomen.

37. Muller, *La Lithographie* (Amsterdam 1890) nr. 522, dateert de prent omstreeks 1845. Zie ook de oeuvrelist, bibl. GAL.

38. De spreuk is ontleend aan *Het boek der psalmen*, de berijming uit 1773, waar die zinsnede aan de tekst van psalm 118 is toegevoegd: P. van Zonneveld, *De Leidse maskerade van 1835* (Leiden 1985) 37. De satyriek voorstellingen zijn door Ae. Saagmans Mulder in beeld gebracht, Muller, *Historieplaten*, 4946, en gelithografeerd door L. Springer.

39. A. Ver Huell, *Cornelis Troost* [18de eeuw] (Amsterdam 1873) 16, 21-22. Een proefdruk van de letter R: d.w.z. de voorstelling "Rumor erat in casa". Vgl. ook Kneppelhouts opstel NELRI (1850), *Geschriften*, X: *Mengelschriften*, 11 (Leiden 1864) 109-113.

40. J. Kneppelhout, *Studententypen*, 384: "Het plaatwerk is door de zorg van de Wel-Ed. Heer Bruining op steen gegraveerd." Dit betreft de dertien platen bij dat eerste deel van de zogenaamde "Studentenschetsen".

41. M. Stapert-Eggen, *Studenten-Typen* (facsimile) (Utrecht/Antwerpen 1983) 582-583; J. Bervoets, *Briefwisseling van de student Alexander Ver Huell* (Westervoort 1997) 60: brief d.d. 4-1-1841. Timen Hooiberg was als tekenaar en lithograaf in dienst van het Rijksmuseum van Oudheden.

42. Bruinings akte van ondertrouw, 1840: GAL. Een passage in die brief (22-5-1841), Stdpert-Eggen, 586, Bervoets (1997), 66, doet vermoeden dat de tekeningen tussen tekenaar, schrijver en lithograaf heen en weer gingen, en dat pas de naar tevredenheid van de beide eersten voltooide lithografieën de uitgever Hazenberg ter hand gesteld werden.

Hooiberg: 90, 9495.

43. Stapert-Eggen, 585, Bervoets, *Briefwisseling*; 63: briefd.d. 19-1841. Bruining schijnt overigens het *drukken* van de stenen te hebben opgegeven of zelfs zijn medewerking aan de platen helemaal te hebben gestaakt, zie Bervoets, *Briefwisseling*, 111-112: brief d.d. 19-6-1843.

44. Bervoets, *Alexander Ver Huell*, 52, 54. M.F. Le Coultre, *De platen bij de Leidse Studenten Almanak* (Alphen a/d Rijn 1984) 44, vermeldt H.J. Backer als lithograaf: hij maakte de steendruk, maar was niet de steentekenaar. Plaat en verhaal zijn te vinden in de voor dat jaar bij Gebhard uitgegeven almanak, niet te verwarren met de *Leydsche Studenten-Almanak*, die bij H.W. Hazenberg verscheen, J. Dyserinck, *De medewerkers van Klikspaan* (Amsterdam 1908) 22, noemt Bruining als de lithograaf van tekeningen door Ver Huell, bij een verhaal "Redacteur te zijn", gepubliceerd in de almanak (bij Herdingh) voor 1841: die platen zijn echter door Hooiberg gelithografeerd.

45. Cat. tent. Leiden, *Tentoonstelling van Schilder- en andere kunstwerken, ten voordeele van de Algemeene Armen der stad Leiden* (Leiden 1850) 17: een tekening van een kantwerkster, 29: een portret door Arnold Boonen.

46. GAL: bevolkingsregister en adresboekjes.

47. Kneppelhout, "Snippers, 1, Het vernielen van den gevel van het timmermans-gildehuis te Leiden" (1858), *Geschriften, X: Mengelschriften*, II (Leiden 1864) 229-231. De beeldsnijders: Nicostratus, Castorius, Claudius en Symphorianus die leefden onder Diocletianus. De tekeningen bevinden zich in de coll. Bodel Nijenhuis in de UBL, evenals exemplaren van Bruinings topografische, bij Trap gedrukte prenten.

48. Aan deze platenserie is een apart artikel gewijd: *Leids Jaarboekje* 89 (1997) 67-99.

49. Hooiberg, 124, vertelt: "ook als boeten bij te laat komen of wegblijven betaalden wij een kleine som. Dat geld bleef bewaard om er bij het einde van ons gezelschapjaar een vrolijke dronkemansavond (natuurlijk ter gedachtenis aan de oude Hollandsche mees-

ters) voor te houden. De laatste maal, dat wij 200 bij elkander waren, hadden wij bijzonder veel pret. [...] We waren na middernacht volkomen in 'kennelijke staat'." ■ GAL, arch. Mathesis, nr. 50: "ordinair" lid vanaf 1834 en daarmee berechtigd tot het bijwonen van de tekenoefeningen naar gekleed model die "Mathesis" organiseerde. Tekenen naar model: J.A. van Dijk, *Het eeuwfeest van het Genootschap Mathesis* (Leiden 1885) 17; tevens *Overzicht van het Onderwijs aan de scholen van Mathesis* [Leiden 1869] 19.

50. Muller, *Historieplaten*, 7232. Sedert 1850 werd de maskerade in de maand juni gehouden, en niet op de eigenlijke dies natalis van de Hogeschool.

51. *Herinnering aan Leyden* (Leiden 1855) 20. De tekst in dit album zou uit de pen van François HaverSchmidt stammen, zie exemplaar UBL, folio 1 B 1.

52. *Herinnering aan Leyden* (Leiden 1855) 20-21. Deze prentserie is eveneens door Bodel Nijenhuis verworven; de prenten bevonden zich in de nalatenschap: cat. veiling B.N. (1873), nr. 1945 en 1946.

53. *Herinnering aan Leyden*, Berigt. De deelnemers aan de maskerade verschenen ook bij de andere evenementen in hun historisch kostuum, ook nog bij het "fête champêtre".

54. GA Den Haag, bevolkingsregister, 1849-59. Over de aanleiding tot deze verhuizing is niets bekend, de geraadpleegde archieven boden hier geen enkel aanknopingspunt. ■ GA Den Haag, arch. Pulchri Studio, nr. 229, ledenadministratie: onder nr. 219 staat "F[!].C. Bruining, werkend lid OCT. 1858" en "aangenomen 25 OCT. 1856"; volgens een volgende lijst (1863) zou hij in 1857 als werkend lid zijn opgenomen.

55. GA Den Haag, OV 2 (kunstenarsbrieven): Bruining aan Bles, Leiden, juli 1850.

56. Cat. Den Haag, *Tentoonstelling van Levende Meesters* (1857) nr. 70. Het is mogelijk dat hier geen sprake is van een schilderij, maar van een tekening of prent, eventueel zelfs van een reproductie. Als inzender noemt de catalogus een "Bruinnig, (F.E. te 's Hage.)". Gezien de voortdurende verwarring rond Bruinings

voorletters, en het ontbreken van zowel "Bruining" als een contemporaine andere tekenaar of schilder Bruining in het bevolkingsregister is hier zeker T.C. Bruining bedoeld.

57. De Wolff, op. cit. (nt. 14), 47, 65, 255.

58. Jaarboek *Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1980) 147-168: 151, 155. Cat. Amsterdam, *De lelijke Tijd* (Amsterdam 1995) 92: Koningin Sophie verhuisde in 1855 naar Huis ten Bosch. De tekeningen zijn omstreeks 1860/61 gemaakt zoals blijkt uit een brief van Bruining aan kroonprins Willem (Kon. Huisarchief, secr. arch. prins, inv. nr. A 48), d.d. 13 dec. 1861 (?). Dat Bruining actief contact zocht met andere leden van "Pulchri", en in het bijzonder met kunstlievende leden, van belang voor het verkrijgen van opdrachten, blijkt ook uit een briefje aan Jan Kruseman (secretaris van "Pulchri" tot 1862), GA Den Haag, OV 2 (kunstenaarsbrieven).

59. Cat. New York, *Drawings from the Collection of Mr. & Mrs. Eugene Victor Thaw* (cat. tent. Pierpont Morgan Library, sept.-nov. 1985), 11 (New York 1985) nr. 74. De acht kleinere en een van de grote aquarellen van de Oranjezaal berusten bij het Koninklijk Huisarchief, de

overige grote aquarellen bevinden zich in New York. De weergave van de zuidzijde maakt daar deel uit van de coll. Thaw (prov. Gal. Biedermann, München), de tekeningen van de drie andere zijden berusten in die van de Pierpont Morgan Library.

60. Brief Bruining: zie nt. 58. Frans Molenaar (1821-1886) werkte in Amsterdam. Fig. 295 in de *Groote Platen-Atlas ten gebruike bij het onderwijs in de Vaderlandsche geschiedenis*, M.G. de Boer, H. Hettema jr. (Leiden [1915]).

61. GA Den Haag, arch. Pulchri Studio, nr. 229, ledenadministratie. Vgl. GA Den Haag, bevolkingsregister, 1860-1879: Bruining werd in die periode geregistreerd als tekenaar, niet meer als tekenmeester. Zijn beide (overlevende) dochters waren inmiddels gouvernante. De jongste is in 1853 geboren: deze gegevens moeten na 1870 zijn opgenomen.

62. GA Arnhem, corr. Ver Huell, Cornet: 19-2-1873. A. Ver Huell, *Troost*, 21-22. ■ Tot slot een woord van dank aan de heer J. Schaeps, medewerker van het Leids Prentenkabinet, die mij bij dit onderzoek steeds opnieuw met tips en eigen onderzoekservaring behulpzaam is geweest.

DE LEIDSE SCHERMMEESTER WUILLEMIN

door

Ingrid W.L. Moerman

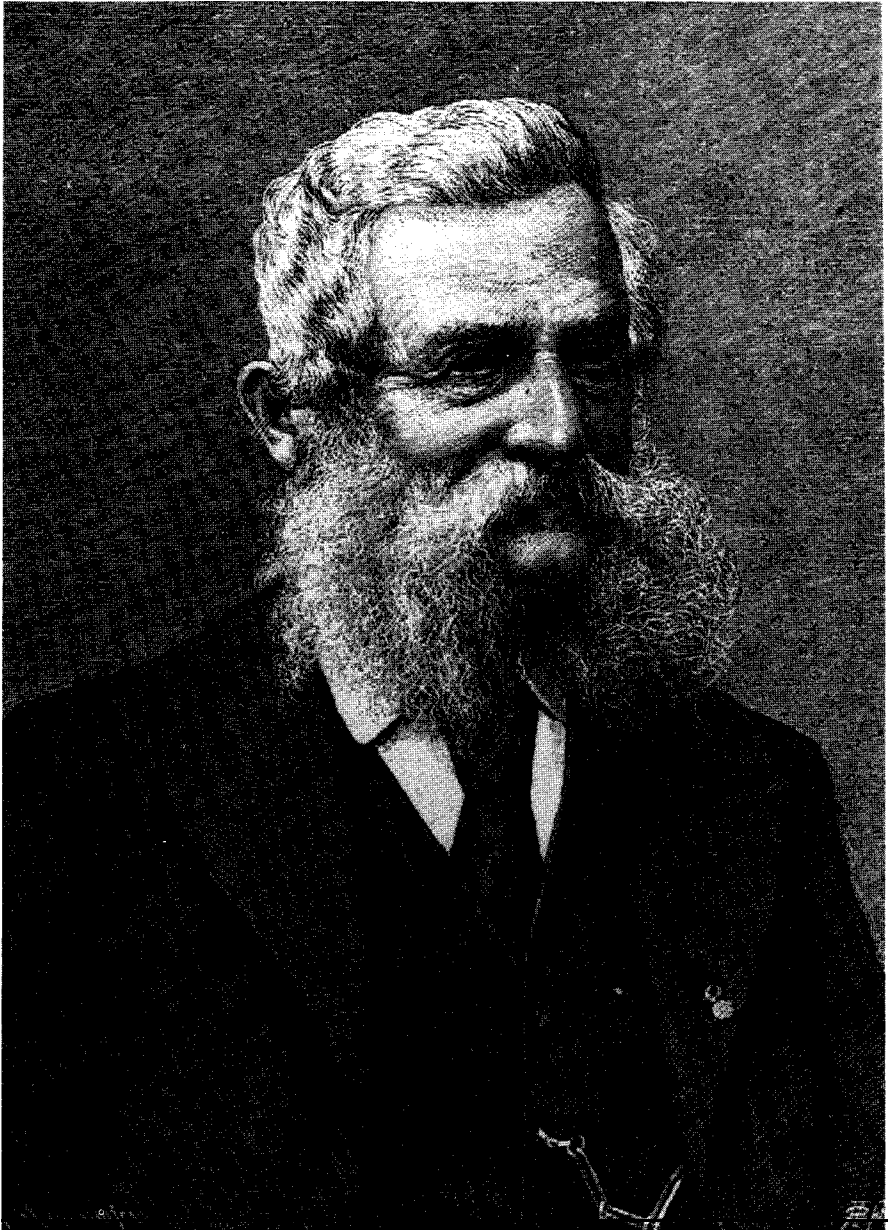
Een kranige oude man, van middelbare grootte, een prachtige kop, helder flinkerende ogen, diep in hun kassen verscholen, een volle brede knevel, waarvan de uiteinden hemelwaarts zijn gericht, een krullende baard, weelderig spierwit haar. Dat is de tachtigjarige Willemin, die met zijn rechte fiere houding — die de gewezen krijgsman verraadt — aller respect afdwingt.

Henri Jean Willemin werd op 6 maart 1806 in de Amsterdamse Gravenstraat geboren als veertiende kind van Daniel Nicolas Willemin, hoofd der korenmeeters, en Anna Alida Klingemeijer, kosteres van de Nieuwe Kerk. Hij groeide op als een ondeugend kind, dol op belletje trekken en sneeuwballen gooien.

Op de Franse school, die hij bezocht, was hij gewend aan schoolblijven en een flink pak slaag. Slechts voor één man had hij ontzag: zijn vader, een goede maar strenge Zwitser. Omdat hij voortdurend een krachtige strenge hand nodig had, werd hij in de leer gedaan bij een kastenmaker. Daar was hij twee jaar in de kost.

Toen overleed zijn vader. Door ijver, spaarzaamheid en overleg kon zijn moeder in haar eigen onderhoud voorzien, maar was helaas niet langer in staat om voor het grote gezin te zorgen. De veertienjarige Henri Jean trok naar Duitsland, waar hij als Handwerksbursche aangenomen werd bij een kastenmaker in Oldenburg.

Na zijn leertijd, die vier jaar duurde, trok hij met de traditionele wandelstok, met kleding en schoenen in een roodgeruite zakdoek daaraan gebonden, naar Bremen, Hannover en Hamburg om er werk te vinden. In Kassel kon hij een zieke vervangen — helaas voor slechts zes weken — en verder trok hij weer, naar Freiburg en vervolgens Frankfurt, waar hij afgemat en door hevige koortsen aangetast aankwam. Daar moest hij in een ziekenhuis worden opgenomen. Het stadsbestuur wilde hem echter gauw kwijt; hij moest maar naar zijn vaderland terug. Als tegemoetkoming in de reiskosten kreeg hij één Pruisische thaler en verder ging hij, zich voortslappend op zijn nog steeds open voeten, overdag nu eens lopend, dan weer rustend, 's nachts slapend in de bossen of in een boerenwoning.

Portret van H.J. Wullemijn. Houtgravure in het Leidsch Dagblad, 1886. Gemeentearchief Leiden.

In Keulen begaven zijn krachten het, hij kon niet meer. Moedeloos zat hij aan de oever van de Rijn. Plotseling viel zijn blik op een schip met de woorden "Keulen-Rotterdam". Dáár moest hij heen, smeken om hem mee te nemen naar zijn vaderland. De eigenaar toonde weinig bereidheid de onbekende zwerver mee te nemen. Smeekbeden en tranen konden het ruwe hart niet vermurwen, tot de dochter -die medelijden had met de arme haveloze jongeman - haar vader wist te overreden hem mee te nemen.

Van Rotterdam trok hij naar Leiden, waar zijn zwager, de stukadoor La-bohm, gevestigd was. De kastenmaker/timmerman werd stukadoor. Niet voor lang, want toen twee jaar later de Belgische Opstand uitbrak voelde hij zich geroepen zich het zwaard te omgorden. Tot 1839 maakte hij deel uit van het mobiele leger, waarmee hij in Brabant en Limburg verbleef. In dat jaar werd Amersfoort zijn vaste standplaats, waar hij gedetacheerd werd bij het regiment rijdende artillerie, belast met de "instructie in schermen en gymnastiseren".

In 1841 trouwde hij met Emilie Françoise Louise Boutet, een dochter van een Franse officier, die in de ijsvelden van Moskou omgekomen was. Met haar trok hij in 1852 naar Leiden, waar hij bij het garnizoensregiment aange-steld werd als scherm- en gymnastiekmeester. In diezelfde hoedanigheid was hij ook werkzaam in het gereformeerde Weeshuis, bij de Kweekschool voor Zeevaart en voor de jeugdige ontslagenen uit de gevangenis. In 1859 ging hij met pensioen, waarna het studentengezelschap Arena Studiosorum hem het gladiatorschap aanbood.

Na een langdurig en smartelijk lijden overleed zijn echtgenote in 1861. Werken hield hem op de been, in lessen vond hij ontspanning. Die lessen werden algemeen gewaardeerd en vonden hoe langer hoe meer uitbreiding bij scholen, maar ook bij particulieren.

In 1864 hertrouwde de 57-jarige weduwnaar met de 18-jarige Maria van Houten, een dochter van een Zoeterwoudse bleker. Slechts zes jaar duurde dit huwelijk, waaruit wel drie dochters geboren werden. Maar Willemin ging niet bij de pakken neerzitten. Groot was zijn werklust, groot ook zijn rol in het Leidse sociale en culturele leven.

Overall zag men hem. In het voorjaar op straat met een intekenlijst onder de arm voor de naderende concerten. 's Zomers bij alle mogelijke feestelijkheden, in Musis Sacrum en op Zomerzorg. Niemand ontsnapte aan zijn scherpe blik, niemand zette een voet in de tempel der Muzen, als de contributie niet betaald was. Geen enkele Leidse burger -meer dan drie keer in Musis geïntroduceerd - die niet de volgende dag een bewijs van lidmaatschap thuis had ontvangen. De oude hoefde slechts zijn donderende stem te laten horen of jongens, die door de muziek heen schreeuwden, waren doodstil.

Hij was streng, maar uiterst beleefd. Behulpzaam in het aandragen van voetenbankjes voor de dames 's winters in de schouwburg of op vergaderingen.

Hij gaf les in schermen en dansen. *En garde, coup d'tête 'n avant, parez coup d'figure 'n dedans, en garde, parez la tête, coup d 'point 'n avant.* Vroeg men hem waarom de commando's steeds in het Frans en niet in het Hollands werden gegeven, dan antwoordde hij: "omdat er geen commando's in het Hollands bestaan; *coup d'tête 'n avant* klinkt oneindig meer *militairement* dan een slag op *het hoofd en val uit*. Onzin, je kunt doodgeslagen zijn voordat je dat allemaal hebt uitgesproken!"

Met niet minder vuur, met niet minder geestdrift werden danslessen gegeven. 'Voor de . . . is dat dansen? 't Is geen stuk hout, 't is een meisje dat je in je armen hebt. Alle duivels, stijve Klaas, je bent zo'n ferm stuk meid niet waard. Allons, kijk hier, zó lever je 'm dat.' Dan legde hij zijn viool weg, nam lachend het meisje als een zeer galant cavalier in zijn armen en huppelde als een 18-jarige met haar rond.

Op 3 maart 1886 werd Willemin tachtig jaar. Het *Leidsch Dagblad* wijdde een paginagroot artikel aan deze krasse oude heer, die zes jaar later, op 7 december 1892, in zijn huisje in het Loridanshofje aan de Varkenmarkt overleed.

GENEESKUNDE TE LEIDEN ANNO 1902

door

H. Beukers

Wie zich voor het jaar dat de Vereniging Oud Leiden werd opgericht, wil oriënteren op belangrijke gebeurtenissen op het terrein van de geneeskunde in Leiden doet er goed aan de “Kroniek Oud-Leiden” te raadplegen.* Het eerste *Leidsch Jaarboekje* (1904) geeft voor 1902 de volgende memorabele gebeurtenissen:

- 15 september - mej. G.A. van Tricht directrice Academisch Ziekenhuis
- 24 september - prof. dr. S.S. Rosenstein eervol ontslag wegens 70-jarige leeftijd
- 18 november - prof. dr. H.P. Wijsman voorzitter Gezondheidscommissie
- 21 november - prof. Th.H. Mac Gillavry 25 jaar hoogleraar
- 11 december - dr. A. Oort eerste geneesheer Sanatorium Rhijngeest
- 22 december - prof. dr. T. Zaaijer overleden

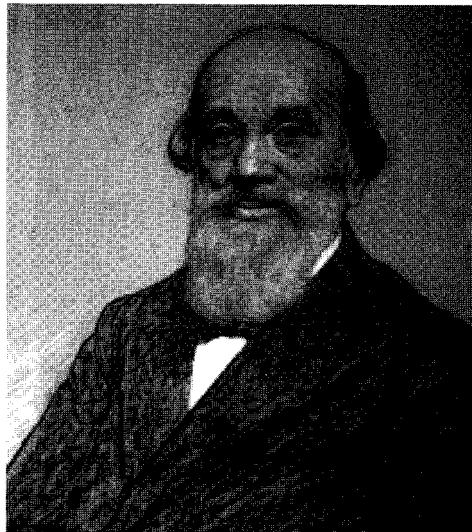
Natuurlijk stond het geneeskundig leven in 1902 vooral in het teken van de uitvoering van de Gezondheidswet die een jaar eerder het parlement gepasseerd was. Hoe belangrijk die gebeurtenis ook mag zijn voor de lokale geneeskundige voorzieningen, Leiden nam daarbij geen unieke positie in. Zoals bovenstaand overzicht laat zien is een schets van de Leidse geneeskunde anno 1902 niet volledig als daarin de geneeskundige faculteit zou ontbreken. De relatie tussen faculteit en stad beperkte zich niet tot medische zaken. Verschillende faculteitsleden namen actief deel aan het politieke leven, zoals professor Zaaijer, die 21 jaar voor de liberale partij lid was van de gemeenteraad. Het overlijden van Zaaijer en het emeritaat van de internist Rosenstein betekenden voor de geneeskundige faculteit de afsluiting van een periode waarin de grondslagen werden gelegd voor een anatomisch-fysiologische oriëntatie in de geneeskunde. De opvolging van Rosenstein laat zien dat men zich in de geneeskundige faculteit bezon op nieuwe wegen voor het onderwijs. Overigens had het emeritaat van Rosenstein ook consequenties voor de armlastige Leidse zieken; een belangrijk deel van de klinische en poliklinische zorg voor zieke armen in het Academisch Ziekenhuis werd door hem verzorgd.

Rosenstein behoorde, volgens een van zijn necrologen, tot de hoogleraren waar de Leidenaars trots op konden zijn, “een sieraad van hun hogeschool” maar vooral ook iemand aan wie zeer veel Leidenaars een persoonlijke herinnering of verplichting hadden.’ Dat gold in het bijzonder voor zijn patiënten, ook de velen die zijn polikliniek bezochten. Die polikliniek bood Rosenstein de gelegenheid zijn studenten te demonstreren hoe “de medicus zich moet weten te accommoderen aan het algemene leven der maatschappij”. Juist bij de poliklinische demonstraties vond Rosenstein altijd wel een aanknopingspunt met het leven en werken van zijn patiënten: “Waar geleefd wordt daar is Rosenstein met zijn volle belangstelling, en daarom koos hij het ziekbed, niet de seceertafel tot zijn werkplaats.” De toenmalige burgemeester mr. F. Was heeft de betrokkenheid van Rosenstein met zijn patiënten ondervonden. Burgemeester Was werd kort na het bezoek van prins Hendrik aan Leiden, in februari 1902, ernstig ziek. Hij werd tweemaal per week door de hoogleraar bezocht. Verlangend zag Was uit naar Rosensteins bezoek “en steeds was hij, hoezeer hij ook zijn achteruitgang voelde, onder de invloed van diens machtig getuigenis, dat nog niet alle moed moest worden opgegeven.” Maar Rosenstein was niet alleen een bekwaam dokter en een gedreven docent, hij was ook een uitmuntend onderzoeker, die grote naam gemaakt had met zijn onderzoek van de nierziekten. Hij was ook gaarne bereid veelbelovend nieuw onderzoek te steunen. Zo hielp hij de fysioloog professor Einthoven aan patiënten om de waarde van de elektrocardiografie voor het klinisch onderzoek te toetsen. Misschien is dat ook een reden dat Einthoven het eerste bij een mens – bij de amanuensis Van der Woerd – met de snaargalvanometer opgenomen elektrocardiogram publiceerde in de Herinneringsbundel bij Rosensteins afscheid. Enkele jaren later zou Rosensteins leerling professor W. Nolen de samenwerking op bijzondere wijze continueren: de afdeling inwendige geneeskunde van het Academisch Ziekenhuis werd door een kabel verbonden met Einthovens laboratorium, zodat elektrocardiogrammen op afstand opgenomen konden worden. Helaas werd de kabelverbinding enkele jaren later na een meningsverschil tussen beide hoogleraren verbroken.

Op 20 februari werd Rosenstein zeventigjaar. Aan het eind van het cursusjaar zou hij dus met emeritaat gaan. Het gehele jaar was de opvolging van deze eminente geleerde en docent onderwerp van discussies in de geneeskundige faculteit. Deze begonnen in maart 1902 naar aanleiding van het gebruikelijke verzoek van de curatoren van de universiteit om “een lijst van geleerden te

willen opmaken, die in aanmerking kunnen komen voor de vervulling der vacature, die aan het einde der lopende cursus zal ontstaan". Direct deed zich de vraag voor of weer een "tweede clinicus" benoemd moest worden. Leiden kende van oudsher immers twee leerstoelen voor de inwendige geneeskunde, elk verbonden met een speciaal deel van de geneeskunde: de leeropdracht van Rosenstein was inwendige geneeskunde en ziekteleer, die van zijn leerling Nolen inwendige geneeskunde en kennis der geneesmiddelen en de geneesmiddelenleer.

Nolen was tegen de benoeming van een tweede hoogleraar inwendige geneeskunde, omdat er niet voldoende patiënten waren voor twee hoogleraren. Hij stelde voor de vacature te vervullen met een lector of chef de clinique. De faculteitsleden waren het er over eens dat in ieder geval geen vermindering van het aantal hoogleraren moest plaatsvinden. Voor een nieuwe leeropdracht werden verschillende alternatieven voorgesteld. W. Koster Gzn., de hoogleraar oog- en oorheelkunde, meende dat de nieuwe hoogleraar zich op de farmacologie moest concentreren. Naast een laboratorium zou hij eventueel moeten kunnen beschikken over een zaaltje met patiënten om geneesmiddelen in de praktijk op hun werkzaamheid te testen. Interessant in verband met de latere ontwikkeling is zijn suggestie om aan deze leerstoel te verbinden "de geschiedenis der therapie, met name ook het ontstaan der

Portretten van prof. S.S. Rosenstein, hoogleraar geneeskunde 1873-1902 (links) en prof. W. Nolen, hoogleraar geneeskunde 1890-1924 (rechts). Vakgroep Metamedica Rijksuniversiteit.

homeopathie zou daarbij beter tot haar recht komen". De patholoog-anatoom professor Mac Gillavry sloot zich deels aan bij het voorstel van Koster; hij stelde als leeropdracht voor experimentele therapie en pathologie. J.A. Korteweg, de hoogleraar chirurgie, zag liever een professoraat in de klinische bacteriologie.⁴

De faculteitsvergaderingen volgden elkaar in een ongewoon hoge frequentie op.⁵ Reeds acht dagen na de eerste bijeenkomst werd een extravergadering belegd, waar een compromisvoorstel van Zaaijer en Mac Gillavry werd besproken. Nolen zou ontheven moeten worden van het onderwijs in de kennis der geneesmiddelen en de geneesmiddelenleer, en zou zich uitsluitend bezighouden met het onderwijs in de inwendige geneeskunde. De nieuwe hoogleraar zou belast worden met de klinische bacteriologie en de farmacologie. Nolen zou de leiding krijgen van de kliniek en de polikliniek, met uitzondering van een tweetal zalen voor de nieuwe hoogleraar. Hoewel zeven van de tien hoogleraren al direct met het voorstel instemden, werd het pas na een aantal vergaderingen definitief. De hoogleraren Zaaijer en Korteweg legden zich in de vergadering van 25 april bij het besluit van de meerderheid neer. Rosenstein, die van het begin af tegen dit voorstel was, behield zich het recht voor zijn mening aan curatoren mede te delen. Hoe groot de invloed van Rosenstein was, bleek duidelijk in het antwoord van curatoren op de voordracht van de faculteit. Zij berichtten dat zij de vacature wilden vervullen

Diacones in het gebouw van de Chr. *Wijkverpleging Levendaal*. Foto, 1900. Gemeentearchief Leiden.

op de oude voet, en dat ze welwillend stonden tegenover het idee versterking aan te vragen voor het onderwijs in de geneesmiddelenleer. De zaak werd nog weer gecompliceerd toen Nolen aan curatoren voorstelde om die nieuwe hoogleraar in dat geval dan maar te belasten met de kindergeneeskunde. Uiteindelijk handhaafde de faculteit in de laatste vergadering voor de vakantie haar oorspronkelijke voordracht. De gedachte om een hoogleraar in de kindergeneeskunde te benoemen werd uiteindelijk afgewezen, omdat onder degenen die zich in Nederland uitsluitend met de kindergeneeskunde bezighielden er geen was die, naar het oordeel van de faculteit, voldoende wetenschappelijk niveau bezat.

De opvatting van Rosenstein was vermoedelijk aanleiding tot een gerucht in de Tweede Kamer over “verdeeldheid in de boezem der faculteit” over de bezetting van de vacature. Dat gerucht zette de faculteit eind december aan tot het ondernemen van verdere actie. Een en ander bespoedigde de opvolging van Rosenstein niet. Pas in juni 1904 werd E.C. van Leersum benoemd en wel, overeenkomstig het oorspronkelijke voorstel van Koster, voor de geschiedenis der geneeskunde, de kennis der geneesmiddelen en de geneesmiddelenleer.

De besprekingen in de faculteit speelden zich grotendeels af buiten het gezichtsveld van “medisch Leiden”. Dat wil overigens niet zeggen dat de faculteitsleden binnen Leiden een geïsoleerde positie innamen. Een min of meer natuurlijk samenwerkingsverband was de lokale afdeling van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst. Verschillende malen bekleedden hoogleraren het voorzitterschap: in 1901 Rosenstein en in 1903 Korteweg. In 1902 was de arts D. Stigter voorzitter. Hij mocht Rosenstein in mei tot erelid van de Leidse afdeling benoemen. Vrijwel alle klinische hoogleraren toonden zich actief door het houden van voordrachten tijdens de afdelingsbijeenkomsten. Ook in andere medische verenigingen werkten de hoogleraren nauw samen met hun Leidse collega's. Zo hadden Korteweg en Nolen zitting in het bestuur van het Leidse comité van *Het Rode Kruis*.

Geneeskundige voorzieningen

Volgens het *Leidse Adresboek* omvatte de medische beroepsbevolking in het begin van de 20ste eeuw 39 praktizerende geneesheren, twee chirurgijns, vijf tandmeesters, vier vroedvrouwen en dertien apothekers, op een bevolking van ruim 54.000 personen. Onder de geneesheren werden meegerekend de vier praktizerende hoogleraren Jelgersma, Koster, Nolen en Korteweg, als-

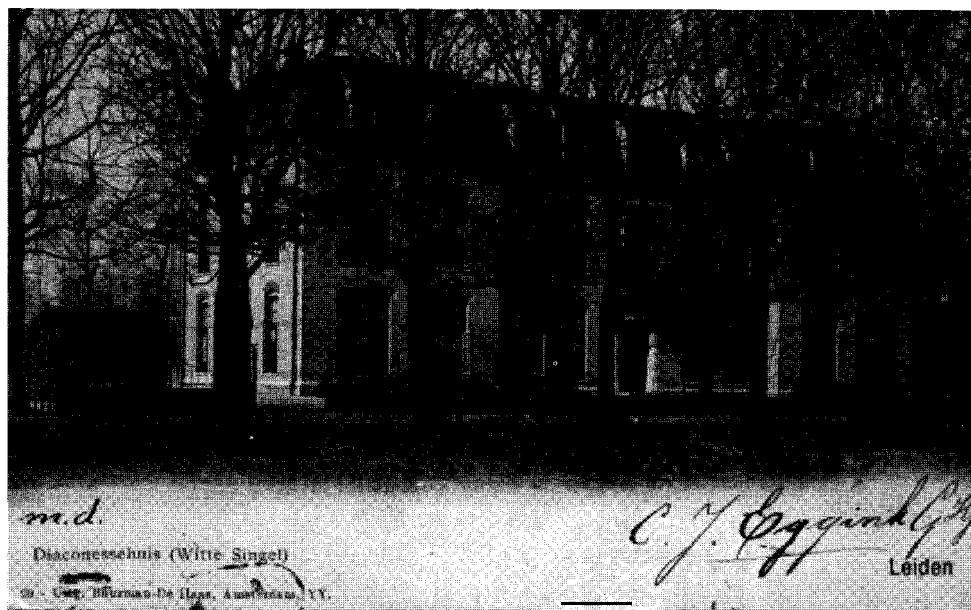
mede de drie officieren van gezondheid van het plaatselijke garnizoen. Vijftien medici waren als assistent verbonden aan het Academisch Ziekenhuis. Hiertoe behoorde dr. J.C.J. Bierens de Haan, die in 1901 terugkeerde als leider van de Rode Kruis-ambulance naar Transvaal en Oranje Vrijstaat. Het aantal specialisten was in deze periode nog gering. Het *Geneeskundig Jaarboekje voor Nederland* vermeldde er slechts zes: één voor heelkunde, twee voor heelkunde en huidziekten, één voor KNO, één voor oogziekten en één voor mond- en tandziekten. Eigenlijk zou daar nog een viertal algemene artsen bijgerekend moeten worden, die aangaven ook specialistische hulp te verlenen, zoals D. Stigter voor zenuwlijders of Th. van Wijk voor kinderziekten. Opvallend is dat nog twee chirurgijns, A.J. Schretlen en J.A. Longepée, vermeld werden. Zij behoorden immers tot een beroepsgroep die met de geneeskundige wetten van 1865 geleidelijk zou ophouden te bestaan.

Leiden beschikte over een zestal “inrichtingen van ziekenverpleging”.⁶ De

St. Elisabeth 's Gesticht aan de Hooigracht. Foto, ca. 1900. Vakgroep Metamedica Rijksuniversiteit.

omvangrijkste was het Academisch Ziekenhuis aan de Boerhaavestraat (het huidige Museum voor Volkenkunde, met ingang aan de Binnenvestgracht) met 250 bedden, waar zieken kosteloos konden worden verpleegd wanneer hun ziekte “dienstig was voor het onderwijs”. De geneeskundige zorg was in handen van vier hoogleraren, zes inwonende en negen uitwonende assistenten. Voor de verpleging zorgden 67 verpleegkundigen onder leiding van zes hoofdverpleegkundigen. Met de boven vermelde benoeming van mej. C.A. van Tricht had de medische faculteit gekozen voor een situatie waarbij de directie van het ziekenhuis niet langer gevoerd werd door een geneesheer-directeur, maar door een “beschaafde directrice met een administrateur onder zich”.⁷ Het Militair Hospitaal even buiten de Morspoort volgde met 140 bedden. In dit ziekenhuis werden uiteraard alleen militairen verpleegd. De drie overige ziekenhuizen, met dertig à veertig bedden, hadden een levensbeschouwelijke achtergrond. Het oudste was het aan het Rapenburg gelegen Hôpital Wallon (opgericht in 1877), onder leiding van freule F. Van Panthaleon -baronesse van Eck. Daar werden, met uitzondering van krankzinnigen en lijders aan infectieziekten, patiënten van alle gezindten tegen betaling opgenomen. Sedert zijn oprichting bood dit ziekenhuis de hoogleraren

Diaconessenhuis (Witte Singel). Ansichtkaart, begin 20ste eeuw. Vakgroep Metamedica Rijksuniversiteit.

een mogelijkheid om particuliere patiënten op te nemen. Zo werden er ook in 1902 patiënten van de professoren Korteweg, Rosenstein, Nolen en Veit verpleegd. In het Elisabeth's Gesticht (1892) werden ook zieken van alle gezindten verpleegd – bij hoge uitzondering kosteloos – door “Liefdezusters-verpleegsters” onder supervisie van overste mej. C.M. van de Heuvel. De nadruk lag bij deze inrichting echter vooral op de poliklinische hulp en wijkverpleging. Het in 1897 opgerichte Diaconessenhuis, sedert 1901 aan de Witte Singel, met mej. L. Wissler als directrice, nam geen ernstige zenuwpatiënten of krankzinnigen op, “verder allen die opname verlangen tegen betaling”. Als laatste “inrichting van ziekenverpleging” werd in officiële stukken nog vermeld die van mevrouw Van Hunsel, die in een woning aan de Aloëlaan drie bedden ter beschikking had voor “zenuwlijders van alle gezindten en van beiderlei geslacht”.

Krankzinnigen werden sedert 1897 verpleegd in het door de gemeente Leiden gekochte kasteel Endegeest. Overigens werden naast de ruim honderd patiënten in dit krankzinnigengesticht nog zes krankzinnigen voor rekening van de gemeente verpleegd in de inrichting Bloemendaal te Loosduinen. In 1902 werd dr. A. Oort benoemd tot eerste geneesheer van het juist opgerichte gemeentelijk sanatorium Rhijngeest (eveneens in Oegstgeest). Oort zou daar onder leiding van de hoogleraar psychiatrie G. Jellgersma zenuwlijders behandelen. Rhijngeest werd in januari van het volgende jaar in gebruik genomen.

Tot slot moet nog vermeld worden de verpleging van zieken aan huis door wijkverpleegsters. Deze activiteit werd overgelaten aan kerkelijke en filantropische instellingen. De bemoeienis van de gemeente beperkte zich tot subsidiëring van een zestal verenigingen voor wijkverpleging. Enkele van deze verenigingen richtten wijkgebouwen op. Het oudste, aan het Levendaal, werd in 1875 opgericht. Later kwamen daar nog andere gebouwen voor ziekenverpleging bij, zoals de gebouwen Bethesda (aan de Hoefstraat) en Phebe (aan de Oude Vest). In dit kader moeten ook vermeld worden verenigingen die behoeftige kraamvrouwen ondersteunden, zoals de “Instelling van liefdadigheid ten behoeve van behoeftige kraamvrouwen”, die – onder supervisie van het College van Goemoers of Vrouwen Kraammoeders – babykleertjes verstrekten aan behoeftige kraamvrouwen. In 1902 werden “de eerste noodwendige kledingstukken” aan 607 behoeftige kraamvrouwen verstrekt. De “Vereniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen” -waarvan het lidmaatschap alleen open stond voor co-assistenten -voorzag kraamvrouwen, die zich door studenten lieten verlossen (in 1902: 766), gedurende negen dagen van noodzakelijke voedingsmiddelen. Het ging volgens het jaarverslag om 6.967 liter melk, 7.732 eieren, 2.317 porties rookvlees, 2.265 porties

vlees, 1.508 porties soep, 3.090 “bestellen” (beschuitbollen met anijs), vijftig halve flessen wijn en elf porties wijn.

Geneeskundige armenverzorging

Het was in de 19de eeuw niet vanzelfsprekend dat de stedelijke overheden een taak hadden op het gebied van de volksgezondheid. Het verschaffen van medische hulp werd veelal beschouwd als de taak van instellingen van kerkelijke en bijzondere liefdadigheid. De Gemeentewet van 1851 stipte wel het onderwerp van de openbare gezondheidszorg aan, maar legde de gemeentebesturen geen concrete taken op. De gemeenteraad werd belast met het maken van verordeningen in het belang der openbare orde, zedelijkheid en gezondheid. Aan burgemeester en wethouders werd het toezicht op de “publieke gezondheidsdienst” toevertrouwd. De Gemeentewet kende echter aan de gemeenten op het gebied van de volksgezondheid een grote mate van autonomie toe. De centrale overheid bemoeide zich uitdrukkelijk niet met het geneeskundig bestuur, maar beperkte zich – ook na invoering van de geneeskundige wetten van 1865 – tot toezicht. Dat gebeurde met behulp van inspecteurs der volksgezondheid, maar ook door toetsing van de gemeentebegroting waarin de kosten van de plaatselijke gezondheidspolitie moesten worden opgevoerd. Deze gezondheidspolitie zou het lokale controle-, opsporings- en uitvoeringsapparaat moeten vormen. Onder het hoofdstuk “Medische Politie” deden de gemeentebesturen in hun *Gemeenteverslag* jaarlijks verslag van hun bemoeienissen op dit terrein. In de praktijk bleken de gemeentebesturen weinig nieuwe initiatieven te ontplooien, terwijl er bovendien bij de rijksoverheid te weinig personeel was om het staatstoezicht naar behoren te kunnen uitvoeren. Mede naar aanleiding van de cholera-epidemieën, namen de burgers uiteindelijk zelf initiatieven en richtten lokale verenigingen voor de gezondheidszorg op. Zo werd in 1867 in Leiden de Vereniging tot Verbetering der Volksgezondheid opgericht.’

In het begin van de 20ste eeuw was de geneeskundige dienst in Leiden toevertrouwd aan het College van Stadsgenees- en heekundigen. Dit College was in 1851 ingesteld, in feite als een voortzetting van de vroegere “Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt”. Het was verantwoordelijk voor de geneeskundige armenzorg. Sedert december 1900 was een nieuwe verordening van kracht betreffende het verlenen van kosteloze genees- en heekundige hulp aan onvermogenen. Personen die voor dergelijke hulp in aanmerking wilden komen, konden niet langer volstaan met een bewijs van onvermogen afgegeven door een buurtcommissaris. Zo’n bewijs – dat

een jaar geldig was – werd voortaan jaarlijks voor 1 mei afgegeven door burgemeester en wethouders. In 1902 kwamen ruim 2.700 personen hiervoor in aanmerking.

In 1902 stond het College van Stadsgenees- en heekundigen onder voorzitterschap van dr. W. de Jong, sedert 1889 in Leiden gevestigd “als gewoon medicus met specialiteit oog- oorheelkunde”.⁹ Na zijn artsexamen, in 1887, had hij als assistent van D. Doyer, de Leidse hoogleraar oog- en oorheelkunde, bij 4.000 Leidse schoolkinderen onderzoek gedaan over bijziendheid. Omdat hij met een HBS-eindexamen niet in Nederland kon promoveren, verdedigde hij – cum laude – zijn proefschrift *Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Myopie* in 1888 in Freiburg. Kort na zijn vestiging in Leiden werd hij benoemd tot stadsgeneesheer, een functie die hij tot zijn overlijden in 1918 vervulde. Als zesde stadsgeneeskundige verwelkomde hij in dat jaar dr. W.Th.M. Weebers, zoon van een Leids medicus en promovendus van de fameuze obstetricus professor H. Treub. Weebers maakte geschiedenis, want hij “besteeg als een der eersten onder zijn collega’s een rijwiel – een Rover – toenmaalsf 315,-”.¹⁰ Tot het College behoorde de in die tijd algemeen bekende stadsheelkundige J.A. Longepée. Hij combineerde een aantal functies in de openbare gezondheidszorg. Zo was hij leider van het Parc Vaccinogène, gemeentelijk lijkschouwer en belast met het onderzoek van publieke vrouwen. In 1847 had hij met succes het examen stedelijk heelmeester afgelegd, drie jaar later gevolgd door het examen voor stedelijk vroedmeester. Longepée werd beschreven als een bescheiden man, maar “tevens in de Sleutelstad een populaire persoonlijkheid”. Ook de stadsvroedmeester woonde de vergaderingen van het College bij. De functie van stadsvroedmeester werd steeds vervuld door de hoogleraar verloskunde. Zijn taak was het toezicht op de verloskundige praktijk van de vroedvrouwen en van studenten.

Met uitzondering van de zomermaanden kwam het College van Stadsgenees- en heekundigen maandelijks bijeen.* Afgezien van een buitengewone vergadering in maart 1902, gewijd aan een voorstel over pensioenen, verliepen de bijeenkomsten volgens het vaste stramien van de bespreking van de *status epidemicus*, gevolgd door meldingen van bijzondere gevallen. Zo rapporteerde H.W. Blöte een geval van difterie dat zich voordeed nadat het kind drie weken eerder gebeten was door een “difteritisch kind”.¹¹ Regelmatig deed de stadsvroedmeester prof. J.F.O.S. Veit mededelingen, bijvoorbeeld over een geval van dwarsligging dat zonder kunsthulp verliep of over een door hem verrichte keizersnede. Ook besprak hij nu en dan een gynaecologische aandoening, zoals die bij een vrouw met een vernauwing van de uitwendige schaamdelen als gevolg van een langdurige gonorroe-infectie.¹⁴

De geneeskundige armenhulp was toevertrouwd aan zes stadsgeneeskundi-

gen, die elk voor een stadswijk verantwoordelijk waren. Ze hielden daartoe op werkdagen 's morgens voor negen uur gedurende één uur praktijk. De taken van de stadsgeneesheren beperkten zich overigens niet tot de armenpraktijk. Ze deden ook het geneeskundig onderzoek van schutterijplichtigen, van gemeenteambtenaren die aanspraak maakten op een pensioen, en van werklieden die vanwege een ongeluk aanspraak maakten op een uitkering uit de gemeentekas. Verder waren ze betrokken bij het onderzoek naar onbewoonbaar te verklaren woningen.

In tegenstelling tot de andere Nederlandse universiteitssteden had Leiden geen eigen ziekenhuis voor de "stads zieke-armen". Sedert 1873 werden deze tegen betaling door de stad verpleegd in het Academisch Ziekenhuis, dat volledig als rijksinstelling fungeerde. Op 1 januari 1898 was de verpleegprijs voor de stadsarmen voor vijf jaar vastgesteld op 75 cent per persoon per dag. Per 1 januari 1903 zou het contract tussen het Rijk en de gemeente opnieuw verlengd moeten worden. De Minister van Binnenlandse Zaken, onder wiens bevoegdheid het Academisch Ziekenhuis viel, wilde de verpleegprijs verhogen tot één gulden. De gemeente wilde van geen verhoging weten. Een Commissie van arbitrage besliste eenstemmig dat de verpleegprijs niet verhoogd mocht worden, zodat het nieuwe contract op dezelfde voet als tevoren aangegaan werd. In 1902 werden 323 personen in het Academisch Ziekenhuis voor rekening van Leiden verpleegd voor een totaalbedrag van f 6.903,75.

Interieur van het Academisch Ziekenhuis (zaal 6). Vakgroep Metamedica Rijksuniversiteit.

Ongeveer de helft van de zieken werd behandeld op de afdeling inwendige geneeskunde. Van de overigen werden er 115 verpleegd op de afdeling heilkunde, 31 op de afdeling verloskunde en twaalf op de afdeling oog- en oorheilkunde.

Gemeentelijke voorzieningen in verband met de volksgezondheid

In de laatste decennia van de 19de eeuw kwam vooral naar aanleiding van de cholera-epidemieën een aantal wetten tot stand waarin een duidelijker rol voor de gemeentebesturen werd vastgelegd: de Begrafniswet (1869), de Epidemiewet (1872) en de Quarantainewet (1877). Dat gold ook voor de Tweede Krankzinnigenwet (1877), waarbij aan de burgemeester speciale volmachten werden toegekend.

De “Wet tot voorzieningen tegen besmettelijke ziekten” of kortweg de Epidemiewet (1872) stelde tot doel in gevallen van Aziatische cholera, buiktyfus, pokken, roodvonk, difterie of mazelen de zieken af te zonderen. Bij de uitvoering van deze wet was een centrale rol toebedeeld aan de burgemeester. Men was verplicht hem binnen 24 uur gevallen van besmettelijke ziekten te melden, zodat hij, zodra deze ziekte een epidemisch karakter kreeg, een openbare aankondiging kon doen. Huizen waar zich een besmettelijke ziekte voordeed moesten aan de buitenkant duidelijk zichtbaar gemerkt worden met een bord waarop de ziekte vermeld stond; de bewoners mochten geen scholen bezoeken. De burgemeester was bevoegd om de woningen van de ingezetenen “huns ondanks” overdag binnen te gaan ter uitvoering van de bepalingen van deze wet en ook om “huizen, keten en vaartuigen, die brandpunten van besmetting zijn of dreigen te worden” te laten reinigen en ontsmetten. Lijders aan bovengenoemde ziekten, die zich in een logement bevonden, moesten op bevel van de burgemeester worden overgebracht naar een openbare inrichting “tot afzondering en verpleging” van lijders aan besmettelijke ziekten.

Deze wet verplichtte de gemeenten tot het nemen van een aantal maatregelen. Er moesten isolatiebarakken aanwezig zijn, waar lijders aan besmettelijke ziekten verpleegd konden worden. Elk der Leidse ziekenhuizen beschikte over een dergelijke ruimte.¹⁵ Het Academisch Ziekenhuis had drie barakken voor 24 patiënten. Het Militair Hospitaal had één barak voor 46 lijders. De drie andere ziekenhuizen hadden elk vertrekken voor vijf à zes patiënten met besmettelijke ziekten. Verder moesten de gemeenten gelegenheid geven tot gratis inenting en herinenting tegen pokken: normaal eenmaal per drie maanden, bij epidemieën eenmaal per maand. De koepokineringen vonden in Leiden plaats in het zogenaamde Parc Vaccinogène in het Elisabethshof,

sedert de oprichting onder leiding van de stadschirurgijn Longepée. In 1902 werden 1.106 personen kosteloos ingeënt, en 63 tegen betaling van een gulden.” De meesten waren tussen de twee en vier jaar oud. Ruim negentig procent van de ingeënten was zes jaar of jonger. De wet van 1872 eiste namelijk voor toelating in scholen dat de leerlingen een pokkenbriefje konden overleggen, dat ze dus de koepokinenting met goed gevolg hadden ondergaan of dat ze aan natuurlijke kinderpokken hadden geleden.

De Gezondheidscommissie

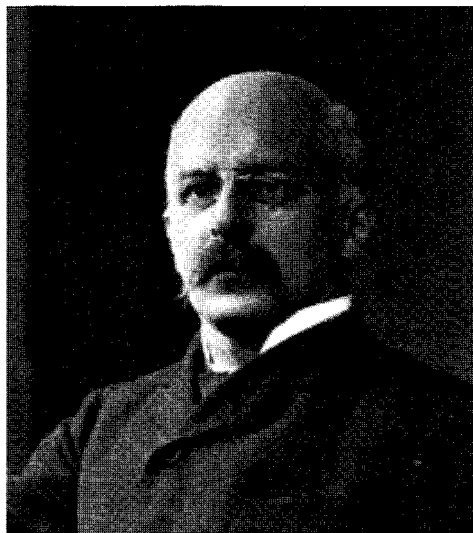
Rond de eeuwwisseling vonden grote veranderingen plaats op sociaal terrein. Daartoe behoorden onder meer belangrijke verbeteringen op het terrein van de openbare gezondheidszorg, zoals die in 1901 gestalte kregen in de Gezondheidswet, de Woningwet en de Ongevallenwet. De eerste wet beoogde een nieuwe en striktere regeling van het staatstoezicht op de volksgezondheid

Militair Hospitaal aan het begin van de Morsweg, gezien vanaf de singel. Foto, ca. 1900. Gemeentearchief Leiden.

alsmede een verbetering van de openbare gezondheidszorg op lokaal niveau. Veel gemeenten waren namelijk in de bestrijding van epidemische ziekten in gebreke gebleven. Zelfs de in de Epidemiewet van 1872 voorgeschreven taken werden vaak niet naar behoren uitgevoerd. De gemeentebesturen werden nu verplicht de hoofdinspecteurs der volksgezondheid maandelijks opgaven te doen over de sterfte. Op lokaal niveau resulteerde deze wet in de instelling van zogenaamde Gezondheidscommissies voor gemeenten met meer dan 18.000 inwoners. De Commissie hield zich uiteraard bezig met alle aspecten van de volksgezondheid. Daarenboven kreeg de Gezondheidscommissie vanwege de Wet op de Volkshuisvesting (1901) een bijzondere rol bij het aanwijzen van woningen die ongeschikt waren voor bewoning of waar verbeteringen noodzakelijk waren. De Commissie had uitgebreide bevoegdheden. Zo mocht ze alle openbare gebouwen, scholen, gestichten, fabrieken, winkels, ziekeninrichtingen, badhuizen en woningen betreden om zich van de toestand en inrichting van die gebouwen op de hoogte te stellen.

De Gezondheidscommissies waren onafhankelijk van het gemeentebestuur. Ze waren in feite door het hogere gezag ingestelde organen ter controle van de gemeentelijke bemoeienissen met de gezondheidszorg. Verordenin-

Links: Portret van prof. J. C. J. Bierens de Haan. Tijdschriftfoto, 1899. Gemeentearchief Leiden. Rechts: Portret van prof. J. F. O. S. Veit, hoogleraar verloskunde 1891-1907. Vakgroep Metamedica Rijksuniversiteit.

gen betreffende zaken die de volksgezondheid betroffen, konden niet vastgesteld of gewijzigd worden dan na advies van de Gezondheidscommissie. Daarbij ging het niet alleen om geneeskundig-hygiënische voorzieningen, maar ook om technisch-hygiënische voorzieningen. De vijf leden van de Gezondheidscommissie werden, na voordracht door burgemeester en wethouders, benoemd door de Commissaris der Koningin. Hun werkzaamheden stonden onder toezicht van de hoofdinspecteurs der volksgezondheid. Overigens kwamen de kosten van de Gezondheidscommissie voor rekening van de gemeenten.

De nieuwe commissie had geen enkele relatie met bestaande organen, ook niet in personele zin. De benoemingen kwamen dan ook tot verrassing van het College van Stadsgenees- en heilkundigen tot stand. In de januari-vergadering van het College merkte Weebers op, dat het hem getroffen had dat bij de Gezondheidscommissie geen lid van het College benoemd was. Bij de volgende vergadering kwam prof. Veit op de zaak terug. Hij had gesproken met zijn collega Wijsman, de voorzitter van de Leidse Gezondheidscommissie. Deze had hem medegedeeld dat leden van de Commissie gevraagd waren door de Centrale Gezondheidsraad en hun benoeming buiten het College van Burgemeester en Wethouders omgegaan was. Veit suggereerde dat het beter was niet op de zaak terug te komen.

Het betrekkelijke gemak waarmee de Gezondheidscommissie in Leiden werd ingevoerd hing mogelijk samen met gunstige bestuurlijke omstandigheden. Burgemeester Was had zich als president-curator van de universiteit (1894-1903) al actief ingezet voor de belangen van de gemeente in het kader van de gezondheidszorg. Zo was hij nauw betrokken bij de instelling van het professoraat in de psychiatrie – het eerste in Nederland – en de relatie van de leerstoel met het krankzinnigengesticht Endegeest. Ook werd namens hem in 1899 de buitenplaats Rhijngeest gekocht, vooruitlopend op de beslissing daar een gemeentelijke inrichting voor zenuwlijders te vestigen. Als burgemeester initieerde hij onder meer een plan voor de wijkverpleging en verordeningen voor arbeiderswoningen. Mr. Was zal dus zeker positief gestaan hebben tegenover de activiteiten van de Gezondheidscommissie. Dat gold eveneens voor mr. P.J.M. Aalberse die van 1901-1903 als eerste de vierde wethouderszetel bezette met als portefeuille sociale aangelegenheden en openbare hygiëne. Als raadslid was hij tezamen met professor H.L. Drucker actief in het kader van sociale vraagstukken. Beiden verdienden in Leiden hun sporen in de strijd tegen de krotwoningen, een probleem dat, zoals we eerder zagen, ook op het terrein van de nieuwe Gezondheidscommissie lag.

De Gezondheidscommissie beperkte haar werkzaamheden dus niet tot tra-

ditionele werkzaamheden als geneeskundige armenzorg, bestrijding van epidemieën en vaccinaties. Zij hield zich ook bezig met de volkshuisvesting, de verwijdering en afvoer van vuil, de reinheid van wegen en woningen, de drinkwatervoorziening en het onderzoek van levensmiddelen. De samenstelling van de Leidse Gezondheidscommissie liet ook duidelijk zien dat het niet alleen om medische problemen ging. Slechts twee medici, dr. J.C.J. Bierens de Haan en dr. J.E.G. van Emden, waren lid van de commissie. Twee leden, de jurist en Tweede-Kamerlid prof. H.L. Drucker en de architect W.C. Mulder, hadden zich in de voorafgaande jaren actief betoond met de sociale woningbouw.” Verder maakten van de commissie deel uit de civiel ingenieur H. Paul, de bouwkundige J.J. Hasselbach, de veearts D. van Grüting en H. Marks, bestuurslid van de timmerliedenvereniging “Vooruit”. De gemeentescheikundige dr. J.D. Filippo was secretaris en prof. dr. H.P. Wijsman, hoogleraar in de artsenijsbereikunde en toxicologie, was voorzitter. In de eerste vergadering zette Wijsman uiteen hoe hij “een zekere continuïteit zag tussen zijn optreden als voorzitter van deze Commissie en zijn pogingen om de bemoeienissen van de gemeente met de openbare gezondheidszorg daarheen te leiden, dat het universitaire onderwijs en de gemeente van elkander wederzijds voordeel trekken. Hiervan is de organisatie van den gemeentelijken keuringsdienst van eet- en drinkwaren, verbonden aan het Pharmaceutisch Laboratorium het gevolg geweest en spreker hoopt zich hieruit een volledige gezondheidsdienst te zien ontwikkelen.”¹⁸ De werkzaamheden van de Leidse Gezondheidscommissie zullen aan de hand van een tweetal voorbeelden nader geïllustreerd worden.

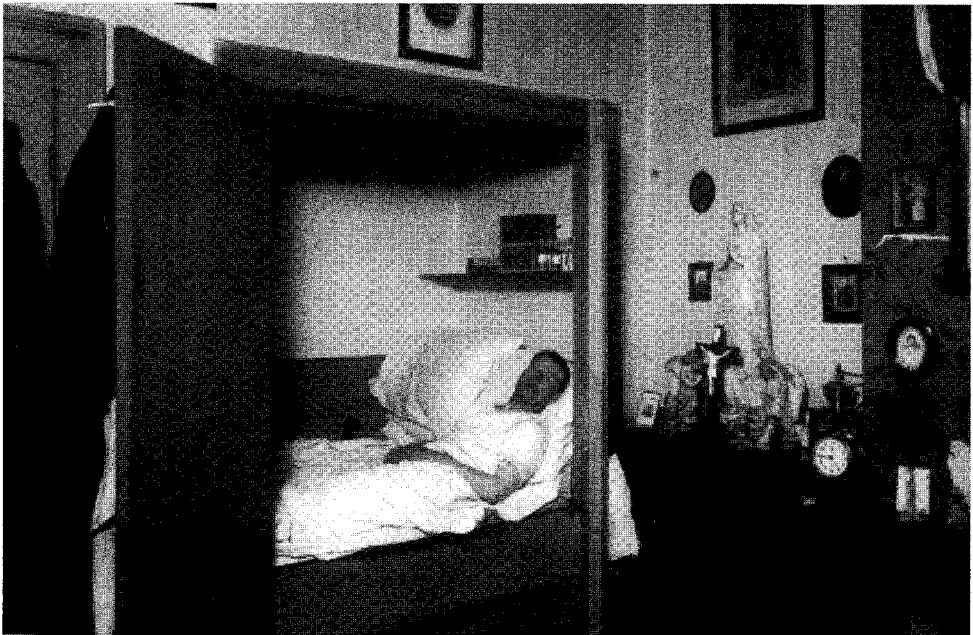
*Verontreiniging **aan** de Hoge Rijn*¹⁹

Wanneer burgers meenden dat bepaalde situaties nadelig voor de volksgezondheid waren, dan konden ze een klacht indienen bij de lokale Gezondheidscommissie. Deze kon de inspecteur der volksgezondheid, of de besturen van de provincie of van een gemeente wijzen op noodzakelijke maatregelen. Zo’n geval deed zich al direct voor in de tweede vergadering van 1902, toen er een klacht behandeld werd van dertien bewoners aan de Hoge Rijn over de “toestand der sloot voor hunnen percelen gelegen”.

Voor de annexatie van de Hoge Rijn was aan de Maatschappij der Paardentram een vergunning verleend om een gedeelte van de Zoeterwoudse Singelsloot te dempen voor het daarop plaatsen van stallen. Daardoor ging een der uitlozingen verloren, die uitkwam in de Utrechtse Vaart. Om de annexatie te rechtvaardigen werd destijds gewezen op de hierdoor voor de bewoners ontstane nadelige gezondheidssituatie. Na de annexatie werd ech-

ter steeds aan bouwondernemers toestemming gegeven tot demping en riole-ring van gedeelten van de sloot ten behoeve van te bouwen woningen. Bovendien kreeg een “met stoom werkende melkinrichting” toestemming om afval te lozen in de sloot. Uiteindelijk werd het enige kanaaltje dat rioolstoffen van de sloot afvoerde naar de Utrechtse Vaart gedempt. De toestand werd nu zo dat voor de percelen waar de sloot niet gedempt was een opeenhoping van vuil ontstond, die de bewoning van die huizen althans voor een groot deel van het jaar onmogelijk maakte. Medici verklaarden zelfs dat de sloot een bron van besmetting was geworden.

De heren Speet en Smittenaar hadden de gemeente verzocht “om te doen voorzien in den onhoudbaren en voor de gezondheid gevaarlijken toestand der sloot aan de Hoogen Rijdijk en voor hunne percelen gelegen”. De Commissie van Fabricage (d.w.z. van Openbare Werken) had burgemeester en wethouders in juli 1902 geadviseerd om afwijzend te beschikken. Zij vond dat het dempen van sloten, die geheel of gedeeltelijk in eigendom van de gemeente waren, voor rekening zouden moeten komen van degene die ver-gunning had gekregen. Na die afwijzing hadden de bewoners zich in eerste

Zieke in een bedstee. Foto, begin 20ste eeuw. Vakgroep Metamedica Rijksuniversiteit

instantie gericht tot Gedeputeerde Staten, nu kwamen ze dus met hun klacht bij de Gezondheidscommissie.

Het pre-advies van haar vaste subcommissie ‘Water en Riolering’, onder voorzitterschap van ir. Paul, luidde: demping. Wijsman verwachtte weinig resultaat van het zenden van een brief aan de gemeente, doch meende dat het advies onder aandacht van de hoofdinspecteur gebracht kon worden.

Besmettelijke ziekten: een tyfusepidemie

Besmettelijke ziekten vormden een steeds terugkerend probleem in de stedelijke samenleving. Vanouds was de signalering en bestrijding van besmettelijke ziekten het terrein van het College van Stadsgenees- en heelkundigen. Tijdens de maandelijkse bijeenkomsten was de *status epidemicus* een vast agendapunt. Voor het jaar 1902 vermeldden de notulen onder dit hoofdjewijzel steeds “weinig zieken”. Alleen in september werden er gevallen van difterie en roodvonk gemeld en in november “een geval van febris typhoidea”. Volgens de Wet besmettelijke ziekten (1872) moest de gemeente een aantal ziekten aangeven. Voor de jaren 1900-1905 werden in het *Gemeenteverslag* onder de “Heerschende ziekten” de volgende opgaven gedaan:

<i>heersende ziekte</i>	<i>1900</i>	<i>1901</i>	<i>1902</i>	<i>1903</i>	<i>1904</i>	<i>1905</i>
febris typhoidea	3	13 (1)	4	66 (10)	15	16
roodvonk	33 (2)	34	24	26 (1)	31	25
difterie	27 (4)	29 (4)	28 (4)	33	50 (2)	61 (6)

() = aantal overledenen

Voor de nieuwe Gezondheidscommissie werd de bestrijding van besmettelijke ziekten een belangrijk terrein. Haar vaste subcommissie “Besmettelijke Ziekten” stond onder leiding van dr. Bierens de Haan. In haar tweede vergadering (29 december 1902) constateerde de Commissie dat de melding van gevallen van besmettelijke ziekten door geneeskundigen aan de gemeente vaak te wensen overliet. Men zag graag dat het gemeentebestuur alle gevallen van dergelijke ziekten regelmatig ter kennis van de Commissie bracht, in het bijzonder gevallen van tyfus en difterie. Grüting wees in dat verband op de recent in Leiden voorgekomen gevallen. Ook de hoofdinspecteur der volksgezondheid was blijkens een mededeling in de vergadering van 11 februari

1903 niet tevreden over het gemeentebestuur. Naar aanleiding van een geval van difterie ten huize van een melkslijter constateerde hij dat er een lange tijd verliep tussen het optreden van de ziekte en het uitvoeren van maatregelen.

Het betrof hier een geval waarover de subcommissie “Besmettelijke Ziekten” zich had gebogen.²⁰ In december 1902 was in een melkwinkel aan de St. Jorisseeg een geval van difterie geconstateerd. De inspecteur der volksgezondheid was met de waarnemend burgemeester overeengekomen om de vader van het patiëntje te overreden het zieke kind te laten opnemen in de isolatie-afdeling van een ziekenhuis. Daarna zou de in de winkel aanwezige melk, boter en kaas onteigend worden en zouden het huis en de inboedel ontsmet worden. De vader was daartoe niet genegen. De Gezondheidscommissie stelde nu voor een politiepost voor de woning te plaatsen opdat mensen gewaarschuwd werden daar geen melk te kopen.

Het volgende jaar deed zich op 11 augustus een vergelijkbare situatie voor, nu echter met tyfus.²¹ Het was het begin van een epidemie, die uiteindelijk in de periode tot eind december 72 gevallen betrof (waarvan elf overleden), eventuele verdachte gevallen daargelaten. De verdenking ging uit naar besmette melk afkomstig van een melkslijter, in wiens huis zich twee jaar eerder ook al tyfus had voorgedaan. Hoewel de woning toen ontsmet was, waren er, zo meende de Gezondheidscommissie, klaarblijkelijk tyfusbacteriën in het putwater achtergebleven. In Leiden kwam het nog in redelijk wat huizen voor dat water betrokken werd via pompen en putten, die dat water van geringe diepte verzamelden. Volgens een onderzoek uit 1900 naar de kwaliteit van woningen was elf procent nog niet aangesloten op de duinwaterleiding. Een nader onderzoek door de Gezondheidscommissie leerde dat van de 110 Leidse melkslijters er negen niet waren aangesloten op de waterleiding. Twaalf waren wel aangesloten doch hadden de kraan laten verzegelen, en vier waren eveneens aangesloten maar gebruikten de kraan nooit. De Leidse bouwverordening liet een dergelijke situatie ook toe. Immers ieder perceel moest weliswaar voorzien zijn van “een middel tot watervoorziening dat goed water levert”, maar het was niet verboden andere middelen tot watervoorziening te hebben. Zodoende konden de melkslijters pompwater blijven gebruiken om kosten te sparen: duinwater kostte geld en pompwater niet.

De besmette put was dus de primaire oorzaak van de epidemie. De verspreiding vond, volgens de Gezondheidscommissie, plaats via de ongekookte melk, in het bijzonder via de zogenaamde room voor de koffie: het was gebruikelijk om een deel van de melk ongekookt te bewaren voor de koffie.

De commissie beschreef het typische geval van een tyfuspatiënte die zelf steeds de melk voor het gezin kookte, maar enkele weken voor de ziekte zich openbaarde de melk had afgeschept en de room had opgedronken. Het centrum van de besmetting verplaatste zich door de onderlinge ruilhandel van melk tussen melkslijters, waarmee tekorten bij de een door de ander werden aangevuld. De Gezondheidscommissie trachtte haar hypothese te bevestigen door de Leidse huisartsen te verzoeken opgaven te doen bij elk geval van tyfus, ook bij verdachte gevallen. Met name werd gevraagd of de melk in het getroffen gezin voor alle doeleinden voldoende gekookt werd, of er buitenshuis melk gebruikt werd en wie de melkleverancier was. De brochure waarmee deze vragen onder medici verspreid werden, bevatte ook maatregelen die men moest nemen. Dergelijke maatregelen werden aan de burgerij bekendgemaakt via dagbladen en strooibladen. In feite ging het om twee maatregelen, namelijk de ontsmetting van besmet materiaal (uitwerpsemen, linnengoed etc.) en het koken van alle melk.

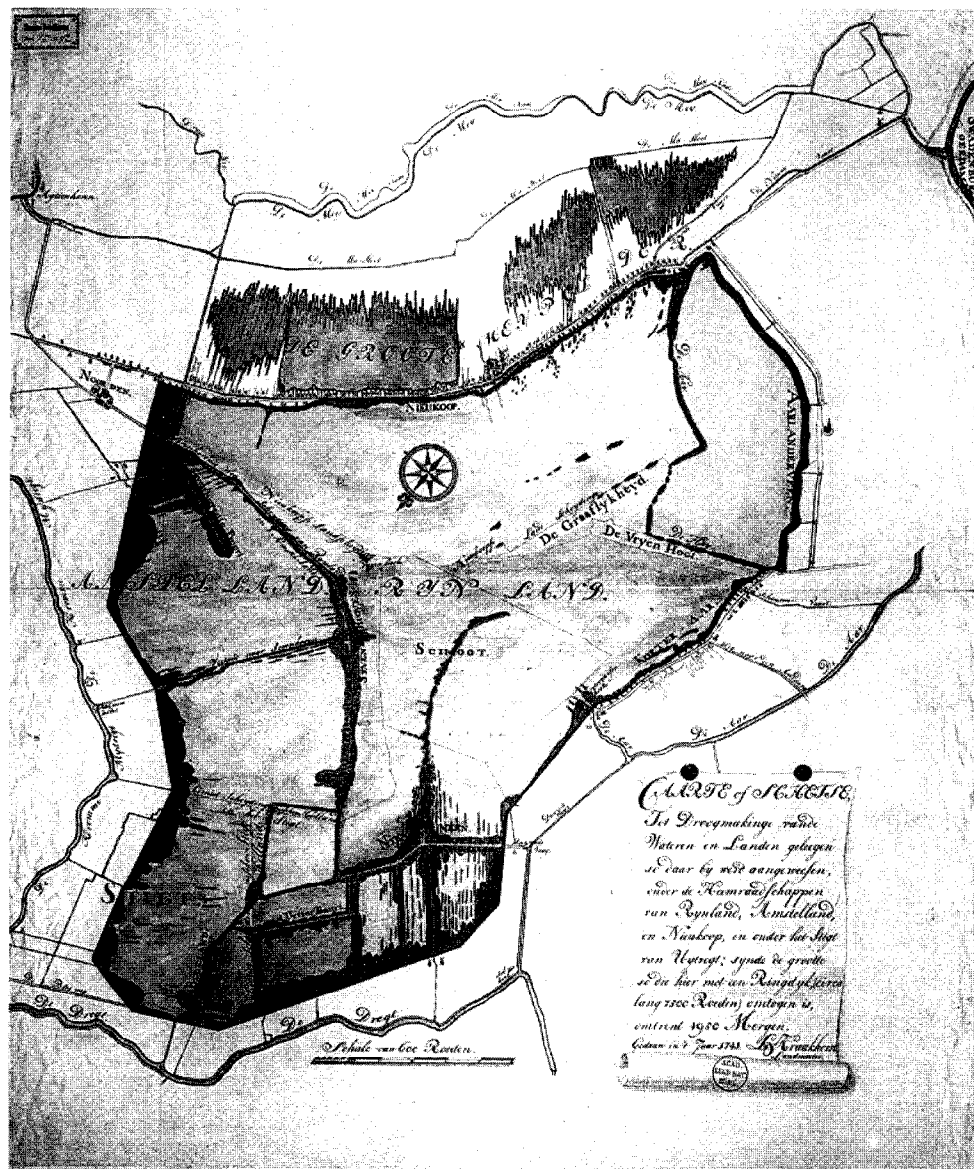
Natuurlijk pakte men ook de primaire bron aan. De putten en het vaatwerk ten huize van de melkslijters werden gedesinfecteerd. Met de grondige reiniging van het vaatwerk werd op 4 december begonnen; 24 december werd het laatste tyfusgeval gemeld. Bovendien werden de melkleveranciers verplicht duinwater te gebruiken. Het was verboden andere wijzen van watervoorziening voor het spoelen van vaatwerk te gebruiken.²² Overigens was daarmee de zaak nog niet afgelopen. In de zomer van 1904 klaagden de melkslijters dat duinwater wegens de hoge temperatuur in de zomer niet geschikt was voor het koelen van de melk. Burgemeester en wethouders stonden toe dat putwater nu onder bepaalde voorwaarden gebruikt werd. De Gezondheidscommissie zag liever dat duinwater gebruikt werd, vandaar dat de prijs van het water van de Leidse Duinwater Maatschappij voor de melkslijters met dertig procent gereduceerd werd en dat de melkslijters ijs konden betrekken uit de ijsfabriek van het openbaar slachthuis.“

Voor “medisch Leiden” was 1902 een bijzonderjaar. De nestor van de geneeskundige faculteit ging met emeritaat; een ernstig verlies niet alleen voor de faculteit maar ook voor de stad. De problemen met de herbezetting van zijn leerstoel demonstreerden de moeite die het kostte nieuwe leeropdrachten te introduceren. Van fundamenteel belang voor de stedelijke gezondheidszorg was de installatie van de Gezondheidscommissie, die in tegenstelling tot het oude College van Stadsgenees- en heelkundigen, een actieve rol kon spelen op het terrein van de geneeskundig- en technisch-hygiënische maatregelen, zoals het optreden bij de tyfusepidemie ook liet zien.

NOTEN

* Dit artikel is de bewerking van de lezing van de auteur bij het 95-jarig bestaan van de Vereniging Oud Leiden.

1. J.B., "Prof. dr. S.S. Rosenstein", *Leidsch Jaarboekje* 4 (1907) z.p.
2. E.A. Keuchenius, "Professor Rosenstein", *Elseviers maandschrift* 24 (1904) 35-38.
3. J.A.F. Coebergh, "Mr. F. Was", *Leidsch Jaarboekje* 1 (1904) 66-92.
4. Archief Faculteit der Geneeskunde, verslag van de vergadering d.d. 5 maart 1902.
5. Gewoonlijk kwam de faculteit maandelijks bijeen. In verband met de opvolging van **Rosenstein** vonden in 1902 vergaderingen plaats op 5, 12 en 20 maart, 8 en 25 april, 16 en 23 mei, 16 en 18 juni. Ook in de vergaderingen van 25 september en 22, 23 en 26 december kwam de opvolgingskwestie ter sprake.
6. Gemeentearchief Leiden. Archief Gezondheidscommissie (Kleine archieven 18) inv. nr. 17: Inrichtingen van ziekenverpleging.
7. Archief Faculteit der Geneeskunde, verslag van de vergadering d.d. 25 april 1902.
8. L. Barendregt, "De Vereeniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden 1867-1900. Milieu-activisme en elitaire sociale bewogenheid in de tweede helft van de negentiende eeuw", *Jaarboek voor sociaal economische geschiedenis* (1995) 102-127.
9. W.T.M. Weebers, "Dr. W. de Jong", *Leidsch Jaarboekje* 16 (19 19) LXXXI-LXXXIV.
10. W. Weebers, "W.Th.M. Weebers", *Leidsch Jaarboekje* 27 (1934/35) LXXIV-LXXVI.
11. [anoniem], "J.A. Longepée", *Leidsch Jaarboekje* 9 (1912) z.p.
12. Gemeentearchief Leiden. Archief Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toezicht (Kleine archieven 145) inv. nr. 17: Notulen van de vergadering van genees- en heilkundigen 1893-1924.
13. Ibidem, vergadering van 24 april 1902.
14. Ibidem, vergaderingen van 27 februari en 25 september 1902.
15. Gemeentearchief Leiden. Archief Gezondheidscommissie (Kleine archieven 18) inv. nr. 17.
16. *Gemeenteverslag* 1902, 167.
17. C.H.D.J. van Heck en P.J.M. de Baar, *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden* (Leiden 1991).
18. Gemeentearchief Leiden. Archief Gezondheidscommissie (Kleine archieven 18) inv. nr. 1: Notulen 1902-1908 [vergadering 29 november 1902].
19. Gemeentearchief Leiden. Archief Gezondheidscommissie (Kleine archieven 18) inv. nr. 40.
20. Gemeentearchief Leiden. Archief Gezondheidscommissie (Kleine archieven 18) inv. nr. 6: subcommissie Besmettelijke Ziekten.
21. [H.P.] W[ijsman], "De febris typhoidea te Leiden in het najaar 1903", *Tijdschrift voor Sociale Hygiene en Hygienische Bladen* 6 (1904) 148-156.
22. Verordening voor het uitoefenen van het bedrijf van melkverkoper, d.d. 17 december 1903.
23. *Gemeenteverslag* 1904, 174.

Detail uit de manuscriptkaart van de Nieuwkoopse en Zevenhovense Plas door L. Kraakhorst, 1741.
 Universiteitsbibliotheek Leiden.

DE HOGE HEERLIJKHEID VRIJHOEVEN ONDER TER AAR: EEN “MINI-AMBACHT” IN RIJNLAND

door

Huib J. Zuidervaat

De Leidse kaartencollectie “Bode1 Nijenhuis” bevat een interessante manuscriptkaart vervaardigd door de Rijnlandse landmeter L. Kraakhorst in 1741. Het resultaat van diens opmeting toont ons de toestand van de toenmalige, door jaren van uitbaggeren ontstane “*Nieuwkoopse en Zevenhovense plassen*”,¹ De kaart is vervaardigd in verband met plannen tot drooglegging van dit gebied; plannen die eerst in de jaren tussen 1796 en 1809 zijn gerealiseerd. Kraakhorsts product laat duidelijk zien hoezeer het Hollandse polderlandschap in de loop van de eeuwen aan verandering onderhevig is geweest. In dit geval door het fenomeen van de vervening: het afgraven en vervolgens tot plassen uitbaggeren van het oorspronkelijke hoogveen. Dit alles in verband met de winning van turf, een nu vrijwel vergeten, maar ooit uiterst succesvolle brandstof.

Midden op Kraakhorsts kaart, half verdwenen in het water, ligt een smalle strook grond, met de welluidende en in fraaie letters geschreven naam “*De Vryen Hoef*”. Ooit, vóór de vervening, zal dit stuk grond ongeveer vier kilometer lang en ruim 200 meter breed zijn geweest, met een totaal oppervlak van, zeg maar, 75 hectare. Het geheel vormt, om met Fockema Andreae te spreken, “*een merkwaardig getuigenis der vroegere verkaveling*”.² Merkwaardig zeker, wanneer we ons realiseren dat deze smalle strook grond van “*nauwelijks een quartier groot*”,³ het gepresteerd heeft om gedurende een tijdvak van meer dan zes eeuwen een afzonderlijke bestuurseenheid te vormen, eerst (tot 1795) als “Hoge Heerlijkheid”, en daarna (tot 1840) als afzonderlijke “gemeente”. Het bijbehorende poldertje, de in 1652 gestichte “*Hoef- en Schoutenpolder*”, heeft het zelfs tot 1892 als eigen waterstaatsdistrict volgehouden. Hoe kon een dergelijke curieuze bestuurseenheid ontstaan en zich vervolgens eeuwenlang handhaven?

Vrijhoeven: een belastingvrije ontginningsgratificatie?

In 1955 heeft Van der Linden in zijn proefschrift *De Cope* op briljante wijze de geschiedenis gereconstrueerd van de systematische ontginning van het Hollands-Utrechtse hoogveenlandschap in de vroege Middeleeuwen.⁴

Het is in dit korte bestek ondoenlijk om zijn uitgebreide argumentatie te herhalen, maar de kern van Van der Lindens betoog komt er op neer dat dit oorspronkelijk dichtbeboste gebied, dat in meerdere bronnen wordt aangeduid als “’s Graven wildernis”, door bemoeienis van de landsheerlijke overheid in de 11de en 12de eeuw is opengelegd. Dit ging volgens een vast stramien, via de uitgifte van zogenoemde “hoeven”. Van zo’n hoeve kon de omvang weliswaar per ontginning iets verschillen, maar deze variatie kon Van der Linden doorgaans door lokale factoren verklaren.

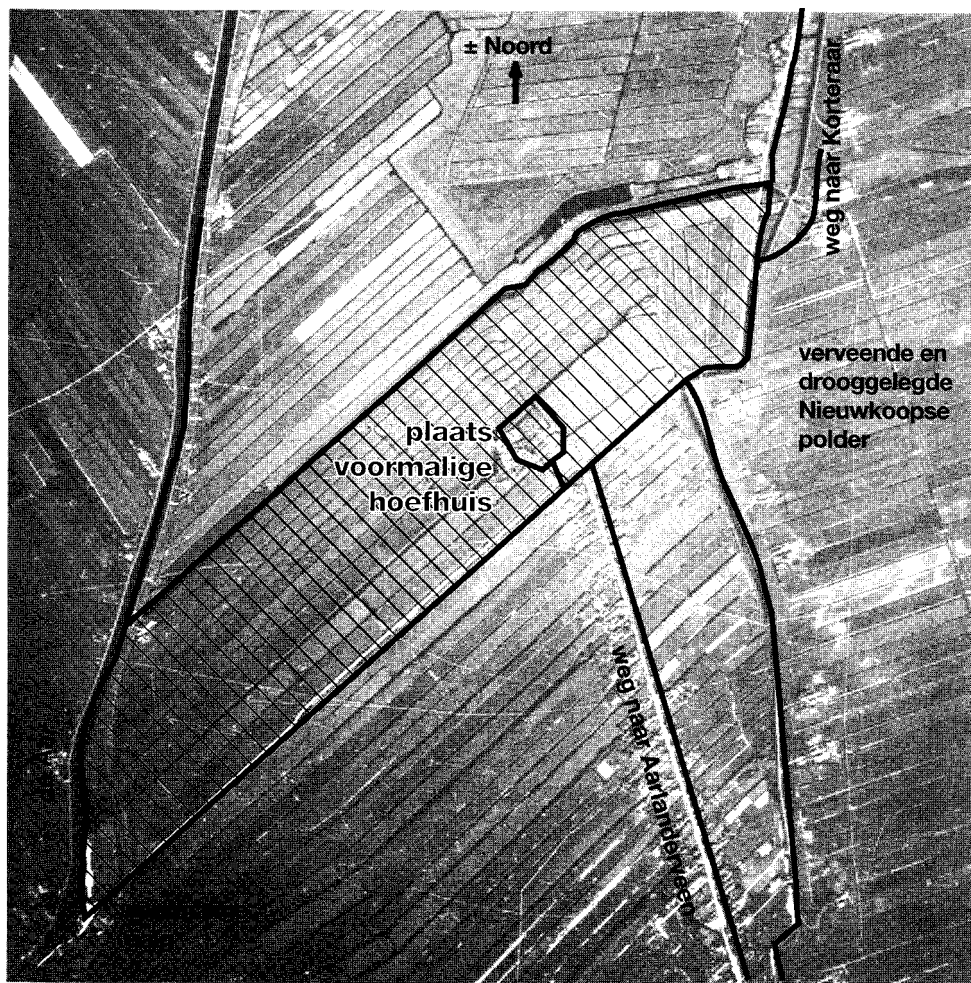
De ontginningsbasis was meestal een reeds bestaand riviertje, of anders een gegraven “watergang”, waarlangs vervolgens de ontginningshoeven werden uitgezet: smal langs de basis en diep de “wildernis” in. Door historische bronnen te combineren met een nauwgezette analyse van het kaartbeeld, was Van der Linden in staat om voor een groot deel van de Hollands-Utrechtse laagvlakte de chronologie van de ontginningen te bepalen.

Voor het gebied rondom de “Vryen Hoef” (Aarlanderveen, Oudshoorn, Ter Aar en Nieuwkoop) valt daarbij op dat hier sprake moet zijn van een aantal verschillende ontginningsblokken. Deze blokken zullen ook op verschillende tijdstippen zijn uitgezet. De naam van het naburige ambacht “Nieuwkoop” wijst bijvoorbeeld op een relatief late uitgifte: een nieuwe “Cope”, zoals dergelijke landuitgiften destijds werden genoemd.

De vroegste bewoning in dit gebied valt moeilijk te traceren. In de tijd voorafgaande aan de grote ontginningen zal hier en daar al sporadisch bewoning zijn voorgekomen, zoals op de kleiboorden langs de Oude Rijn bij Alphen en Aarlanderveen en op enkele hoger gelegen plekken in het veen.’ Er is wel gesuggereerd dat de naam “Ruijgenburch”, die op oude kaarten voorkomt, midden in het veen in de Westhoek van Nieuwkoop, vlak bij de “Vryen Hoef”, zo’n spoor is van oudere bewoning van dit veenland.” Aangezien deze plaats door vervening geheel teniet is gegaan, zullen hieromtrent altijd wel vraagtekens blijven bestaan.

De systematische ontginningen kunnen pas zijn begonnen nadat de graven van Holland met het gezag over de wildernis waren bekleed, d.w.z. eerst na het midden van de 10de eeuw. Tot de categorie van zeer vroege ontginningen (d.w.z. begin 11de eeuw) zullen ook die van Oudshoorn en Aarlanderveen moeten worden gerekend, aangezien uit de grafelijkheidsrekeningen bekend

is dat in deze plaatsen de zogenaamde “*botting*” werd opgebracht, een type belasting waarvan vaststaat dat de oorsprong ervan teruggaat tot de vroegste tijd van het grafelijk gezag.⁷ Deze ontginningen zijn deels uitgezet vanaf de Oude Rijn.⁸ Verderop in het veen, aan het zijriviertje de Aar, ligt het ambacht Ter Aar. Deze locatie bestaat onmiskenbaar uit twee ontginningsblokken, respectievelijk het huidige Langeraar en Korteraar; twee namen die refereren aan de lengten van de oorspronkelijk uitgezette ontginningshoeven, welke

Vrijhoeven uit de lucht gezien. Foto, 1936.

in Langeraar dubbel zo diep waren als in Korteraar. Van der Linden concludeert dat deze niet-uniforme en kennelijk van meer dan één uitgifte stammende ontginning moet dateren van vóór het einde van de 12de eeuw." Daarmee is ook de stichting van "*De Vryen Hoef*" gedateerd, aangezien de topografische kaart onmiskenbaar toont dat dit ambachtje qua ontginningsstructuur verwant is aan die van Korteraar en de uitgifte ervan dan ook onderdeel zal hebben uitgemaakt van de Korteraarse ontginning.

Hoe heeft dit merkwaardige fenomeen van een klein, maar niettemin "zelfstandig" ambacht kunnen ontstaan? Een ambacht bovendien, waaraan (vermoedelijk van meet af aan) ook het zogenaarde "halsrecht" was verbonden; het ging bij Vrijhoeven immers om een "hoge heerlijkheid", een status die door de Hollandse graaf aanvankelijk toch spaarzaam werd uitgedeeld.⁴ Het antwoord op deze vraag is, dunkt ons, vrij simpel. De hoge heerlijkheid Vrijhoeven onder Ter Aar vindt, met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, zijn oorsprong in de omstandigheid, dat ten tijde van de ontginningen dit stuk grond is vrijgesteld van iedere landsheerlijke belasting.⁵ Het was dus letterlijk een "vrije hoeve". Een dergelijke opvatting huldigen ook de auteurs van de *Stad en dorpsbeschryver*, waar deze in 1801 over Vrijhoeven schrijven: "*Wat de naam van de heerlijkheid betreft: daarvan kan men zeggen dat dezelve voorheen van alle lasten vrij was.*" Hoewel deze opinie moeilijk als bewijs kan gelden, lijkt deze hypothese alleszins gewettigd wanneer we kijken naar vergelijkbare situaties elders in de middeleeuwse ontginningsgebieden.

Dergelijke "vrije hoeven" zijn namelijk ook op andere plaatsen aan te wijzen.⁶ Soms gaat het daarbij alleen om een stuk grond, waarvan verder nauwelijks iets bekend is, zoals bij de "*vrije hoeven*" nabij Egmond, Reeuwijk, Haastrecht of Schelluinen. In andere gevallen gaat het om grond waaraan ook heerlijke rechten zijn verbonden, zoals bijvoorbeeld bij de ambachtjes "*Vrije Hoef en Kalverbroek*" in het land van Stein bij Gouda, "*Vrije Haak*" onder Achttienhoven bij Nieuwkoop, en "*Vrije en Lage Roekhorst*" bij Warmond.

Slechts uit de late Middeleeuwen kennen we soms meer bijzonderheden, zoals bij de "*Vrijhoef*", een hofstede in Eemland (ten zuidwesten van Amersfoort), waarbij door Karel V persoonlijk vrijdom van belasting verleend zou zijn. Beter gedocumenteerd is de "*Vrije Hoeve*" in Nieuwbroek (Gelderland), waar blijkens een bewaard gebleven oorkonde uit 1328 de lokale leider van een ontginning beloofd werd "*voir sijn kost en sijn arbeit*" met "*acht vrije hoven lants*". Een ander voorbeeld vormt het ambacht "*Vrijhoeven-kapel*", eveneens een piepkleine ambachtsheerlijkheid (in de Langstraat, ooit Hollands bezit, maar tegenwoordig in Brabant). Tijdens een proces voor het Hof van Hol-

land, in 1479, wordt hier door de ingezetenen aangevoerd dat het bewuste gebied eens “*wild onbeheert moer en wildernisse*” was geweest, hetwelk omstreeks 1330 door de graaf van Holland was “verkocht” met alle toebehoren en ambachtsheerlijkheid. Daarbij was bepaald dat deze landen onder meer “*vrij*” zouden zijn “*van dijken, dammen, en sluysen*”.

Hoewel dus alleen enkele relatief late voorbeelden met documenten zijn te staven, ligt het voor de hand om te veronderstellen dat dergelijke beloningen vaker zijn voorgekomen, bijvoorbeeld als gratificatie bestemd voor de risicodragende leider van een ontginning. Ook daarbij zal hebben gegolden: hoe groter de inspanning of het genomen risico, hoe groter de beloning. Een evident status-verhogende verheffing tot “ambachtsheer”, of nog beter tot “halsheer” zal in de feodale middeleeuwse verhoudingen stellig tot de beter gewaardeerde beloningen hebben behoord. Door de uit te geven ambachten symbolisch klein te houden werd voorkomen dat de landsheerlijke overheid daarbij werkelijke macht van belang uit handen behoefde te geven.

Het verloop van de ontginningen tot aan de 17de eeuw

Zo’n ontginning kon een proces van zeer lange adem zijn. De ontsluiting van het uitgestrekte veengebied was dan ook geen sinecure. De eerste ontginners en hun directe nazaten moesten tal van problemen het hoofd bieden, waaronder de ingrijpende kwestie van de enorm grote inklinking van de opengelegde gronden op het hoogveen; een ongewild gevolg van de verbeterde afwatering door de diverse nieuw gegraven sloten en watergangen.” Door dit effect (dat kan worden toegeschreven aan de oxidatie van veenlagen die niet langer door water van de lucht zijn afgesloten), zou het grondniveau met diverse meters zijn gedaald.” Tal van gewassen, zoals rogge en andere graanproducten, konden daardoor niet meer worden verbouwd. Een gezamenlijke aanpak en organisatie van de waterhuishouding was daarmee een eerste vereiste, een feit waaraan bijvoorbeeld het Hoogheemraadschap van Rijnland mede zijn bestaan te danken heeft.

Hoe dan ook, uit diverse bronnen blijkt dat in 15de eeuw een aanmerkelijk deel van de gronden rond Vrijhoeven braak lag. Diverse erven strekten toen nog op tot in “*mijs heren wildernis*”.” Bij de *Informacie* van 15 14 werd omtrent “*Arleveen mit Outshoorn*” gemeld, dat behalve de 3.550 morgen grond die er regulier in gebruik waren, er nog zeker 500 morgen “*woest ende wilt leggen*”.¹⁷ Een eeuw later (in 1615) kan op de grote kaart van Rijnland, in het naast Vrijhoeven gelegen deel van Aarlanderveen, nog een stuk grond worden aangewezen dat toen kennelijk relatief recent in ontginning was genomen. De term “*nacoope ofte coorenland*” laat aan duidelijkheid, zowel omtrent chrono-

logie als gebruik van dit perceel niets te wensen over.¹⁸ Het aansluitende driehoekige gebied op de grens met Nieuwkoop en Vrijhoeven is zelfs nooit tot reguliere ontginning gekomen. De kaart van 1615 noemt het “De *Graefflyckheyt*” ten teken dat dit “wilde” stuk grond nog altijd “in ‘s-Graven boezem” berustte. Dit feitelijk dus ambachtsloze district, is kort daarna (althans nog voor het einde van de 17de eeuw) door vervening te gronde gegaan.¹⁹ Door de aanhoudende daling van het veengebied was het turfsteken inmiddels lucratiever geworden dan de oorspronkelijk voorziene bestemming van weide- of bouwland.

Heerlijke rechten

Wanneer we als vaststaand aannemen dat Vrijhoeven, eenvoudig gezegd, een belastingvrije ontginningspremie is geweest, dan brengt dat ons tot een aantal nieuwe vragen, welke deels met elkaar samenhangen. Allereerst: wie profiteerden ervan? Ten tweede: waaruit bestonden de verstrekte rechten zoal? En als laatste: wat heeft ooit de omvang van de heerlijkheid bepaald?

Bij de eerste schriftelijke vermelding van Vrijhoeven, in 1321, behoort de heerlijkheid, samen met de ambachten van Oudshoorn en Aarlanderveen, tot het bezit van de “*Heren van Oudshoorn*”. Gezien de naam was deze familie onmiskenbaar van lokale origine. Het is dan ook verleidelijk om deze Heren van Oudshoorn aan te wijzen als de directe nazaten van de zogenaamde “*locatores*”; d.w.z. van **degenen** die ooit de oorspronkelijke ontginning ter plaatse geleid moeten hebben en onder wie we de man moeten zoeken die voor zijn inspanningen beloond is met een vrije hoeve; een hoeve bovendien, waar blijkens de kaarten oudtijds een huis van aanzien gestaan heeft. Hoewel het als feit mag gelden dat een zetel of stamslot voor de Van Oudshoorns nog nimmer is aangewezen, moeten we het, bij gebrek aan stellige bronnen, helaas bij de suggestie laten dat Vrijhoeven hun oorspronkelijke zetel kan zijn geweest.”

Hoe dan ook, na het uitsterven van de Van Oudshoorns in manlijke lijn (in 1354) is de heerlijkheid Vrijhoeven, met alle daaraan verbonden rechten en goederen, vervallen aan de grafelijkheid. Hierna is het door nieuw **verlij** in het bezit gekomen van de heren van Culemborg. Voor de lange reeks van ambachtsheren en -vrouwen die hen daarna zijn gevolgd, verwijzen wij gemakshalve naar de hierachter opgenomen **bijlage**.²¹

Met het verstrijken van de tijd vernemen we meer van de rechten en goederen die tot Vrijhoeven hebben behoord. In 1474, wanneer de heerlijkheid wordt afgesplitst van de ambachten Aarlanderveen en Oudshoorn, blijkt ertoe te

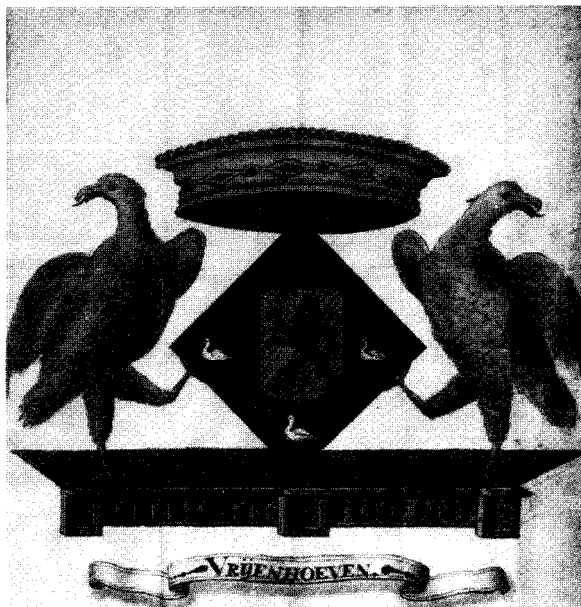
behoren de *“Gruyte ende tiende, myt alle den lande hofsteden, saten, huysinge ende anders alle hoeven, vryheden ende toebehoeren binnen der utterste bepalinge ende oude lantmercken der selver vrije hoeve”*.²³ Veel later, in 1584, worden hierbij ook de korentienden, de **turfmaat** en de doorvaart genoemd.²³ In 1509 worden de onroerende goederen gespecificeerd. Vrijhoeven blijkt dan over drie huizen te beschikken: een *“lanthuis”*, een *“huis met wat erfs”* en *“noch een hoff stecken”*.²⁴ Dat betreft dan de zakelijke rechten, welke veertig jaar later nader worden ingevuld als *“sekere percelen van landen die men weyden ende met beesten beslaen mach, met den erffpacht staende op vier hofstedekens upte Vrijer Houve”*.²⁵ Er is dus inmiddels één huis bijgekomen. De erfpachten zijn het meest uitvoerig gedocumenteerd in de *“Blaffert van alle goederen in de boedels van wijlen Cornelis van Bam, heer van Vrijenhove”* uit 1686²⁶ (faillissementen zijn altijd heel nuttig voor historici). Er blijken dan elf percelen in Vrijhoeven te zijn waarop erfpacht drukt: in totaal zijn die dan goed voor 37 gulden en vier stuivers per jaar. Afgezien van pacht van het **Hoefhuis** en de bijbehorende landerijen (toen f 700) vormen de erfpachten de enige *“heerlijke”* bezittingen die dan nog geld opbrengen. Want met de overige heerlijke rechten is het maar droef gesteld. Zeker, ze worden netjes opgesomd: de koren-, vlas- en henniptienden, alsmede de *“visscherij in de Vrijenhove”*, of de *“doorvaart”* en het *“waaggelt”*; ja, bij de *“Turffmaat”* wordt zelfs het tarief keurig vermeld: tien stuivers voor *“yder hondert roeden turff die gebaggert word”*. Maar bij nagenoeg iedere post kan worden opgemerkt: *“daar is nu verscheyde jaaren niets van geproffiteert ofte verpacht”*. Zakelijk ging het de Heer van Vrijhoeven toen niet bijster voor de wind. Een en ander kan er op wijzen dat de meest voor de hand liggende turf toen al gestoken was, zodat die inkomstenbron vanzelfsprekend was opgedroogd.

Omtrent de eigenlijke *“heerlijke rechten”* (de overheidsfuncties, zoals bestuur; rechtspraak e.d.) worden we voor het eerst in 1547 geïnformeerd, want *“totter selver Vrijen Houven”* behoren dan ook de *“vrije hooge heerlijkheijt”*, het *“bailluwschap”* en het *“schoutambacht”*. In de 17de eeuw komen daar dan nog bij het secretaris- en bode-ambt en uiteindelijk ook nog een recognitie voor de uitoefening van het notariaat.

In 1601 maakt de *“halsheer”* van Vrijhoeven zijn hoge jurisdictie voor iedereen zichtbaar via de oprichting van een heuse galg, in de hoek van het ambacht vlak bij de brug over het riviertje de Aar. Daar zou deze galg, als teken van de hoge jurisdictie, tot aan het begin van de 19de eeuw blijven staan; voor de volledigheid voorzien van het eigen *“wapenschild”* van deze kleine heerlijkheid.” Curieus genoeg is dit heraldische wapen nog in 1820 officieel bevestigd door de (destijds door koning Willem 1 nog maar net in

het leven geroepen) *“Hoge Raad van Adel”*.²⁸ De officiële tekst beschrijft het als volgt: *“Een schild van goud beladen met drie speren van lazuur gepunt van zilver, staande twee kruis en een paalsgewijs, over het geheel een klimmende leeuw van keel, genageld van lazuur”*.“

Kortom, Vrijhoeven mocht dan klein zijn, het had status genoeg. Tot die “heerlijke” status behoorde ook het recht van de ambachtsheer tot verblijf in een eigen “Herenkamer” in het *“Hoefhuis”*, zoals het in 1682 geheel vernieuwde landhuis nadien werd genoemd. Tot 1793, d.w.z. vrijwel tot aan de tijd van de Bataafsche Republiek, maakt het huurcontract melding van de volgende heerlijke voorrechten: jaarlijks zou de heer van Vrijhoeven drie ossen of koeien mogen brengen, om die daar gedurende de zomer *“vet te wijden”*. En mocht hij ooit de intentie hebben om enige tijd op het Hoefhuis te komen logeren, dan was de huurder verplicht om aan hem de “Kelderkamer” aan te bieden, *“ordentelijk gemeubileerd met tafels, stoelen, porcelein, rakjes, beneevens een ordentelijk bed met zijn toebehooren”*. Ook de *“wagen of chais”* zou “om niet” tot zijn beschikking moeten staan, en verder zou de pachter *“met want en volk”* behulpzaam moeten zijn *“so dikwijls als zijn Wel edele goedvind, met netten als andersints op de woning te visschen”*. Om over een kosteloze vergoeding voor voedsel en verzorging maar niet te reppen.“”

Wapen van Vrijhoeven, getekend naar het **wapen** dat was aangebracht op de *gerechtspaal*, om het hartschild door de Hoge Raad van Adel te doen *vaststellen* als **wapen** van de heerlijkheid. Tekening, 1820. Archief Hoge Raad van Adel.

Tot het Hoefhuis behoorde aanvankelijk precies 29 morgen en 448 roeden aan grond (= 25,3 hectare), althans in 1582 toen het perceel door een landmeter is opgemeten.“ Nadien is er door de ambachtsheren nog wat grond bijgekocht,“ waardoor er in de 18de eeuw uiteindelijk 38 morgen aan de pachter ter beschikking stonden. Opvallend is dat de oorspronkelijk genoemde omvang van ruim 29 morgen goed overeenstemt met de standaard-grootte van een dubbele hoeve uit de ontginningstijd.“

Over de grootte van de heerlijkheid zelf zijn de bronnen niet eenduidig. Het kohier van de tiende penning uit 1543 noemt een omvang van circa 45 morgen, in gebruik bij acht verschillende personen;³⁴ dit getal van 45 morgen wordt opnieuw gehanteerd in 1808, bij een opgave van de voornalige heerlijke rechten.“ De *Tegenwoordige Staat* uit 1746 noemt daarentegen een omvang van 72 morgen 200 roeden, waarvan op dat moment “omtrent 40 morgen verveend is tot water”.“ Het zelfde getal (dat gebaseerd is op het verpondingskohier van 1632?) noemt de *Stad en dorpsbeschrjver* in 1801, terwijl het *Aardyskundig Woordenboek* omstreeks 1840 een grootte opgeeft van 77 bunder, 69 vierkante roeden en 80 vierkante ellen (= 77,7 ha).“ Een eigen opmeting vanaf de kaart van Rijnland (1647), in combinatie met een moderne topografische kaart, levert een geschatte omvang op van circa 75 hectare, hetgeen aardig overeenstemt met de waarde uit het *Aardyskundig Woordenboek*.

Resumerend komen we dan tot de volgende hypothese over de ontwikkeling van Vrij hoeven. Bij de oorspronkelijke uitgifte van Vrijhoeven moet het gegaan zijn om een dubbele hoeve van reguliere omvang (de circa 30 morgen, waarop later het Hoefhuis is gebouwd). De breedte van Vrijhoeven stemt hiermee goed overeen, aangezien volgens Van der Linden de standaardhoeve een breedte had van 30 roeden, hetgeen afhankelijk van de grootte van de gebruikte roede een afstand oplevert van 103 à 113 meter. Een dubbele hoeve komt dan op 206 à 226 meter; een afstand die voortreffelijk overeenstemt met de op de topografische kaart bij Vrijhoeven gemeten breedte van ruim 200 meter. Wel moet aan deze “vrije hoeve” van meet af aan het recht zijn verbonden op een in dezelfde breedte opstrekkend stuk wildernis. Als achtergrens is waarschijnlijk toen al een reeds bestaand herkenningspunt gekozen. Gezien het op de oude kaarten enigszins meanderend uiteinde van de heerlijkheid, ging het bij deze natuurlijke grens waarschijnlijk om een klein, ietwat kronkelend, veenstroompje. Door vergraving kan hieruit later de (eveneens van enige bochten voorziene) “*Houffvaert*” zijn ontstaan. Deze

“jongere gronden” zijn in de loop van de tijd in andere handen overgegaan, waarbij de heer van Vrijhoeven een jaarlijks te voldoen bedrag aan erfpacht voor *“sich en zijn erven”* had voorbehouden.³⁸

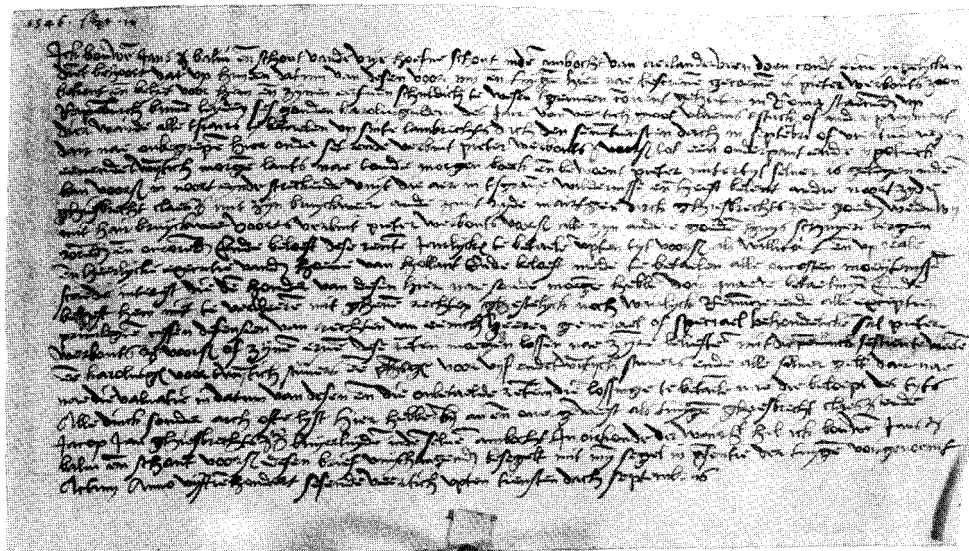
Bevolking en samenleving

Dat de bevolking van Vrijhoeven principieel gering van omvang was, behoeft geen betoog. Het mag bijna een wonder heten dat op zo'n naaldvormig stuk land plaats was voor meer dan één huisgezin. Helaas wordt het exacte aantal bewoners van de heerlijkheid pas voor het eerst in 1806 opgegeven. Vrijhoeven heeft dan elf inwoners, samenlevend in drie huishoudingen. Drie jaar later wonen er negentien mensen, waarvan zestien “Gereformeerden” en drie “Roomschen”. Bij opheffing als gemeente in 1840 telde Vrijhoeven tenslotte 37 inwoners, terwijl het naburige Ter Aar, waar de kleine gemeente in opging, op dat ogenblik 1.645 zielen huisvestte.³⁹

Dit geringe aantal inwoners had natuurlijk maar weinig huizen nodig. De oudste gegevens over het aantal huizen in Rijnland dateren uit 1369. Toen is er om onduidelijke redenen een lijst opgemaakt van nagenoeg alle huisgezinnen in dat gebied, en hoewel Vrijhoeven op deze lijst ontbreekt, vernemen we hierdoor wel dat bijvoorbeeld in Aarlanderveen 177, in Ter Aar 75 en in Oudshoorn 35 gezinnen woonachtig waren.⁴⁰ Afgezien van Nieuwkoop, dat toen niet tot Rijnland behoorde en waarvan de gegevens dus ontbreken, moeten er dus in de aan Vrijhoeven grenzende ambachten een driehonderdtal woningen hebben gestaan. Vergelijkbare gegevens zijn er uit 1494 en 1514, maar ook hierin wordt Vrijhoeven niet genoemd.⁴¹ Het aantal opgegeven “haardsteden” in de streek is inmiddels gedaald, maar dat kan ook verband houden met het verkennende karakter van de beide onderzoeken, die werden uitgevoerd met het oog op nog in te voeren belastingen. Wel bevestigen deze bronnen het beeld dat toentertijd de meeste inwoners de kost verdienden door turf te graven, hout te sprokkelen, enkele koeien te houden, of een weinig “lantneringe” te plegen, *“te weten met haver, gerst ende rogge te zayen, ende geen tarwe”*.

Omtrent Vrijhoeven zelf komen de eerste gegevens in 1509 beschikbaar. We zagen reeds dat er toen welgeteld drie woningen bleken te staan. In 1547 was er één huis bijgekomen, terwijl in 1615 de grote kaart van Rijnland, behalve het Hoefhuis, nog zeven huizen weergeeft (te weten vijf aan de Korteraarseweg en twee ten zuiden van de *“houffvaert”*). In 1647 tonen Dou en Van Brouckhuysen op hun kaart van Rijnland een totaal van tien huizen. Daarnaast blijkt er dan één molen te staan: aan de Hoefvaart, midden tussen de Aar en het Hoefhuis.⁴² In 1732 lijkt het maximum bereikt. Toen zou het

Acte ghesceerd voor Bouwen Jansz. schout van Vrijhoeven, met zijn zegel. Foto's J. Lagas, 1998.

Akte ghesceerd voor Bouwen Jansz. schout van
Vrijhoeven, met zijn zegel. Foto's J. Lagas, 1998.
Gemeentearchief Leiden.

grondgebied van Vrijhoeven onderkomen hebben geboden aan in totaal vijftien huizen.“” Maar dan komt er stevig de klad in. Uit diverse bronnen blijkt dat het in de regio economisch steeds slechter gaat. Het ambacht “Ter Aar” gaat bijna failliet; de afgegraven heerlijkheid “Schoot” was eerder al verlaten, en het is daarom niet verwonderlijk dat in 1742, bij de “*personele quotisatie*” niemand in Vrijhoeven voor deze landelijk geheven belasting naar “zichtbare blijken van gegoedheid” in aanmerking kwam. En dat niet vanwege de ooit verstrekte belastingvrijdom! Die gold niet voor dergelijke nieuwe belastingen. Alleen Jan Brey, “*Bailluw van Vrijhoeven, en schout en secretaris van Aarlanderveen*” blijkt in zijn woning aan de Kerkvaart in Aarlanderveen drie dienstboden te kunnen houden.⁴³ Hoewel, niet lang meer. In 1745 blijkt ook hij failliet te zijn. Zijn boedel is althans “*insolvent*” nagelaten.⁴⁴

Tussen alle huizen was het Hoefhuis uiteraard de voornaamste woning. Het stond in een afzonderlijk carré omzoomd door hoog opgaande bomen, niet ver van de Aarlanderveense weg. Op deze plaats kan men vandaag de dag nog steeds twee (in de 19de eeuw gebouwde) boerenhoeven aantreffen. Vanaf 1474 kennen we de namen van een aantal bewoners. Een markante pachter moet een zekere Bouwen Jansz. zijn geweest. Hij woonde meer dan vijftig jaar in het Hoefhuis (van 1543-1595) en speelt een belangrijke rol in tal van archiefstukken; niet alleen met betrekking tot Vrijhoeven, maar ook

Het “Hoefhuis”. Tekening van C. Pronk, 1731. Koninklijke Bibliotheek.

in verband met Ter Aar en Aarlanderveen.⁴⁵ Zijn bijnaam “*Houfvaer*” [“vaer” = vader] zal hij niet voor niets hebben gekregen.

De overige huizen in Vrijhoeven stonden dicht bij elkaar aan de weg naar Korteraar, of aan een zijweggetje iets ten zuiden van de Hoefvaart. Daar bevond zich ook het “*Rechthuys*” van de heerlijkheid, of misschien beter gezegd: “*een huijs en erf, bequaem tot een bierstal*”. In elk geval was hier in de periode 1656-1807 ononderbroken een herbergier of “*bierschoyer*” gevestigd.⁴⁶ De herbergier bezat het alleenrecht binnen de heerlijkheid tot de verkoop van wijn en bier, alsmede vergunning tot “*het slagten en verkopen van vlees*”. De bierschenkende slager was voor zover wij weten de enige “middenstander” in Vrijhoeven. Misschien was er aan de Hoefvaart nog een molenaar die wellicht meel kon leveren, maar verder waren er alleen winkels in het naburige Aarlanderveen of Ter Aar,⁴⁷ zodat de overige “ingelanden” van Vrijhoeven via het boerenbedrijf, dan wel door vissen of turfsteken in hun levensonderhoud moesten voorzien. Zij die dat niet konden of wilden trokken weg om hun heil elders te beproeven. Een enkeling zocht het wel heel ver en monsterde aan op een schip van de Oost-Indische Compagnie. Fortuinlijk was dat trouwens niet altijd.⁴⁸

Bestuur en rechtspraak

De verantwoordelijkheid voor het bestuur van een heerlijkheid berustte van oudsher bij de ambachtsheer. Maar in de praktijk was deze verantwoordelijkheid meestal gedelegeerd aan het college van schout en schepenen (of gezwoeren, zoals de laatsten ook wel naar de door hen afgelegde eed werden genoemd).⁴⁹ Voor waterstaatszaken vergaderde de schout met een aantal ambachtsbewaarders of burgemeesters. Het waren stuk voor stuk functionarissen die, hoewel soms verkozen, allen zonder uitzondering door de ambachtsheer werden aangesteld. Tezamen representeerden zij de “Hoge Overheid”. Ten overstaan van schout en schepenen konden huwelijken worden gesloten, werden hypotheken afgesloten, of konden goederen van eigenaar wisselen. Ook waren schout en schepenen als “lage vierschaar” verantwoordelijk voor de civiele rechtspraak. In een “hoge heerlijkheid” zoals Vrijhoeven, was de ambachtsheer ook gerechtigd tot de criminele rechtspraak. De “hoge vierschaar” bestond in dat geval uit een baljuw en enige welgeborenen. Hoewel er dus een principieel verschil bestond tussen de hoge en de lage vierschaar, waren in vrijwel alle hoge heerlijkheden zowel de functies van baljuw en schout, als die van schepenen en welgeborenen, in dezelfde personen verenigd.

Vrijhoeven vormde geen uitzondering op die regel, al was men zich terdege

bewust van de principiële verschillen tussen hoge en lage vierschaar.⁵⁰ Tot 1795 bezat dus ook Vrijhoeven een “baljuw en schout”, welke gecombineerde functie meestal door de schout van Aarlanderveen werd waargenomen. Voor zover wij weten heeft Vrijhoeven uitsluitend in de periode 1658-1729 een baljuw gehad, die niet tevens schout was in een naburig ambacht. Aanleiding tot deze verandering was de actieve bemoeienis met Vrijhoeven door de toenmalige ambachtsheer, Cornelis [van] Bam, een voornaam koopman uit Rijswijk. Door zijn toedoen werd in Vrijhoeven nogal wat gereorganiseerd en geïnvesteerd. Kort na zijn aantreden als ambachtsheer benoemde Bam de in Zevenhoven woonachtige Jacob Amerinx zowel tot baljuw, schout, secretaris en bode van Vrijhoeven. Van deze keuze bleek hij in 1679 spijt te hebben gekregen. Dat jaar liet hij Amerinx wegens incompetentie en grote schulden door het Hof van Holland uit al zijn ambten ontzetten.⁵¹ Tevens werd door Bam bepaald dat de nieuwe baljuw en schout te Vrijhoeven zelf woonachtig moest zijn. Ook behoefde deze functionaris niet langer een geldbedrag ter recognitie aan de ambachtsheer af te staan. Hiermee volstond Bam niet. In 1682 liet hij het Hoefhuis geheel moderniseren” en wist hij te bereiken dat Vrijhoeven vanaf dat jaar over een eigen notaris kon beschikken.⁵³ Het zal nauwelijks toeval zijn dat de Vrijhoevense archieven juist vanaf 1682 redelijk compleet bewaard zijn gebleven.⁵⁴ Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Bam verordonneerd heeft dat deze archieven in het vernieuwde Hoefhuis moesten worden bewaard.

Op de Vrijhoevense reorganisatie rustte geen zegen: Bam ging in 1686 failliet en overleed nog datzelfde jaar;⁵⁵ de nieuw benoemde baljuw, Bouwen Gijsen Suydervaert werd weliswaar door de nieuwe ambachtsheer gehandhaafd, maar stierf reeds in 1689 en de Vrijhoevense notaris Jan Dirksz Verlaen moest in 1715 wegens dementie onder curatele worden gesteld.⁵⁶ Diens opvolger als notaris hield het na twee jaar voor gezien. Uiterlijk in 1729 was het gedaan met de “eigen” baljuw van Vrijhoeven en werd de aloude personele unie met de schout van Aarlanderveen in ere hersteld.

Van het bewaard gebleven Vrijhoevense archiefje zijn de zogenaamde “*Scabinale* of *schepen-akten*” relatief het meest omvangrijk. In deze akten zijn zaken als transporten, hypothecaties, opdrachten, taxaties, resoluties en dergelijke neergeschreven. In de periode 1682-1718 kon men voor veel van dergelijke zaken trouwens ook terecht bij de Vrijhoevense notaris. Het “*Dingboek*” van de (civiele) lage vierschaar van Vrijhoeven bevat in feite slechts drie zaken uit de jaren 1765-1775: een conflict over niet-gestoken turf; een klacht van een ongehuwd meisje dat nakoming van gemaakte afspraken wilde afdwingen, “*beswangert*” als ze was door een ingezetene van Uithoorn; en (curieus genoeg) een hooglopend conflict tussen de Heer van Vrijhoeven

en de huurder van het Hoefhuis, waarvan de uitkomst was (hoe kon het ook anders?) dat de Heer van Vrijhoeven op alle roerende goederen in het Hoefhuis beslag mocht leggen en de pachter vervolgens de huur kreeg opgezegd.⁵⁷ Van enige criminele rechtspraak in Vrijhoeven is ons niets gebleken, ondanks het feit dat tenminste twee eeuwen lang een galg bij de Aar als afschrikwekkend voorbeeld stond opgericht.“” Bij de enige messentrekkerij waarvan het archief melding maakt, bleek de dader gevlogen, zodat het in dat geval niet tot een veroordeling heeft kunnen komen.““.

De “Zevenambachtspolder” en de “Hoef en Schoutenpolder”

Van groot belang voor Vrijhoeven was de onderneming die omstreeks 1650 werd aangevangen. De vervening was in die tijd al bijna tweehonderd jaar aan de gang, en dat was onderhand goed te merken. Om aan de stedelijke vraag naar brandstof te kunnen voldoen moesten jaarlijks aanzienlijke hoeveelheden turf worden geproduceerd, met het directe gevolg dat steeds meer land verloren ging. Het Rijnlandse ambacht Schoot was in deze tijd al grotendeels *“vermoert en uytgeveent”* en met het district genaamd *“de Graaflykheit”* was het al niet veel beter gesteld. Hoewel de ontgronde gebieden aanvankelijk nog waren voorzien van *“legakkertjes”*, waarop de uitgebaggerde turf te drogen was gelegd, spoelden die *“veenribben”* doorgaans snel weg. Het gevolg was dat al die verveende poeltjes tezamen een *“seer grote waterplas”* vormden. Die plas stond bovendien in open verbinding met de boezem van Amstelland, waardoor van buitenaf veel *“vreemd”* water werd aangevoerd. Hierdoor wisten de lokale verveners nog maar nauwelijks *“droog velt”* te vinden, om van de uitgebaggerde *“darie”* droge en daarmee transporteerbare turven te steken. Bovendien was het binnenkomende water dermate brak dat dit de kwaliteit (en dus ook de prijs) van de turf zou aantasten. Indien niet gezamenlijk tegen die last van het water zou worden ingegrepen dreigde een regionale werkloosheid voor *“duysenden van menschen, die anders niet cunnen, als turff maken”*.⁶⁰

In 1648 werd daarom in het meest bedreigde gebied (te weten Schoot) een vergadering belegd van vertegenwoordigers van zeven bij de problemen betrokken ambachten (te weten: Nieuwkoop, Aarlanderveen, Vrijenhoef, Ter Aar, Schoot, Nieuwveen en Zevenhoven). Besloten werd om een plan te maken om het gebied met een ringdijk af te sluiten. Een *“bequuum landmeter”* kreeg opdracht om het complex in kaart te brengen, zodat nadere plannen tot kering van het buitenwater konden worden gemaakt.“” In 1651 was het zover dat het definitieve besluit tot inpoldering kon vallen. De grote *“ring”* zou tenminste veertig jaar worden *“dicht gehouden”*. Daarna zou men wel

verder zien. Ondertussen zou de vervening ongehinderd kunnen voortgaan.

Het project is in de jaren 1652-1659 gerealiseerd.“ Opmerkelijk genoeg gebeurde dit onder de eigen deelverantwoordelijkheid van de afzonderlijke ambachten. Iedere gemeenschap kreeg een eigen stuk dijk op te werpen en was daarna verantwoordelijk voor het onderhoud ervan. Ook de verlaten of sluizen werden op deze manier verdeeld. De *“Zeven-ambachtspolder”*, zoals de onderneming werd genoemd, kreeg dus geen centraal polderbestuur. Wel werden de deelverantwoordelijkheden in 1658 per contract vastgelegd. Waarom deze gefragmenteerde organisatievorm werd gekozen is niet duidelijk. Het kan zijn dat men problemen met hogere overheden heeft willen vermijden omdat het project de grenzen van drie heemraadschappen overschreed (te weten Rijnland, Amstelland en Nieuwkoop). Een andere oorzaak kan zijn dat het hier niet ging om een drooglegging, doch uitsluitend om een waterbeheersingsproject; mogelijk werd hierdoor de behoefte aan een centraal gezag niet zo sterk gevoeld.“

Hoe dan ook, de nieuwe polder zou worden ontwaterd door middel van vier verlaten. Een hiervan, te weten het verlaat naar de Aar, in de westzijde van de Schoutenvaart, zou worden bekostigd en onderhouden door de ingelanden van Korteraar met die van de *“Oostzijde van de Hoeff”*. Het kleine Vrijhoeven werd door deze werken warempel ook nog in tweeën gedeeld. Het stuk met het Hoefhuis, tussen de Aar en de Korteraarseweg, bleef buiten de grote ringdijk en hoefde daarom niet bij te dragen in de kosten ervan.

Voor die vrijstelling was echter ook een andere reden. Want gelijktijdig met de boven geschetste onderneming werd ook de rest van Vrijhoeven onder een beheersbaar waterregiem gebracht. Aan de westzijde van de Korteraarseweg ontstond in 1652 de kleine Hoefpolder, bestaande uit het Hoefhuis en de percelen er omheen. Een even groot stuk ernaast, tussen Vrijhoeven en de Korteraarse Schoutenvaart, werd omgevormd tot de Schoutenpolder. Beide poldertjes vormden samen één gemeenschappelijke boezem, die voortaan als de *“Hoef- en Schoutenpolder”* bekend stond. De kosten voor deze inpoldering moesten worden opgebracht door de twee enige ingelanden ervan, te weten de *“Bruycker van de Edele Heere van de Vrije Hoeff”* en die van de *“Schoutsmoole”*. Hoewel dit nieuwe “mini-poldertje” geen deel uitmaakte van de Zevenambachtspolder had het er niettemin veel mee te maken. In 1658 werd nadrukkelijk vastgelegd dat, hoewel de *Hoef- en Schoutenpolder* direct aan de Aar lag, deze polder niettemin zou uitwateren op de *Zeven-ambachtspolder*, met de *“Hoefvaert aen de Aer gestopt blijvende”*. Het “hoe en waarom” van deze afspraak wordt niet vermeld. De reden zal wel zijn geweest dat het waterniveau in beide boezems zodoende niet al te veel kon gaan verschillen.

De inpolderingswerken van de 17de eeuw brachten niet dat soelaas waarop men had gehoopt. Het slagturven vond gewoon voortgang (dat was ook de voornaamste reden voor de inpoldering geweest), maar met die ontgroning werd de waterplas tegelijkertijd groter en groter. Het onfortuinlijke ambacht Schoot moest in 1673 zelfs geheel worden opgegeven. Woonden er rond 1670 in Schoot nog zeker “*hondert huysgezinnen*”, in 1712 was dat aantal teruggelopen tot “*nauwlijks twee*”. Met alle sociale en financiële gevolgen van dien. Want niet alleen Schoot zelf was “*geabandoneerd*”, maar met Schoot was ook het aandeel verdwenen dat die heerlijkheid voor zijn rekening nam in het onderhoud van de polderwerken. Een sluis te Korteraar die ooit ten laste van Schoot was gekomen, moest in 1700 wegens bouwvalligheid buiten werking worden gesteld. Een tweede sluis te Nieuwveen volgde acht jaar later. Voor de weliswaar bescheiden, maar toch benodigde scheepvaart (‘*Want hoe kwam anders de turf naar de steden toe?*’) waren nieuwe sluizen nodig, met alle kosten van dien. Wie zou ditmaal voor die kosten opdraaien? In de jaren negentig van de 17de eeuw werd druk tussen de ambachten geprocedeerd over de vraag wie nu eigenlijk gerechtigd was om de benodigde financiële omslagen te heffen.⁶⁴ Al met al een weinig constructieve bezigheid. Daarom werd in 1701 een andere weg ingeslagen voor het werven van fondsen. Aan de Staten van Holland en West-Friesland werd vergunning gevraagd om voortaan tol te mogen heffen bij de te vernieuwen sluis in Korteraar. Kennelijk voldeed deze oplossing, want de tolheffing is tot aan het einde van de Republiek gecontinueerd.⁶⁵ Ondanks dat werd voor de sluis in Nieuwveen toch iets anders afgesproken. In 1711 werd in het Aarlanderveense rechthuis overeengekomen dat de kosten voor het vernieuwen en instandhouden van de Nieuwveense sluis door de resterende vier ambachten zouden worden opgebracht. Zo zou Ter Aar een kwart van de kosten voor zijn rekening nemen; “*die van de Hoeff*” zouden zes procent bijdragen en de rest zou nader worden verdeeld tussen Nieuwkoop en Aarlanderveen. Van de ambachten Schoot, Nieuwveen en Zevenhoven was inmiddels niets meer te verwachten.

Daarin stak juist het probleem. De turfwinning was een tweesnijdend zwaard gebleken: enerzijds was het een bron van inkomen, maar anderzijds bleek het eenzijdige roofbouw te zijn. De eenmaal uitgeveende gronden konden in het gunstigste geval nog iets opleveren door verdere ontgroning voor de winning van klei, maar daarna was het echt afgelopen. De grond was letterlijk weg en kon daarom ook geen belasting meer opbrengen. Het financiële draagvlak werd daarmee kleiner en kleiner.“

Het was dan ook geen wonder dat er plannen werden gesmeed om tot een drooglegging van de “*Zevenambachtspolder*” te komen. Dat leek de enige manier om de landen weer te laten renderen. De besproken kaart van Kraak-

horst uit 1741 is met het oog op een van die plannen gemaakt. Vermoedelijk door geldgebrek zijn deze plannen nooit tot uitvoering gekomen. Ook een octrooi tot droogmaking, verleend in 1769 door de Staten van Holland en West-Friesland, bleef zonder gevolg. Het uiterste waartoe men in staat bleek was een opknapbeurt van de ringdijk in 1775.⁶⁷

Nieuwe kansen deden zich pas weer voor in 1787. Toen kwam het initiatief van buitenaf. Omdat zo onderhand gevreesd werd dat de "*gecombineerde Nieuwkoopse en Zevenhovense plassen*" zich op een kwaai dag met de Haarlemmermeer zouden verenigen tot één grote binnenzee, grepen de Staten van Holland in: dit was landsbelang en daarmee een kwestie van hogere orde. Een nieuwe commissie ging de zaak bestuderen en het resultaat van haar werkzaamheden, een nieuw plan tot droogmaking, werd in 1789 aan de Staten ter hand gesteld. Vertraagd door de politieke woelingen van de staatsomwenteling zou het echter tot 1796 duren alvorens met de droogmaking een begin kon worden gemaakt. Dit "*staatsproject van formaat*", zoals de onder-

Portret van Nicolaas Cromholt, Heer van Vrijhoeven van 1625 tot 1642. Anoniem schilderij. Foto Iconografisch Bureau.

neming wel is gekenschetst, zou het laatste omvangrijke droogmakingsproject zijn, dat nog uitsluitend op windkracht werd uitgevoerd.“”

De kleine “*Hoef- en Schoutenpolder*” volgde veertig jaar later. Voor zover niet uit klei bestaande, werd dit mini-poldertje vanaf 1821 verveend en na afloop van deze werkzaamheden in de jaren 1843-1844 weer droog gemaakt.“” Door een defect pompmolentje liep de polder in 1854 opnieuw onder, waarna het water van de “*Hoefplas*” lange tijd hinderlijk aanspoelde tegen de kaden van de Nieuwkoopse en Zevenhovense polder. Na een nieuwe doorbraak in 1892 werd de Hoef- en Schoutenpolder tenslotte opgenomen in de naburige Zuid- en Noordeinderpolder onder Aarlanderveen.⁷⁰ Aan eeuwen van afzonderlijk waterbeheer was daarmee definitief een einde gekomen.

De liquidatie van Vrijhoeven als heerlijkheid en gemeente

Eerder was al een einde gekomen aan Vrijhoeven als zelfstandige juridische entiteit. De eerste grote verandering had zich aangediend na de staatsomwenteling van 1795. Nog voor de definitieve vestiging van de Bataafsche Republiek hadden de nieuwe machthebbers aan de besturen van alle dorpen, steden en heerlijkheden een oproep doen uitgaan, om ook op plaatselijk niveau een verandering teweeg te brengen in de regeringsvorm. Overal in het land diende een “*municipaliteit*” te worden gevormd; een nieuwe regering die ditmaal niet door regenten zou zijn aangesteld, maar die benoemd was door de “*volksstem*” zelve.

In het Vrijhoevense rechthuis werd daarom een vergadering belegd van alle ingezetenen om over deze oproep te beraadslagen. Na kort beraad werd besloten om de drie enige gezinshoofden die nog in Vrijhoeven woonachtig waren, gemakshalve gezamenlijk als municipaliteit aan te stellen. Een en ander echter “*ongepreejudiceert het regt van de Vrouwe van Vrijhoeven*”. Men wist immers maar nooit hoe de wind nog zou waaien. Daarom ook werden de oude regenten schriftelijk van de genomen beslissing verwittigd en werden zij gelijktijdig voor de bewezen diensten bedankt. Van hen werd alleen de voormalige baljuw en secretaris Cornelis Clant uit Aarlanderveen voorlopig in zijn functie gehandhaafd.⁷¹

De Vrijhoevense “*municipaliteit*” kon dus aan het werk, al doen de notulen van de bijeenkomsten ons soms wat ridicuul aan. Daarvoor is de schaalfactor naar hedendaagse begrippen onwerkelijk klein. Wanneer er bijvoorbeeld in 1796 verkiezingen worden georganiseerd voor de constituerende grondvergadering van de Bataafsche Republiek blijken er voor geheel Vrijhoeven slechts vier stembiljetten nodig te zijn. Wanneer Vrijhoeven in 1803 een zelfstandige

gemeente wordt, is het wettelijk vereiste minimum van drie leden voor een gemeenteraad, bij gebrek aan ingezetenen, nauwelijks te realiseren. Niettemin, een gemeenteraad komt er, met reglement en al.⁷² “*President*” wordt Thijs de Jong, de bewoner van het Hoefhuis. De Jong is een voor de hand liggende keuze, want wanneer in 1807 de eerste jaarrekening van de gemeente Vrijhoeven wordt vastgesteld, neemt hij van het totaalbedrag van f 29 maar liefst 41% voor zijn eigen rekening.

De genomen besluiten van de raad zijn van een vergelijkbare orde. In 1807 worden bijvoorbeeld brandweermaatregelen uitgevaardigd. Een en ander komt er op neer dat er welgeteld twee ladders, vier brandemmers, een gieter en een lantaarn worden aangeschaft, en dat er verder een taakverdeling tussen de elf bewoners van de gemeente wordt afgesproken.

Inmiddels is men de ambachtsheer nog niet vergeten. Nadat de heerlijkheid in 1805 te Amsterdam in openbare veiling is verkocht, gaan er in de gemeenteraad stemmen op, om de nieuwe ambachtsheer te verzoeken of deze de door het gemeentebestuur betaalde briefporten wil vergoeden. In 1809 heeft men echter nog geen antwoord ontvangen, zodat wij vrezen dat de nieuwbakken gemeente zelf voor de porti heeft moeten opdraaien.

Na enige jaren als zelfstandige gemeente heeft men de situatie kennelijk ook zelf als enigszins ridicuul ervaren. In 1817 gaan althans de eerste stemmen op om de gemeente maar bij Ter Aar te voegen.⁷³ Wanneer in 1821 het besluit valt om de Hoefpolder te vervenen, blijft er in de praktijk toch nauwelijks meer grondgebied over om te besturen. Ondanks dat heeft het nog tot 1840 moeten duren alvorens Vrijhoeven officieel is opgegaan in de gemeente Ter Aar.

Aan de “Hoge heerlijkheid Vrijhoeven” herinnert tegenwoordig vrijwel alleen een straatnaambordje langs een landweg. De eeuwenlang genoten belastingvrijdom is reeds lang verdwenen; een ambachtsheer zet er geen voet meer (het geslacht Coster van Vrijhoeven, de laatste ambachtsheerlijke familie, is inmiddels geheel uitgestorven) ; en een afschrikwekkende galg is in geen velden of wegen meer te zien.

Toch heeft het gebied voor de oplettende beschouwer nog steeds een bijzondere status. Als territorium ressorteert Vrijhoeven weliswaar nu onder Ter Aar, maar waterstaatkundig behoort het nog steeds tot de Aarlander-veense boezem. Daarbinnen echter loost de voormalige Hoefpolder nog steeds als eigen uitwateringsgebied op de polder Nieuwkoop (de rechtstreekse erfgenaam van de vroegere Zeven-ambachtspolder). De door de middeleeuwse ontginningen veroorzaakte eigen positie van Vrijhoeven laat daarmee nog steeds zijn sporen achter in de structuren van de huidige tijd.

1. Kraakhorsts kaart werd in 1742 in druk uitgegeven. De manuscriptkaart was het laatst tentoongesteld op de expositie *Rijnland in kaart. Een keuze uit de collectie Bode1 Nijenhuis* (Catalogus Museum Boerhaave, Leiden 1996).
12. Tevens gereproduceerd in: T.R. Seinstra e.a., *Nieuwkoop. Beelden en fragmenten* (Nieuwkoop en Noorden 1982) 89.
2. S.J. Fockema Andreae, *Poldernamen in Rijnland* (Amsterdam 1952) 47.
3. Aldus Andries Schoemaker in een notitie bij de enige topografische tekening (uit 1731) die ons van Vrijhoeven bekend is. (Koninklijke bibliotheek, Den Haag, handschrift 78 C 53, fol. 338.)
4. H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollandsch-Utrechtse laagvolakte* (Assen 1956; Alphen a.d. Rijn 1981²). Vgl. ook: William H. TeBrake, *Medieval Frontier. Culture and Ecology in Rijnland* (Texas 1985).
5. Van der Linden (n. 4), 268-270.
6. De naam "Ruijgenburch" komt voor op de grote kaart van Rijnland uit 1615. Ook wordt de plek genoemd in een 16de-eeuwse akte, afgedrukt in de *Handvesten van Haarlem* uit 1751. Zie ook: Fockema Andreae (n. 2), 30 en idem, *Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland* (Leiden 1952; Arnhem 1974²) 86-87. In dit laatste boek suggereert Fockema Andreae de mogelijkheid dat het hier kan gaan om een restant van een reeks primitieve veenburgtten van Stichtse origine uit de periode 1000-1100; Volgens hem zou deze plaats in verband gebracht kunnen worden met het "beneficium [= soort graafschap] van Dirc Baven zone"; genoemd in een op 1064 gestelde, maar omstreeks 1130 vervalste oorkonde, waarmee de Utrechtse bisschop aanspraak op dit veengebied probeerde te maken. Fockema Andreae's hypothese dat uit dit "beneficium van Dirc Baven zone" de latere heerlijkheid "Voshol" onder Zwammerdam en Ter Aar is voortgekomen, is ondersteund door Van der Linden (n. 4), 259-266.
7. Van der Linden (n. 4), 252. Vgl. ook 81 e.v.
8. Bij Oudshoorn heeft Van der Linden aangetoond dat, hoewel het huidige dorp met die naam aan de Oude Rijn ligt, de voornaamste ontginningsbasis dieper in het veen heeft gelegen, te weten aan de Oudshoornse weg. Vgl. Van der Linden (n. 4), 18, noot 3.
9. Van der Linden (n. 4), 253. Vgl. TeBrake (n. 4), 210.
10. Het aantal "ontginnings-immuniteiten" in Rijnland stelt Fockema Andreae op zes (waaronder Vrijhoeven). Wel is het aantal hoge jurisdicties in de loop van de tijd sterk uitgebreid, meestal als gunstverlening door de graaf voor bewezen diensten. Vgl. S.J. Fockema Andreae, "Aantekeningen omtrent het Baljuwschap van Rijnland", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 11 (1932) 236-264, i.h.b. 245. Zie voor een overzicht van de hoge jurisdicties aan het eind van de achttiende eeuw: Florike Egmond, "De Hoge jurisdictie van het 18e eeuwse Holland", *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 19 (1987) 129-161. Voor de rechten en plichten van dergelijke "baljuwschappen", zie: O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Amsterdam 1993).
11. Wij bestrijden dan ook de opvatting van H. Hardenberg, *Een nieuwe stad aan de oude Rijn* (Alphen 1968) 29, die veronderstelt dat met een in 1214 vermeldde "grafelijke hoeve onder Aarlanderveen", de latere heerlijkheid Vrijhoeven zal zijn bedoeld. Juist de naam 'Vrije Hoef' impliceert o.i. dat deze gronden waren vrijgesteld van iedere bijdrage aan de grafelijke kas. In de grafelijkheidsrekeningen zal men dan ook tevergeefs zoeken naar vermeldingen van dit ambachtje. Meer voor de hand ligt o.i. de veronderstelling dat de Hollandse, graaf bij de ontginning van Aarlanderveen één of meer hoeven voor eigen gebruik had voorbehouden, waaraan kennelijk in de oorkonde van 1214 wordt gerefereerd. Een dergelijke "grafelijke hoeve" was bijvoorbeeld ook in het naburige Nieuwkoop aanwezig. (Vgl. L.Ph. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* 1 (1866) nr. 245; Van der Linden (n. 4), 256.)

12. L. van Olleffen & R. Bakker, "De Hooge Heerlykheid van Vrye Hoeve", *De Nederlandsche Stad en Dorp-Beschryver* 8 (1801) ("Aarlander-veen", 1415).
13. Voor "Vrije hoeven" elders zie: J.J.A. Wijs, *Bijdrage tot de kennis van het leenstelsel in de Republiek Holland* ('s-Gravenhage 1939) 43; J.A. van den Hoek, *Gids voor Rijnlants archieven* 2 (1975); GA Gorinchem, RA, inv. nr. 302, fol. 95; Arch. NH-Kerk Schelluinen, inv. nr. 101; ARA, Arch. Hof van Holland, inv. nr. 471. Vgl. ook: S.J. Fockema Andreae, "Stein. Het ontstaan van een vrije hooge heerlijkheid op de grenzen van Holland en van hare bestuursorganen", *Tijdschrift voor geschiedenis* 47 (1932) 396 e.v.; Van der Linden (n. 4), 111-112; idem, *Recht en territoir. Een rechtshistorisch-sociografische verkenning* (Amsterdam 1972) 12 en 38.
14. Vgl. S.J. Fockema Andreae, "Uit de geschiedenis van een Rijnlandse polder (De Noordeind- en Geerpolder onder Ter Aar en Leimuiden)", *Leidsch Jaarboekje* 52 (1960) 57-69.
15. G.J. Borger, "Ontwatering en grondgebruik in de middeleeuwse veenontginningen in Nederland", *Geografisch tijdschrift* 10 (1976) 343-353.
16. Vgl. C. Hoek, "Repertorium op de lenen van de hofstad Raephorst te Wassenaer (1261-1674)", *Ons Voorgeslacht* 29 (1974) 65-108, i.h.b. in Aarlander-veen: 66 [1394]; 67 [1504]; 69 [1409]; 70 [1342, 1368, 1393]; 71 [1476]; in Korteraar: 80 [1479]; in Nieuwkoop: 85 [1393]; 86 [1395].
17. R. Fruin, *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheit van de steden ende dorpen van hollant ende Vrieslant, om daerna te regaleren de nyeuwe schiltale. (1514)* (Leiden 1866) 289-290. Een Rijnlandse "morgen" heeft, omgerekend naar hedendaagse maten, een omvang van 0,8516 ha.
18. Ook op een manuscriptkaart door Jan Pieters Dou uit 1631 is deze "nieuwe" uitleg markant getekend (afgebeeld in: Seinstra (n. 1), 65 en 88).
19. Dat dit district niet is opengelegd, maar direct voor de winning van turf is aangewend, blijkt uit een overeenkomst van 1606 tussen de ingelanden van de "Grafelijkheid" en die van Nieuwkoop, Aarlander-veen, Vrijenhoef en Korteraar, waarin afspraken worden gemaakt over het handhaven van een "veenpad" als markering van de grens van de betrokken ambachten. Zie regest in: A.P. Dees, *Inventaris van het archief van het dorps-, umbachts-, gemeente- en armbestuur van Ter Aar tot 1930, met regestenlijst van de stukken voorkomende in het "Privilegeboek"* door Mr. S.J. Fockema Andreae ('s-Gravenhage 1971). Zie ook: ARA, Familie-archief Van Reede van Oudtshoorn, inv. nr. 184, rek 4 (1601). Het ziet er naar uit dat in 1684 nog enig land boven water heeft uitgestoken, aangezien in dat jaar een van de ingelanden zich uitteefte als "Burgemeester van 's Graeff wildernis" (ARA, NA Ter Aar-Vrijhoeven, 15-38). Op de eerder vermelde kaart van Kraakhorst uit 1741 is (op het sedert 1606 vereiste veenpad na) alles onder water verdwenen.
20. Vgl. Fockema Andreae (n. 6), 83 en 92. Zie over dit riddersmatige geslacht "Van Oudshoorn" verder: W. Machen, "Het geslacht 'Van Oudshoorn'", *Gens Nostra* 6 (1951) 36 e.v.
21. De hierachter afgedrukte lijst is zowel een verbetering als een uitbreiding van de overzichten gegeven door W.A. Beelaerts in respectievelijk "Bijdrage voor eene Geschiedenis der Heeren van Aarlander-vee en Oudshoorn (1354-1455)", *Leidsch Jaarboekje* 6 (1909) 190-192; "Hoe de Raephorsten in het bezit der Ambachten van Aarlander-vee en Oudshoorn kwamen", *Leidsch Jaarboekje* 7 (1910) 38-48; en "De Bezitters van Aarlander-vee", *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 1, afl. 111 (1883-1884) 3-4.
22. RA Gelderland, leenregister van de Heren en Graven van Culemborg, inv. nr. 4775: beleening d.d. 1474 van **Jacop Coppier**, sedert 1469 "tolnuir up tie Goude sluyse". Het leengoed was te "verheergewaden myt ene Roeden *Sparrwair*, na tynhout der ouden huntvesten *ende brieven die duir aff zijn*". De uit Culemborg afkomstige Coppier draagt de heerlijkheid reeds drie jaar later over aan zijn schoonzoon Willem van Boschuyzen (overl. 1518), baljuw en dijkgraaf

van Woerden, en nadien ook baljuw van Rijnland. Vgl. W.A. Beelaerts, "De afstamming van het geslacht Coppier, later Coppier van Kalslagen", *De Nederlandsche Leeuw* 26 (1908) 326-328. Voor een portret van het echtpaar Van Boschuyzen-Coppier, zie: E. Pelinck, "Drie Hollandse memorietafels uit de 16e eeuw en hun stichters", *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 13 (1959) 99-104.

23. W.M.C. de Regt, "Het wapen van Aarlanderveen", *Leidsch Jaarboekje* 5 (1908) 128-144, i.h.b. 137.

24. ARA, Familie-archief Van Reede van Oudtshoorn, inv. nr. 16 (vgl. "Beschrijving van eene verzameling papieren, afkomstig van de familie Van Reede van Oudtshoorn", *Inventarissen van Rijks- en andere Archieven* 2 (1929) 15 e.v. [met regestenlijst]).

25. ARA, Archief Graven van Holland, inv. nr. 728, fol. 31vs-34.

26. ARA, RA Rijswijk, inv. nr. 114, d.d. september 1686 (voor Vrijhoeven, zie hierin fol. 3 t/m 6vs).

27. "Noch betaelt *Crijn Coens* van te *trecken een wapen omme te stellen op den cop van de Vrijen Houve*, al zo over ten *vaert*" (Familie-archief van Reede van Oudtshoorn, inv. nr. 184, rekening 4 (1601), fol. x.). De galg stond er nog in 1793 (aldus Jacobus Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*) en was verdwenen voor ca. 1830 (aldus Van der Aa, *Aardrykskundig Woordenboek*). Zie voor het wapen van Aarlanderveen, dat vrijwel gelijktijdig is ontworpen: De Regt (n. 23).

28. Arch. Hoge Raad van Adel, Den Haag: collectie ingezonden wapens. [Betreft aanvraag d.d. 25 februari 1820 door de toenmalige ambachtsheer Jhr. Dirk van Lockhorst van Vrijenhoeve. Hij zendt mee "eene copie van het wapen met *deszelfs* metalen en *couleuren*, soo als een plaat van *ijser* met *hetzelfde* wapen in *alles conform* aan de *gerechtspaal* in voornoemde *heerlijkheid* is *geattacheerd* geweest".]

29. Afgebeeld in: *Nederlandsche Wapens van het Rijk, de provinciën en de gemeenten*, voorts van waterschappen, *heerlijkheden*, enz. (De Bilt 1941) 11, 70-71.

30. ARA, RA Vrijhoeven, inv. nr. 4: akten 46,

84, 96; inv. nr. 5: 113; inv. nr. 7: 3, 40, 51 (Huurcontracten van het Hoefhuis, d.d. 1760-1793). Voor de verhuur van de "heerlijke visrechten" en het heerlijk recht op de "hak van het opperhout" in de jaren 1757-1762, zie: RA Vrijhoeven, inv. nr. 4, akten 29, 32, 65 en 66. 31. Opmeting door S.J. van Merwen, landmeter van Rijnland, in aanwezigheid van de beoogde ambachtsheer, overste Lazarus Muller (ARA, Familie-archief Van Reede van Oudtshoorn, 50-51).

32. ARA, Archief Heerlijkheid Voshol, inv. nr. 174 (aangekochte gronden door Nicolaas Cromhout, heer van Vrijhoeven, 1632); ARA, RA Vrijhoeven, inv. nr. 1, 215 (aankoop van grond door Philips Dujardin, heer van Vrijhoeven, 1648).

33. Van der Linden (n. 4) stelt een standaardhoeve op 16,5 morgen. Een dubbele hoeve komt dan op 31 morgen. Deze waarde kan echter ook wel groter of kleiner uitvallen. Zo vindt Fockema Andreae onder Ter Aar meestal kleinere waarden, zoals dubbele hoeven van 26 tot 29 morgen. Vgl. Fockema Andreae (n. 14), 57.

34. ARA, Archief Staten van Holland voor 1572, inv. nr. 383.

35. ARA, RA Vrijhoeven, inv. nr. 3, fol. 60.

36. *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* 6 (1746) 380-381.

37. A.J. van der Aa, *Aardrykskundig woordenboek* (Gorinchem 1841).

38. Vgl. de uitgifte in erfpacht van een stuk grond te Vrijhoeven door de ambachtsheer François van Heemstede in 1531. In deze akte wordt erkend dat een ander stuk grond "*van-outs mede in erfpacht*" wordt gehouden (ARA, Familie-archief Van Reede van Oudtshoorn, inv. nr. 50). Deze visie wordt ondersteund door de akte van "overgifte", waarbij Vrijhoeven in 1584, wegens aan de Prins van Oranje bewezen diensten, ter hand werd gesteld aan veldmaarschalk Ernst van Mandersloo (vgl. De Regt, in: "Het wapen van Aarlanderveen" (1908), 137). Daarin wordt gerept van "*de Vrijen Houwen, [...], strekkende wyter Aer tot in Mijns Heeren Graven wildernisse toe, [...], met XXVII margen soo way als hooylandt ende drie en*

veertig margen veenlands eertijds om seekere *somme* van penningen in *erffpacht uitgegeven omme uyt te delven ende wederomme tot houtlandt ende bruyckbaer landt te maeken*, wesende tsamen *tseventig* margen". De circa 45 morgen genoemd in 1543 in het kohier van de tiende penning waren kennelijk alleen de landen welke onder erfpacht stonden. M.a.w. ook in het midden van de 16de eeuw werd de ruim drie eeuwen eerder geschonken belastingvrijdom voor het **Hoefhuis** nog onverminderd **instandgehouden**!

39. Aldus: *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, dl. XVI-XVIII (Rechterlijke indeling na 1795).

40. **TeBrake** (n. 4), 249, appendix B.

41. R. Fruin, *Enquete ende Informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den Schillaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant*. Gedaen in den Jaere 1494 (Leiden 1876) 124127. Voor 1514, zie noot 22.

42. Een charter uit 1568 betreffende de oprichting van een korenmolen "*in den gerechte van Vrijhouve*" (ARA, aanwinsten 1960-I-1), heeft niet op Vrijhoeven (Ter Aar) betrekking, maar handelt over een molen **te Vrijhoeven-Capelle** (Noord-Brabant).

43. L. Ravensberger, "De Personele Quotisatie van 1742 in de dorpen onder het quartier van Leyden", *Rijnland* (1967) nrs. 13-16, p. 526.

44. ARA, RA **Aarlanderveen** inv. nr. 86.

45. Als baljuw en schout van Vrijhoeven bezegelt Bouwen **Jansz** menige akte; op twee ervan prijkt nog steeds zijn zegel. Vgl. J.C. Overvoorde, *Archieven van de kloosters in het gemeentearchief Leiden* (Leiden 1917) regist. nr. 2533 (d.d. 1546) en J.C. Overvoorde en J.W. Verburgt, *Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575* (Leiden 1937) registnr. 1794 (d.d. 1552).

46. Bij een verkoop van het Rechthuis in 1758 wordt het perceel als volgt omschreven: "*Een herbergh bestaande in een huis, erve, schuur en kolfbaan, staande en gelegen binnen de heerlijkheid van Vrijhoeven, [...], benevens de navolgende meubelen en taggereedschappen: een staand haardijzer, twee grote tafels, een kleine dito, drie oude stoelen,*

twee paantkes, drie pintjes, vier tinne wijnpinten een dito wijnkan, een dito kommetje, strekkende t voorz. huijs en erve van de Zwette tot aan de wel ed. heer van Vrijhoef" (ARA, RAVrijhoeven, inv. nr. 2, fol. 5; vgl. ook fol. 20-21).

47. Genoemd worden o.a. te Korteraar een "grutterij" in 1712 (Archief Heerlijkheid **Voshol**, inv. nr. 103) ; een "koekebakkerij" in 1743 (GA Ter Aar, inv. nr. 265) en onder **Aarlanderveen**, een winkel voor "allerhande soort van Wolle- en Linne- goederen, zout, zeep, borstelwerk, en eenige eetwaren" in 1764 (KA Vrijhoeven, inv. nr. 5, akte 98.)

48. Vgl. het geval van Jan **Jansz** Groenendijk uit Korteraar, overleden in Oost-Indië in 1711 (ARA, NA Ter Aar, 2-109a).

49. Vgl. A.H. Martens van Sevenhoven, *De justitiële colleges in de steden en op het platteland van Holland, 1795-1811* (Utrecht 1912). Zie voor de eed die de gerechtsdienaars te Vrijhoeven in 1780 moesten afleggen: RAVrijhoeven, inv. nr. 2, fol. 58 c.v.

50. Vgl. RAVrijhoeven, 3, fol. 52vs: verklaring uit 1806 waarin gesteld wordt dat oudtijds de civiele rechtspraak werd verzorgd door schout en schepenen, en de criminele door baljuw en welgeborenen.

51. ARA, voormalige derde afdeling, handschriften, inv. nr. 591.

52. De renovatie van het **Hoefhuis** in 1682 blijkt uit een gevelsteen die duidelijk zichtbaar is op een tekening, welke in 1731 ter plaatse is vervaardigd door de bekende landschapstekenaar Cornelis Pronk. Deze tekening is (in een kopie door de Amsterdamse verzamelaar A. Schoemaker) bewaard gebleven. Zie hierboven, noot 3.

53. Als notaris te Vrijhoeven zijn bij het Hof van Holland geaccrediteerd geweest, van 1682 tot 1715: Johannes **Dirksz Verlaen** en van 1717 tot 1718: Jacob van Blijdestein. Nadien zijn er geen notarissen meer werkzaam geweest. Vgl. ARA, Notarieel archief Ter Aar-Vrijhoeven alsmede Aanwinsten ARA, derde afdeling, 1971, inv. nr. 16.

54. Dit betreft alleen het "Rechterlijk archief van Vrijhoeven. Een "pakket oude papieren en opdragen", dat als "*heerlijheidsarchieffe*" bij de

laatste twee veilingen van de heerlijkheid, in 1818 en 1834, aan de nieuwe eigenaren was ter hand gesteld, is zo goed als zeker verloren gegaan. De laatste telg van het geslacht "Coster van Vrijenhoeven" wist mij in 1980 te melden dat de familie geen documenten met betrekking tot de heerlijkheid meer bezit. Letterlijk schreef mw. D.I. van Ruyven-Coster van Vrijenhoeven: "Waarschijnlijk was mijn vader in 't bezit van deze papieren. Hij woonde gedurende de laatste oorlog in Bennekom en moest vluchten tijdens de slag om Arnhem, met achterlating van al zijn bezittingen, waarvan niets is teruggevonden" (vgl. ook GA Amsterdam, protocol notaris De Melander, 14 dec. 1818 en ARA, NA Oudshoorn, protocol notaris Samson uit Woubrugge, 28 jan. 1834). Voor de laatste ambachtsheren van Vrijenhoeven, zie: A.W. Coster van Voorhout & P.M. van Walchren, *Coster van Voorhout. Coster van Vrijenhoeven* (1923).

55. ARA, RA Vrijenhoeven, inv. nr. 1, fol. 6vs-9; ARA, RA Rijswijk, inv. nrs. 35 (5 juli 1687) en 114.

56. NA Ter Aar-Vrijenhoeven, inv. nr. 2, akte 5, alsmede inv. nr. 20, akten 1-3.

57. ARA, RA Vrijenhoeven, inv. nr. 8, fol. 5-10vs (d.d. 1765). Betreft conflict tussen Harmen Kroes, bouwman en Pieter 11 Huguetan, ambachtsheren. Zie voor de familie Huguetan: Eduard van Biema, *Les Huguetan de Mercier et de Vrijenhoeven. Histoire d'une famille de financiers huguenots de la fin du XVIIe jusqu'à la moitié du XVIIIe siècle* (Den Haag 1918). Vgl. ook: I.H. van Eeghen, "Europese 'librdires'. De gebroeders Huguetan in Amsterdam (1686-1705)", *Documentatieblad van de Werkgroep achttiende eeuw* 53/54 (1982) 1-19.

58. Alleen het in noot 3 genoemde handschrift van Schoemaker uit 1731 geeft het gerucht weer dat "aldaar voor 15 à 16 jaaren eens justitie is gedaan".

59. ARA, RA Vrijenhoeven, inv. nr. 9 (d.d. 10 juli 1759: betreft een vechtpartij in het rechtshuis te Vrijenhoeven, waarbij een zekere Gijsbert Zuijdervaart amok had gemaakt).

60. ARA, Archief Heerlijkheid Voshol, inv. nr. 142. Vgl. "Inventaris van het archief van de

dorpen en landen van Voshol", *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven* (1898) 8-10, 83-104. 61. Voorzover ons bekend is deze kaart niet bewaard gebleven. Een vergelijkbaar (gedrukt) plan voor de polder Nieuwkoop en Noorden is in 1647 vervaardigd door de Rijlandse landmeter Jan Jansz Dou (afgebeeld in: Seinstra (n. 1), 66-67). Op deze kaart is goed te zien hoe aan de Nieuwkoopse kant van Aarlanderveen een groot gebied bezaaid is met legakkertjes, ten teken dat bijna alle gronden hier door vervening zijn aangetast. 62. Vgl. Ph.J.C.G. van Hinsbergen, *Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente Nieuwkoop en haar onderdelen* (Nieuwkoop, Noorden, Achttienhoven, de Meye) (Nieuwkoop 1962; 1973) 17-18. 63. Vgl. S.J. Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegste tijd tot 1857 (Leiden 1934) 312. 64. [W.C.D. Olivier], *Alfabetisch register op de stukken van het oude archief van het hoogheemraadschap Rijnland* (Leiden 1871) 9. Vgl. Fockema Andreae, "regestenlijst" [d.d. 1696], in: Dees (n. 19).

65. Het in 1701 verleende octrooi is gecontinueerd in 1753, 1768 en 1783 (vgl. Dees (n. 19), inv. nrs. 173-174, 193-195).

66. Vgl. over deze problematiek: Ludy Giebels, "Het waarborgfonds van het hoogheemraadschap van Rijnland", *Holland* 21 (1989) 160-180.

67. H. Battjes, "De waterstaatkundige ontwikkeling van Nieuwkoop aan de hand van kaarten", in: Seinstra (n. 1), 53-86, i.h.b. 7481.

68. Vgl. Van Hinsbergen (n. 62), 18. Voor de drooglegging en de exploitatie van de nieuwe polder in de negentiende eeuw, zie: A.J. Thurkowi, "De Zevenambachtspolder of Nieuwkoopse Droogmakerij, een negentiende-eeuws staatsproject van formaat", *Geografisch tijdschrift, Nieuwe reeks* 19 (1985) 318-332.

69. Van den Hoek (n. 13), 2 (lemma: "Zuiden Noordeindse polder"). Vgl. ook de uit 1821 daterende "Kaart van de geotroyeerde vervening, bedijking en droogmakerij van een gedeelte der Hoef- en Schoutenpolder", genoemd in de *Inventaris* van de atlanten, *kaartboeken*, kaarten en tekeningen in het archief van het

Hoogheemraadschap Rijnland (Leiden 1882) 49-50. De Hoefpolder is drooggemaakt na octrooi afgegeven door het hoogheemraadschap van Rijnland op 27 dec. 1843. Vgl. Ph.J.C.G. van Hinsbergen, "De oude archieven van den polder Nieuwkoop" [= de drooggelegde "Zevenambachtspolder"], *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* (1924) 326390, i.h.b. 355-356 en 387. Door Fockema Andreae (n. 2), 47 is de "Hoef- en Schoutenpolder" ten onrechte geïdentificeerd met de "*Vrijenhoefsche Veen en Droogmakerij*" gelegen onder

Reeuwijk.

70. Besluit Provinciale Staten van Zuid-Holland, 15 nov. 1892. Vgl. J.A. van den Hoek (n. 13) 2, volgnr. 145.

71. Zie voor Cornelis Clant (1738-1807) en zijn gelijknamige vader en zoon, welke eveneens het baljuws- en schoutsambt van Vrijhoeven hebben bekleed: W.M.C. de Regt, "De Hollandsche familie Clant en aanverwanten", *De Nederlandsche Leeuw* 43 (1925) 49-50, 77.

72. ARA, RA Vrijhoeven, inv. nr. 3, fol. 4547.

73. GA Ter Aar, inv. nrs. 439-441.

BIJLAGE: VRIJE HEREN EN VROUWEN VAN VRIJHOEVEN

Bronnen:

ARA, Archief Leenkamer Holland (o.a. inv. nr. 299: repertorium D, fol. 960vs-963 [verlijen met de "Vrije Hoeve"]; aangegeven met een *).

ARA, Familie-archief Van Reede van Oudtshoorn, inv. nrs. 1, 2, 16 [afschriften van akten van belening 1321-1492; aangegeven met #] en 414.

RA Gelderland, Archief Heren en Graven van Culemborg, inv. nrs. 4773-4777 [leen-registers]; aangegeven met een @.

I. *Vrijhoeven, samen met Aarlanderveen en Oudshoorn:*

voor 1321 **Dirk van Oudshoorn** (overl. 1325), baljuw van Medemblik (1324).

#*1321 Belening door de graaf van Holland van **Willem van Oudshoorn**, na opdracht van zijn vader.

#*1354 Goederen vervallen aan de grafelijkheid, bij gebrek aan manlijke erfgenamen van Willem van Oudshoorn. Hierna volgt een nieuwe belening aan: **Aernout [van Amstell], heer van IJsselstein**.

1360 **Aemout, heer van IJsselstein**, geeft aan zijn kleindochter **Bertha van Egmond** als huwelijksgeschenk de ambachten "*Arlenderveen ende Oudshoorn mitter Vrijen Houwen*". Zij huwde toen Walraven van Brederode. Na diens dood (in 1369) hertrouwde zij in 1371 met Gerrit, heer van Culemborg.

#1379 Verkoop door Bertha van Egmond (maar nu als *achter- of onderleen* van de Heren van Culemborg) aan **Bertehneus van Raaphorst**, haar zwager. Van Raaphorst was een kleinzoon van Dirk van Oudshoorn, de oorspronkelijke ambachtsheer. In geval van een "spilleleen" waren de heerlijkheden direct aan hem toegefallen. Dat is inderdaad gebeurd met andere goederen in Aarlanderveen en Oudshoorn.

#1406 **Adriaen van Raaphorst**, na de dood van zijn vader.

#*1441 **Steven van Raaphorst**, bij overgifte van Adriaen van Raaphorst.

@1455 **Aelbert van Raaphorst**, na dood van Steven.

@1473 **Gijsbrecht van Raaphorst**, na dood van Aelbert.

II. *Vrijhoeven, afgesplitst van Aarlanderveen en Oudshoorn:*

@1474 Afsplitsing door belening van de "*Vrije Hoeve*" (leenroerig aan de Heren van Culemborg) aan **Jacop Coppier**, sedert 1469 "*tolnair up tie Goude sluyse*".

@1477 **Wiem van Boschuysen** (overl. 1518), gehuwd met **Elisabeth Coppier Jacobsdr** (overl. 1505), na opdracht van zijn schoonvader Jacop Coppier.

@*1492 **Jasper, heer van Culemborg**, wordt beleend met de ambachten hem aangekomen na de dood van zijn vader Gerijt. N.B. Dit betreft het

hoofdleen van de Hollandse graaf. Dat er achterlenen zijn blijkt uit de notitie: “*Nota dat Willem van Buschuysen, Ghysbrecht van Raephorst maer mansmannen en syn van de Ambachten*”.

III. *Vrijhoeven, opnieuw verenigd met Aarlanderveen en Oudshoorn:*

- *1504 Verval van de Culemborgse ambachten aan de grafelijkheid bij gebrek aan manlijke erfgenamen, gevolgd door belening “*bij gifte van de majesteijt, als aen de majesteit vervallen bij dode van Jhr. Jasper van Culemborg*” aan Johan **van Luxemburg, heer van Ville** (overl. 1508), welke in 1502 gehuwd was met Elisabeth, Jaspers erfdochter. In feite wordt het leengoed hiermee behandeld als ware het een “spilleleen”. (ARA, Leenkamer Holland, inv. nr. 122, fol. 63-63vs.)
- *1509 Belening van **Roeland le Fèvre**, heer van Heemstede, “*bij coope van decrete ende aen de majesteit vervallen bij doode Jhr Jasper hr van Culemborg*”. Vrijhoeven wordt hierbij opnieuw uitgegeven samen met de ambachten van Aarlanderveen en Oudshoorn. Het is uit de stukken niet direct duidelijk wat er in dit geval precies met de achterlenen gebeurt. Het ziet er naar uit dat het hier gaat om een gezamenlijke verkoop van de ambachten door de achterleenmannen Van Raaphorst en Van Boshuysen. Het *Fam. arch. Van Reede van Oudtshoorn* (inv. nr. 414) bevat althans een afschrift van een document uit 1509 waarin Roeland le Fevre aan de Hollandse leenkamer verzoekt om de heerlijkheden te mogen houden van de graven van Holland “*ten rechten leen*”, nu hij de goederen gekocht heeft voor 4.075 ponden. Hoewel dit verzoek kennelijk is gehonoreerd, heeft de Culemborgse leenkamer de aanspraken nooit opgegeven. Tot 1795 worden de achterlenen nog steeds vermeld in de Culemborgse leenregisters. Alleen zijn de bladzijden waarop de leenmannen behoorden te worden geregistreerd altijd blanco gebleven. (Vgl. RA Gelderland, Arch. Heren en Graven van Culemborg, inv. nr. 4777, fol. 330-331 en inv. nr. 4781, fol. 449-453.)
- *1517 **Jan van Heemstede**, “*bij dode van Roeland le Fevre, heer van Heemstede, zijn vader*”.
- *1518 **Franchoy van Heemstede**, bij opdracht van broer Jan.
- *1534 Belening van **Roeland (11) le Fevre**, heer van Heemstede, “*bij overgifte van Franchoy, zijn oom*”.
- *1548 **Jvr. Anna de Bernemicourt**, dochter van Charles, heer van la Tilloy en Florentine van Heemstede, gehuwd met Don Ferdinand de la Cerda, Spaans edelman “*bij opdracht van Roelandt, haar broers zoon*”. [Kennelijk was het inmiddels gelukt om de leengoederen te converteren van een “zwaardleen” tot een “spilleleen”.]
- 1581 **Jvr. De Bememicourt** wordt door de Staten van Holland vervallen verklaard van haar goederen, omdat *zij* als “*wonende in Spanien*”, getoond heeft Spaansgezind te zijn.

- 1582 Opgedragen door de Staten van Holland aan overste **Lazarus Muller**, "op *sijn aghterwesen* uysake van de diensten bij hem met *sijn krijgsvolk* de gemeen saek bewezen". Dit verlij is echter niet geëffectueerd, aangezien de goederen weer "*geredemieert ende gelost zijn*".
- *1584 Opgedragen door de Staten van Holland aan veldmaarschalk **Ernst van Mandersloo** (1522-1602), wegens zijn in 1572 "*met syne ruyteren ende cryghsvolk*" aan de Prins van Oranje (op diens tocht naar Bergen in Henegouwen) bewezen diensten, en in vermindering op de daaruit ontstane schuld (voor een bedrag van 13.800 ponden). Het verlij is eerst in 1594 bij de Hollandse leenkamer geregistreerd.
- *1604 **Everard Joost van Mandersloo** [e.a.] ; verlij in 1606, maar al in 1604 voor 2.000 karolus guldens onder hypotheek gesteld.
- *1618 Belening van **Jhr. Frans-Ernst en Vitus van Mandersloo** ("*bij doode van hun oud-oom Ernst*"), die het dezelfde dag nog transporteren aan:
- *1618 **Margaretha van Mechelen** (maîtresse van prins Maurits), na aankoop van de heerlijkheden in openbare veiling te Den Haag.
- *1620 **Hugo Spierinck**, koopman te Rotterdam, na aankoop op 16juli 1620.

IV. Vrijhoeven opnieuw afgesplitst:

- *1625 Na financiële problemen van Hugo Spierinck, laat het Hof van Holland de hoge heerlijkheid Vrijhoeven veilen. De president van het behandelende Hof, **Mr. Nicolaas Cromholt** (1561-1641), wordt voor een bedrag van f 14.500 de nieuwe ambachtsheer. (Vgl. Arch. Hof van Holland, inv. nr. 667, proces nr. 141.)
- *1642 **Philips Dujardin** (-1654), "*bij doode en mackinge van Nicolaas Cromhout, sijn oom*". Hij was een zoon van Philip Dujardin en Reimrich Cromholt, een nicht van de voorgaande.
- *1655 **Nicolaas Dujardin**, "*bij doode van Philips Dujardin, sijn vader*".
- *1657 **Comelis van Bam** (overl. 1686) te Rijswijk, "*bij opdrachte [...] van Nicolaas Dujardin*".
- *1687 **Mr. Willem (1) van den Broeck** (1647-1726), raadsheer in de Hoge Raad van Holland en West-Friesland, na veiling in 1686. Gekocht voor een bedrag van f 16.200.
- *1726 **Mr. Willem (11) van den Broeck** (1702-1765), rekenmeester in de provinciale rekenkamer van Zeeland.
- *1729 **Pierre (1) Huguetan** (1674-1740), bankier en uitgever, gekocht in publieke veiling te Den Haag voor f 4.500 (heerlijkheid) en f 6.500 (Hoefhuis en gronden).
- *1742 **Pierre (II) Huguetan** (1716-1789) Loon van voorgaande in tweede huwelijk met Margaretha Clara van Harencarspel. Sedert 1751 woonachtig te Londen.
- *1792 Afsplitsing van de zakelijke goederen van de heerlijke rechten. Het Hoefhuis komt in handen van **Govert Anne Versteeg**, advocaat te Zutphen

- (zoon van de executeur-testamentair, Bernard Joost Versteeg), die de hoeve in 1795 voor f 10.400 aan de pachter/bewoner verkoopt. De heerlijkheid zelf gaat over op: **Jvr. Helena Margaretha Claravan Harencarspel**, vrouwe van Beverwijk (overl. 1803), nicht van Pierre 11 Huguetan.
- 1803 **Jacobus Henricus van Hengel** (overl. 1818), koopman in de Warmoesstraat te Amsterdam, na veiling te Amsterdam (nov. 1803: opbrengst f 512; vgl. RA Vrijhoeven, 11 maart 1805).
- 1818 Jhr. **Dirk van Lockhorst** (1797-1881), kandidaat in de rechten uit Rotterdam. Hij koopt de heerlijkheid op een veiling te Amsterdam [GAA, Nots. de Melander, 14 dec. 1818]. Erft na zijn vaders dood in 1832 de heerlijkheid Bonlez, waarna hij de heerlijkheid Vrijhoeven verkoopt aan:
- 1834 **Gerard Christiaan Coster** (A'dam, 1811 - A'dam, 1837), wonende te Parijs. Wordt ambachtsheer van Vrijhoeven na aankoop van deze heerlijkheid op 28 jan. 1834 voor notaris Nicolaus Samson uit Woubrugge. Na zijn overlijden is de titel vererfd op zijn oudere halfbroer:
- 1837 **Mr. Jan Godfried Coster van Vrijhoeven** (Amsterdam, 1796 - Brussel, 1874), zeehandelaar. Hij was de laatste formele heer van Vrijhoeven. De blote titel is vervolgens vererfd op diens zoon:
- 1874 **Mr. Meinard Pieter Anthonie Coster van Vrijhoeven** (Amsterdam, 1820 - Batavia 1887), advocaat-fiscaal van land- en zeemacht, procureur-generaal bij het hooggerechtshof van Ned. Indië.
- 1887 Diens zoon, die de titel in 1887 erfde, liet de naam "*van Vrijhoeven*" in 1900 officieel bij de familienaam opnemen. Bij Gouvernementsbesluit van 6 sept. 1900 nr. 15 verkreeg **Louis Henri Comeille Coster** (geb. te Soerabaya, 11 maart 1864 - overl. Rotterdam, 25 mei 1946), handelsgeëmployeerde, vergunning zich te noemen en te schrijven **Coster van Vrijhoeven**. Zijn enige dochter was:
- 1946 **Dorine Ida Coster van Vrijhoeven** (geb. 1901 te Batavia), gehuwd in 1929 met dr. P.L.J. van Ruyven (nadien hoogleraar cardiologie te Utrecht). Laatstelijk (1980) woonachtig te Bilthoven. Zij was de laatste telg van dit geslacht.

DE BUITENPLAATS HEMMEER TE WARMOND

door

A.C.L. van Noort

Wie een wandeling in de Hemmeerpolder, gelegen in het Oosteinde van de gemeente Warmond, maakt en even stil staat ter hoogte van de camping van Van Rijn, zal het opvallen dat er in het landschap een vierkant stuk grond omringd door sloten ligt. Op zich lijkt dit niet echt bijzonder, maar als men dichterbij gaat kijken, ziet men in de greppel funderingen en als men in noordoostelijke richting loopt, ziet men in de slootkant de fundering van een bruggetje. Bij de bestudering van de pre-kadastrale kaart van de Vrije Heerlijkheid Warmond uit 166'7 is gebleken dat op deze plaats een niet onaanzienlijk buiten met de naam Hemmeer¹ gestaan heeft.²

Omdat er van Hemmeer weinig bekend is, heb ik er een onderzoek naar gedaan. Vragen als wanneer de buitenplaats gebouwd en afgebroken werd, hoe zij eruit zag en wie de eigenaren en bewoners waren, zijn bij dit onderzoek als richtlijnen gebruikt. De resultaten van dit onderzoek worden in het hiernavolgende gepresenteerd.

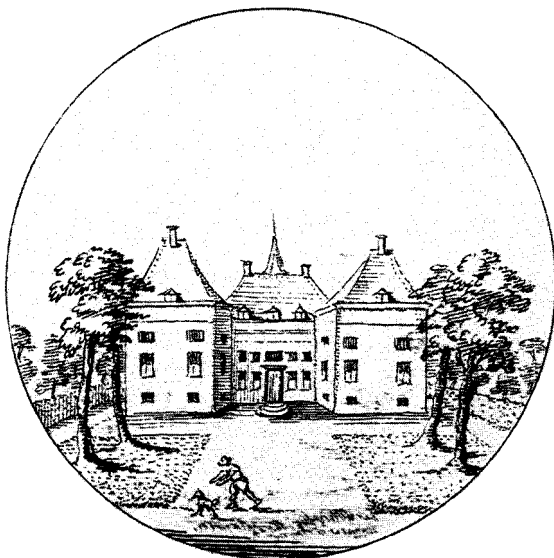
In 1624 werd het Hemmeer onder Warmond drooggelegd." De Amsterdamse koopman Jan of Johan van Baerle, die bij de droogmaking betrokken was, verwierf in de nieuw ontstane polder stukken grond. Hij was geen onbekende op het gebied van droogmakerijen. Voordat hij bij de droogmaking van het Hemmeer betrokken werd, had hij al stukken grond bij de droogmaking van de Lisserpoel en de Heerhugowaard verworven.

In de Hemmeerpolder liet Jan van Baerle een niet onaanzienlijk buitenverblijf bouwen. Waarschijnlijk heeft hij dat in de jaren 1632 en 1633 gedaan. In 1631 woonde hij nog in Leiden⁴ en in 1634 in Warmond.⁵ Op 21 april 1640 blijkt hij daar nog te wonen, toen hij voor de Leidse notaris J.J. de Haes aan zijn broer David procuratie verleende om zijn aandelen in de West-indische Compagnie te verkopen."

Jan van Baerle overleed op 4 juli 1644⁷ zonder ooit getrouwd te zijn geweest.⁸ Zijn erfgenamen verkochten de buitenplaats Hemmeer op 20 december 1644 aan Constantijn Sohier de Vermandois.⁹ Waarschijnlijk was deze van de verkoop van de buitenplaats op de hoogte gebracht door de beroemde

Portret van Constantijn Sohier de Vermandois. Gravure door Pieter Holsteyn, 1661. Rijksmuseum Amsterdam.

De buitenplaats Hemmeer. Tekening van Kornelis van Alkemade, 1687. Gemeentearchief Leiden.

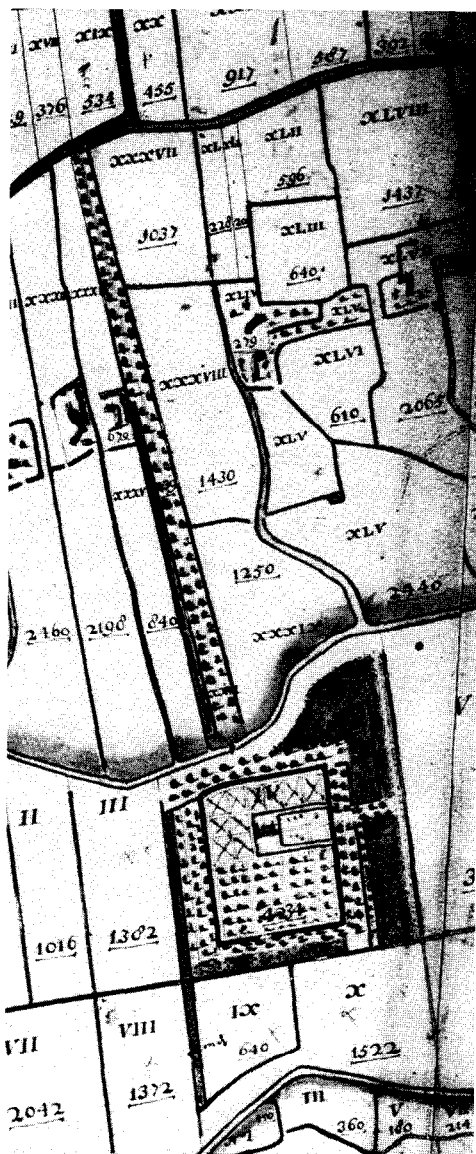
dichter Constantijn Huygens (1596-1687). Huygens was met een zuster van Jan van Baerle getrouwd” en was lid van de Muiderkring, waarvan ook Constantijn Sohier de Vermandois lid was,” dus de beide heren moeten elkaar goed gekend hebben.

In verband hiermee is het interessant te vermelden dat Constantijn Huygens wel eens op de buitenplaats verbleef. Dat blijkt uit het feit dat hij zijn gedichten ondertekende met “Hemmeer, den . ..”.¹²

In de koopakte wordt een gedetailleerd beeld van de buitenplaats gegeven:

Een treffelijcke ende seer aensienlijke hoffstede ende huysinge, verciert met een thooren ende paveljoenen, mede geacommodeert met een ruym voorpleyn, wagenhuys, paerdestallinge, bargh, schuyt, hovenierhuys, omvangen met een royale gracht, vruchtbare boomgaerden, chingelen, ende deftige mantelingen van eycken, olmen, ipen, bercken ende elstboomen, ende hier toe alle de partijen van landen, op de kaart geteyckent mette letter A, staende ende gelegen in Warmont voorseyd, in de dijkagie van de Hem-meer...”

Deze beschrijving stemt overeen met de aanwezige afbeeldingen. Op de kaart van de Heerlijkheid Warmond van J. Dou uit 1669 zien we de toren, het

Detail uit een kaart van Warmond door J. Dou, 1669. Met name de laan naar het huis is duidelijk te zien. Gemeentearchief Leiden (Heerlijkheidsarchief Warmond).

voorplein, de boomgaarden, de gracht en de singels.” Het voorplein en de toren zien we ook op de tekening in het handschrift van Kornelis van Alkemade uit 1687.¹⁵

Toen Constantijn Sohier de Vermandois de buitenplaats Hemmeer kocht, wilde hij zijn buiten door de aanleg van een oprijlaan met de Herenweg verbinden. Daarvoor moest hij in eerste instantie een brug aanleggen, want de Hemmeerpolder was omringd door een sloot. Sohier de Vermandois diende een verzoek in bij het Hoogheemraadschap van Rijnland. Het antwoord was positief. Op 14 september 1645 gaf het toestemming om “twee steenen hooffdens doen maecken ende houten leggers daer over leggen ende dat op soodanige wijtte ende hoogte als andere bruggens over de voors. Rijn-sloot gelegen”.

Voor de aanleg van de oprijlaan moest Constantijn Sohier de Vermandois een stuk grond tot zijn beschikking hebben. Om die reden trad hij in contact met de Heer van Warmond, die eigenaar van de benodigde grond was. Op 10 juni 1646 maakte Jacob van Wassenaer, Heer van Warmond, bekend dat hij Constantijn Sohier de Vermandois met twee morgen en negenendertig roeden land beleend had om daarop “een laen voor sijne huijsinghe in Hemmeer” aan te leggen.¹⁷ Deze laan is afgebeeld op de al eerder genoemde kaart uit 1669.

Volgens de Warmondse historicus

W.C.H. Machen (1860-1935) stond er aan het begin van de oprijlaan een hek. Hij kon zich de palen die het hek schraagden nog herinneren. Hoe het hek eruitzag, is niet bekend.”

Constantijn Sohier de Vermandois was een niet onaanzienlijk man in de zeventiende-eeuwse Hollandse samenleving. Tijdens zijn leven verwierf hij tal van bezittingen. Zo kocht hij in 1643 de Heerlijkheid Warmenhuizen waardoor hij Heer van Warmenhuizen werd.¹⁹ In 1645 werd hij beleend met de ruïne Oud-Poelgeest in Oegstgeest” en erfde hij van zijn schoonvader Jeronimus Coymans het huis Meresteyn bij Beverwijk en ook Santvliet bij Lisse.” Tenslotte kocht hij in 1660 nog enige landerijen onder Lisse.”

Constantijn Sohier de Vermandois woonde alleen ’s zomers op zijn buitenplaats in de Hemmeerpolder. ’s Winters woonde hij in Den Haag,” waar hij kamerheer van de Prinses-Weduwe van stadhouder Willem 11 was.²⁴ In november 1670 stierf hij²⁵ en werd vervolgens begraven in het Groene Kerkje te Oegstgeest waar hij een grafkapel verworven had. Die kreeg hij niet zomaar, want als tegenprestatie moest hij “de voorsseide kercke geheelicken van onderen het wulfsel [plafond] met wagenschot te doen becleden ende beschieten”.²⁶

Na de dood van Constantijn Sohier de Vermandois werd de buitenplaats Hemmeer afgebroken. Wanneer dat precies is gebeurd, is niet met zekerheid te zeggen. Dat heeft zeker vóór 1687 plaatsgevonden, omdat zij op de gecorrigeerde herdruk van de kaart van het Hoogheemraadschap van Rijnland van dat jaar niet meer voorkomt.”

Waarom de buitenplaats afgebroken is, is moeilijk te zeggen. Een reden zou kunnen zijn dat zij onbewoonbaar werd, omdat zij verzakte wegens de zwakke bodemgesteldheid, die uit een dun veenlaagje met daaronder slappe oude zeeklei (modderklei) bestaat.²⁸ Misschien geeft een opgraving hierover meer duidelijkheid.

1. De buitenplaats stond ook bekend als Oostwoud. Waarom zij zo genoemd werd, is niet met zekerheid vast te stellen. Waarschijnlijk speelde het West-Friese dorp Oostwoud een rol omdat de tweede eigenaar van de buitenplaats, de Heer van Warmenhuizen, geen onbekende in deze streek was.
2. A.G. van der Steur, *Chaerte vande Vrye Heerlickheydt Warmondt. Een pre-kadastrale kaart uit 1667 vervaardigd door Johan Dou(w)* (Alphen aan den Rijn 1985).
3. W.J.J.C. Bijleveld, "Warmond en Amsterdam", *Amstelodamum maandblad voor de kennis van Amsterdam* 35 (1948) 121.
4. P.J.M. de Baar, "Symon Jacobsz. Hulsebos, uitvinder van de vizel", *Jaarboekje Rijnlandse Molenstichting* (1980) 40-58.
5. Dat kunnen we opmaken uit een lidmatenlijst van de gereformeerde gemeente van Warmond uit 1634. Hierin staat: "Monsr. Johan van Baerle op syn huijs". GAL, Archief Gemeente Warmond, D.T.B.-registers, inv. nr. 1.
6. Zie noot 4.
7. GAL, Archief Gemeente Warmond, D.T.B.-registers, inv. nr. 1.
8. Zie noot 4.
9. GAL, Archief Gemeente Warmond, Rechterlijk archief, inv. nr. 10, f. 40 e.v.
10. Zie noot 4.
11. Zie noot 3.
12. Zie noot 4.
13. GAL, Archief Gemeente Warmond, Rechterlijk archief, inv. nr. 10, f. 40 e.v.
14. GAL, Archief Gemeente Warmond, Kaartboek van de Vrije en Hoge Heerlijkheid Warmond uit 1669.
15. GAL, Bibl. L&O nr. 3204d, Handschrift Kornelis van Alkernade, f. 76.
16. Archief Hoogheemraadschap van Rijnland, Index op vergunningen tot 1857, 41 F 39 A. Zie voor het origineel Register van Consenten 14-01-1645 tot 25-06-1650 en Getuynissen voor Hoogheemraad 02-05-1592 tot 13-10-1607, 14 IX 164.5 226/7.
17. GAL, Huisarchief Warmond (H.A.W.), inv. nr. 572.
18. GAL, Collectie Machen, inv. nr. 105.
19. A. Mekken, *De geschiedenis van Warmenhuizen* (Alkmaar 1955) 42.
20. J.G.N. Renaud en A.I.J.M. Schellart, *Het kasteel Oud-Poelgeest*. Nederlandse Kastelen VIII (1977) 6-7.
21. Zie noot 3.
22. A.M. Hulkenberg, *De kleurige Keukenhof* (Utrecht 1976) 28.
23. J.G.N. Renaud en A.I.J.M. Schellart, *Het kasteel Oud-Poelgeest*. Nederlandse Kastelen VIII (1977) 7.
24. GAL, Collectie Machen, inv. nr. 105.
25. Zie noot 3.
26. L. Driessen e.a., *Willibrords erven, 1250 jaar christendom in Oegstgeest* (Oegstgeest 1989) 101-102.
27. A.G. van der Steur e.a., *Heeren en Bueren* (Den Haag 1969) 67.
28. GAL, Bibl. L&O nr. 8943If, K.C. Tammes, "Nederzittingsgeogrdfie der Gemeente Warmond", *Warmondse Bijdragen* 2 (1969).

MUZIKTENT IN VOORHOUT

door

Emiel van der Hoeven

Aan het begin van deze eeuw verrees na de oprichting van een plaatselijk muziekkorps in menig bollendorp een muziektent. In Lisse sneuvelde de muziektent in die periode, terwijl die in Noordwijk in 1904 door een storm werd vernield. Eerst in 1997 werd deze laatste op het Lindenplein herbouwd. Voorhout kende in 1909 de oprichting van het muziekkorps Excelsior. Binnen een halfjaar was deze neutrale club als gevolg van een kerkelijke boycot ter ziele. De katholieke muziekvereniging St. Cecilia kwam in 1919 van de grond. Toch moest Voorhout tot 1928 wachten eer vanuit een muziektent de muzikale klanken over het dorp schalden. Wie waren de drijvende krachten achter de promotie en wanneer ging de muziektent teloor?

Dringende behoefte

In de eerste jaren van het bestaan van de Voorhoutse muziekvereniging St. Cecilia zijn de leden zo enthousiast dat zij dromen van een muziektent. Tijdens de derde jaarvergadering informeerde de basblazer en latere vaandel-drager Bert van der Lubbe of er al iets meer bekend was over de bouw van de muziektent. Nee, was het wel erg korte antwoord van de voorzitter. Zowel burgemeester Bulten als de aanwezige wethouder Wim van der Laan vroegen zich af waar zo'n muziektent moest komen. Zij riepen daarom de leden op om ideeën te spuien. Die kwamen er. Vele waren eensluidend: recht tegenover het gemeentehuis.

“Werk het programma en de plaats maar uit”, aldus de wethouder, “de gemeenteraad is zeker niet ongenegen. De tent is een dringende behoefte geworden.” Volgens Ceciliavoorzitter Gerrit Witteman was het overigens verstandig dat St. Cecilia nog “eventjes” wachtte. De burgemeester adviseerde alvast maar een tientje in een fonds te storten. Dit opgebouwde kapitaaltje kon dan als eigen bijdrage worden ingebracht. Hoewel een regelmatig terugkerend onderwerp tijdens vergaderingen van het gemeentebestuur, volgde er weinig actie. Veel te weinig naar de zin van sommige leden. Zij werden ongeduldig.

In oktober 1923 wilde J. van Werkhoven Cz. weten welke stappen er waren ondernomen. Hij vond het een toppunt dat de muzikanten als een troep zigeuners op straat moesten spelen. Ter financiering van de muziektent wilden commissaris-bibliothecaris Albert Terbach en zijn kornuiten nog dat zelfde jaar een muzikale rondgang mét een collecte. Dat kwam er niet van. De pruimende socialist en pistonspelende Andries de Groot opperde de organisatie van een tombola met muziek. Het St. Ceciliabestuur besloot op de volgende vergadering met meer ideeën ter financiering van de nieuwe muziektent te komen. Vergeet het maar. Er kwamen er geen.

Drie jaar later drong Bert van der Lubbe er wederom op aan de zaak nu eens te bespoedigen. Met het vooruitzicht iedere maand een concert te geven wilde ook de rest van de leden van de vereniging nu wel eens een muziektent. Van der Lubbe drong tegelijkertijd aan op het alvast laten drukken van aandelen om zodoende gelden binnen te krijgen. Han Floor ging daarentegen liever 's zaterdags muzikaal, met een collecte voor de te bouwen muziektent of voor nieuwe instrumenten, door Voorhout. Het bestuur meende dat de leden eenmaal een rondgang best zouden accepteren; voor meerdere waren zij naar verwachting niet te porren. "Eerst maar aandeeltjes plaatsen", vond het bestuur. Half 1926 verzochten zij B&W om voor de muziektent een bedrag op de begroting te reserveren. Als reden voerde het bestuur de aandrang op meer openbare optredens voor het publiek en begunstigende leden aan. Alle omliggende gemeenten beschikten reeds over een tent. St. Cecilia zou trachten een geschikt terrein te vinden; haar bijdrage daaraan bedroeg f 100 en het plaatsen van de muziektent zou voor eigen rekening komen.

Locaties

Vanaf het begin van de plannen speelden de twee broers Van der Hulst een cruciale rol. Het zijn Petrus Johannes (bijgenaamd Grote Piet; gemeenteraadslid; 1884-1960) en Petrus Leonardus (Kleine Piet, wonend op Bloemoord; 1887-1964).¹ De eerste is belanghebbende in verband met zijn uitzicht, de ander is eigenaar van de grond.

Het in eerste instantie beoogde terrein van Kleine Piet bleek veel te duur voor de toch wel armlastige vereniging. De leden van de muziekvereniging zouden, buiten de kosten voor de muziektent, duizend gulden grondkosten moeten neertellen. Voorwaar een kostbare grap voor ongeveer dertig leden. Daarom onderhandelde Witteman met Kleine Piet over huur. Helaas, Van

der Hulst wilde uitsluitend het hele stuk verkopen. Misschien dat een kleiner deel gekocht zou kunnen worden? Dienaangaande vroeg Witteman de medewerking van B&W. Omdat B&W het nut van de muziektent inzagen, maakten zij met “de muziek” een afspraak voor verdere onderhandelingen. De gemeente verzocht P.L. van der Hulst de bedoelde grond voor f 3 per m^2 te verkopen. Van der Hulst reageerde op 23 september met de mededeling dat hij bereid zou zijn “het perceel land t.o. het raadhuis tot aan de N.W. hoek van het huis van C. van Stein aan de gemeente te verkoopen voor f 3,50 per m^2 . Alhoewel ik op dit moment van derden algeheele toezegging ontvangen heb, is de verkoop niet eerder van kracht voordat derden ooit zouden kunnen beletten, dat door de Gemeente een open muziektent op dat terrein kan worden geplaatst.”

De Voorhoutse muziektent in het parkje tegenover het inmiddels afgebroken gemeentehuis. Foto, ca. 1928/1940. Collectie auteur.

Alle plannen ten spijt ging de koop niet door en was het de gemeente halverwege 1927 nog steeds niet gelukt een terrein te vinden. En dat terwijl de gemeenteraad inmiddels wel f 1.200 voor de bouw van de muziektent had gereserveerd.

Penningmeester Cor van der Post voelde eigenlijk meer voor een hoekje land tussen Colijn en de weduwe van Jac. van der Voorn. Het front van de tent moest richting Boekhorstlaan komen. Dit had tot voordeel: weinig overlast van het verkeer. En het was waarschijnlijk goedkoper. Anderen dachten aan de omgeving van het Patronaatsgebouw. Iedere muzikant hoopte op verwezenlijking van de illusie naast het Patronaatsgebouw aan de Herenlaan." Het kerkbestuur reageerde snel op de ideeën. Het vond dat er naast het Patronaatsgebouw beslist geen plaats was. De geclaimde grond was voor uitbreiding gereserveerd.

Han Floor vond een in zijn ogen ideaal terrein: dat tussen St. Cecilia-secretaris Piet van der Hulst (Piet van Janne) en de weduwe Van Werkhoven. Als alternatief dacht hij een stukje grond aan de Boerhaavestraat. Alle plannen leidden tot niets.

Eindelijk grond

Eind 1927 keerde het tij. Na lobbywerk van gemeenteraadslid en St. Cecilia-voorzitter Gerrit Witteman viel men toch wederom op de ruimte recht tegenover het gemeentehuis op het land van Kleine Piet van der Hulst terug. Van der Hulst bleek nu wel bereid tegen "aanmerkelijke en billijke voorwaarden" een stukje grond af te staan. De gemeente wilde meer inlichtingen over de voorwaarden en zij vroeg tegelijkertijd of Grote Piet van der Hulst het bouwverbod had opgeheven.

Op 6 oktober 1927 verklaarde Kleine Piet voor zeventig gulden per jaar 800 m² grond via St. Cecilia aan de gemeente te willen verhuren. Hij stelde als extra voorwaarde dat de muziektent open zou zijn en dat het plantsoen geen opgaand struikgewas zou krijgen dat het uitzicht van zijn oudere broer Grote Piet zou belemmeren. De huurprijs moest in twee termijnen worden voldaan en de huur gold voor vijf jaar met een jaarlijkse automatische verlenging en een opzegtermijn van drie maanden.

De verhuurder gaf de huurder het recht het terrein te verfraaien. Bij het stopzetten echter van het contract moest alles in de oorspronkelijke staat worden hersteld.

Zonder hoofdelijke stemming ging de gemeenteraad op 12 oktober 1927" akkoord met de huur van de grond, die zij van St. Cecilia overnam. St. Cecilia ging als volgt schriftelijk akkoord:

Ondergetekenden, vormende het Bestuur van de R.K. Muziekvereniging "St. Cecilia" te Voorhout, ten deze handelende ter uitvoering van het besluit van de algemeene vergadering van genoemde vereeniging dato 13 October 1927, verbinden zich, voor genoemde vereeniging, hierbij jaarlijks voor 1 Juli, te beginnen 1 Juli 1928, en zo lang de huur, aangegeven door de gemeente Voorhout, van het stuk land, in eigendom toebehorende aan P.L. van der Hulst, bloemist te Voorhout, Sectie A, No. 1829, ten behoeve van den bouw en het houden eener muziektent huurt, een som van vijftig gulden (zegge: f 50) te storten in de kas der gemeente Voorhout.

Voorzitter R.K. Muz. Vereeniging

G. Witteman

Secretaris

P. van der Geer Lzn

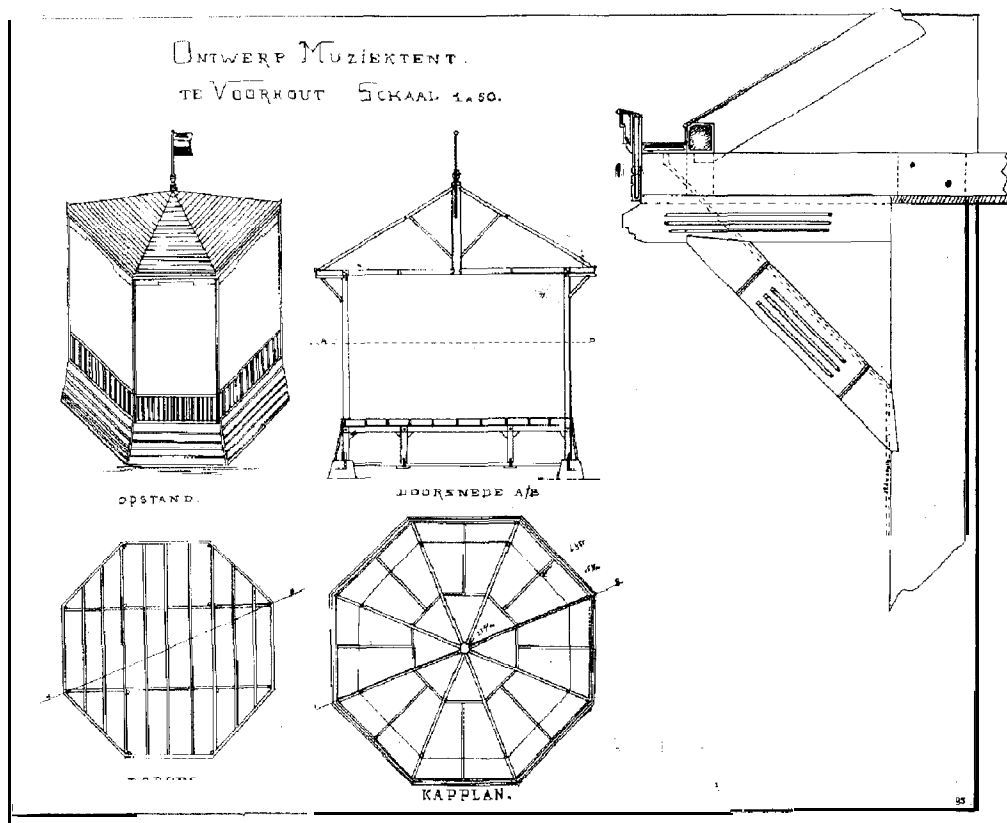
Voorhout 22 October 1927.

Veertien dagen later verleende Grote Piet onder beding van plaatsing van uitsluitend een muziektent "op niet anders dan twee meter uit de ZW-grens" de door St. Cecilia gevraagde ontheffing van dienstbaarheid voor het stuk land tussen de toenmalige Hoofdstraat 114 en 116, thans het stuk grond naast de firma Van Gerven.

Muziektent met vlag

De muziektent kreeg geen buitengewone uitstraling. Het bordes van de zuiver achtkantige muziektent stond op een hoogte van één meter twintig. Daarboven bevond zich de vijf meter twintig hoge speelruimte voor de muzikanten en dan nog een dak van tweeëneenhalve meter hoog. De balustrade kon men met een hekje afsluiten. De betonnen vloer had een dikte van tien centimeter en was gewapend met acht millimeter ijzer met mazen van vijftentwintig centimeter. Op vier plaatsen stonden draagstijlen en onder de kapleggers zat een plafond van kraaldelen, elk tien centimeter. De goot was van zink (no. 13) en op drie plaatsen zorgde een pijpje voor de afvoer van regenwater. Op het dak lagen roodrubberen leien. Uiteraard hield ontwerper P.N. Vester rekening met de mogelijkheid om een vlag te hijsen. In december 1927 had Vester zijn beschrijving gereed. De kosten raamde hij op ruim f 1.300.

Begin januari 1928 besteedde de gemeente de bouw van de muziektent aan. Zij ontving twee Voorhoutse inschrijvingen: P. van der Geer voor f 1.370 en H. Bakker voor f 1.198. Het werk werd Bakker gegund. Het schilderwerk was opgedragen aan de Voorhouter H. van der Plas. Hij was met f 215 de laagste inschrijver.'

Bouwkundige tekeningen van de muziektent. Reconstructietekening naar een slechte negatieve blauwdruk, door Emiel van der Hoeven, 1995.

BNS..

Vervolgens bleef het naar de zin van Arie van der Geer (trombone?) veel te lang stil. Hij vroeg zich in mei 1928 af, wanneer het ooit tot plaatsing van de tent zou komen, hoeveel concerten er per week gegeven zouden worden. Het antwoord luidde: "Misschien eens per maand." De tweeëntwintigjarige grote tromslager Ko Kortekaas drong aan op spoedige bouw. "Het is immers zo Kerstmis!", vond hij. Vermoedelijk bedoelde hij met deze opmerking dat wanneer er niet snel actie kwam er weer een jaar zonder enige activiteit voorbij was. Secretaris Van der Hulst probeerde de gemoederen te sussen. Hij bracht hulde aan de Voorhoutse vroede vaders (een enkele uitgezon-

derd) die in hun vergadering van 5 mei toezegden dat de bouw spoedig zou beginnen. Eindelijk ging aannemer H. Bakker in de week van 8 juni van start. Half juli lag de fundering en was het wachten op het timmerwerk.

Gemeenteraadslid P.J. van der Hulst (Grote Piet) vernam via via dat het bovenwerk van de muziektent in de werkplaatsen van de Bisschoppelijke Nijverheidsschool (BNS) zou worden vervaardigd. Hij vond dit tegenover de Voorhoutse timmerlieden unfair. Burgemeester Bulten en wethouder Van der Laan merkten op dat hiertegen niets was te doen. Met de mededeling dat de kans bestond dat anders de klus naar een buurgemeente ging en dat de gemeente nu goed en goedkoop werk kreeg, kon Van der Hulst het doen...

Wien Neerlands Bloed

Eindelijk brak de grote dag aan. De Voorhouters dromden in de omgeving van het gemeentehuis aan de Herenstraat, nabij de spoorwegovergang, samen. Zaterdagavond 4 augustus 1928 vond op het bordes van het gemeentehuis in aanwezigheid van de burgemeester en de wethouder de overdracht van de muziektent aan St. Cecilia plaats.

Burgemeester Bulten memoreerde de jarenlange pogingen om een muziektent te plaatsen. Een lang gekoesterde wens was in vervulling gegaan. De muziektent miste echter nog een passende omgeving: een park. Verder wees de burgemeester de ouderen erop er voor te zorgen dat de baldadige jeugd geen vernielingen aanrichtte. Ook sprak hij zijn dank uit aan P.L. van der Hulst voor het beschikbaar stellen van de grond en P.J. van der Hulst voor het afstand doen van het bouwverbod. Tot slot hoopte hij dat het muziekdirecteur Bolderdijk gegeven mocht zijn nog tal van jaren zijn krachten aan St. Cecilia te wijden. Hierna gaf hij de muziektent in bruikleen aan de muziekvereniging.

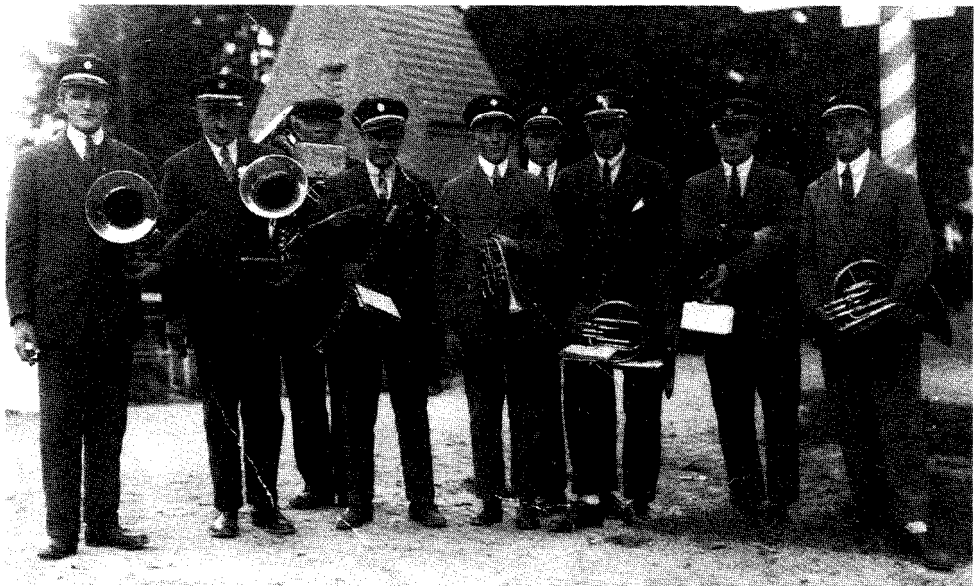
Voorzitter **Witteman** bedankte allen die zich ingezet hadden voor de realisering van de muziektent. Als blijk van waardering bood hij zowel de burgemeester, als directeur Bolderdijk een bloemenmand aan. Vervolgens namen de muzikanten de tent in gebruik. Zij openden het muziekprogramma met het oer-Hollandse: *Wien Neerlands Bloed*.

Deze dag is als een onvergetelijke bijgeschreven in de historie van de Voorhoutse muziek. De tent was mooi, ruim en schitterend verlicht. Om de tent van licht te voorzien raadden de Stedelijke fabrieken de aansluiting op de hoofdkabel ten sterkste af. De aansluiting lag namelijk onder de bitumenweg. Het meest praktische was aansluiting op het negenentwintig meter verder gelegen perceel Herenstraat 110. De kosten bedroegen mogelijk zestig gulden.

Tot en met 1933 betaalde St. Cecilia de jaarlijkse lasten van vijftig gulden. Als gevolg van de overgang van de muziekrepetities van café-restaurant Boerhaave naar het Parochiehuus verdween voor de vereniging de gratis zaalhuur. Kwam het hierdoor dat St. Cecilia vanaf dat moment de muziktent gratis kreeg? Er is in de rekeningen geen specifieke betaling meer te vinden.

Plantsoen

7 september 1928 gaf de Warmondse kweker A.C. de Vogel te kennen dat hij graag een plan voor het park rond de muziktent wilde presenteren. Naast Vogel waren er twee andere gegadigden: Van Stolker uit Boskoop en P. Klaassen uit Noorddorp/Heemskerk. De laatste wilde een tuin in Lodewijk XIV-stijl aanleggen. In de raadsvergadering van 6 november werd de aanleg van het plantsoen onderhands voor f 798 aan Vogel opgedragen.⁵ Globaal wilde hij het volgende planten: diverse soorten coniferen en rozenstruiken, begonia's, 75 stambeki rozen, 30 rododendrons, azalea's, 100 geraniums, 160 bloei- en sierheesters en 1.450 graszoden. Het resultaat was schitterend.

Muziekgezelschap 9. Cecilia. V.l.n.r. Kees van de Berg (Kees de Kim), Piet van der Hulst (Piet van Janne), Bert van der Lubbe, Arie van Dam, Arie van de Berg, Bert van Kampen, Hein van Dam, Antoon van der Lans en Cor van Schooten. Foto, vóór 1930. Collectie auteur.

Einde?

De muziektent hield het slechts dertien jaar uit. De Tweede Wereldoorlog gooide roet in het eten. De houten bovenbouw van de tent sneuvelde in de zomer van 1941.” Het hout zal in die oorlogsjaren op een uitstekende manier aan één of meerdere Voorhouters ten goede zijn gekomen. Aan de sloop heeft in ieder geval Eef Spierenburg een groot aandeel gehad. In zijn jaarverslag na de Tweede Wereldoorlog schrijft de secretaris dat hij de mooie muziektent node mist. “Wanneer komt er een ander?”

De gedachte aan een muziektent is tot op de dag van vandaag blijven bestaan. Of zij in de huidige tijd exploitabel is, is een tweede. Gelet op de buurgemeenten Noordwijk, Lisse en de vergевorderde plannen van Katwijk zou het moeten kunnen.’

NOTEN

Dit artikel is een bewerking van het niet uitgegeven manuscript van dezelfde auteur uit 1994, “Daar komt de muziek... 75 Jaar St. Cecilia”.

Indien bij een genoemde muzikant geen muziekinstrument staat vermeld, is dat niet bekend.

Bronnen:

Notulen en jaarverslagen muziekvereniging St. Cecilia Voorhout.

Gemeente archief Voorhout dossier 106/1926

1. Het gezin van de katholieke bouwman Gerardus Theodorus van der Hulst en Elisabeth Maria Romijn telde negen kinderen. Petrus Johannes was in 1884 het vijfde kind. Hij was een van een tweeling. Petrus Leonardus kwam als een na laatste in 1887 op de wereld. In Voorhout woonde nog een Petrus Johannes van der Hulst. Het is hun neef Piet van Janne (de zoon van Johannes van der Hulst) Deze Piet is secretaris van St. Cecilia.

2. Benaming voor de tegenwoordige Herenstraat, welke in die periode ook wel Hoofdstraat werd genoemd.

3. Goedkeuring GS op 3 april 1929. Bno. 2457/52.

4. *Leidsch Dagblad* 14 juli 1928.

5. *Leidse Courant* 13 november 1928.

6. Ondanks hardnekkige geruchten (ook tegenwoordig) dat de muziektent er na de oorlog nog stond, vermeldt het Jaarverslag van St. Cecilia over 1942-1945: “In de zomer van 1941 hebben wij nog 3 concerten gegeven n.l. 2 op de inmiddels afgebroken tent en 1 aan ‘t Soldaatje.” Sommige Voorhouters herinneren zich dat het bezoek van Churchill na de oorlog zich op de muziektent afspeelde. In plaats van Churchill riepen zij “Zuursteel”. Mogelijk verwarren zij de muziektent met de restanten van de muziektent.

7. Bij de afronding van dit artikel, begin april 1998, werd in klein comité bekend dat er inderdaad plannen bestaan om de Voorhoutse bevolking een nieuwe muziektent te schenken. Niet op de plaats van de oude, doch meer in het hart van Voorhout.

Voormalige politiepost aan het Havenplein, gezien vanaf de Haarlemmerstraat. Foto Leo Gräper, 1998.

BOUWHISTORISCH EN ARCHEOLOGISCH JAAROVERZICHT 1997¹

Vorig jaar zijn we begonnen het kroniekachtige karakter van de traditionele bijdrage over de veranderingen in het stadsbeeld aan te passen. Dat zetten we dit jaar door. We richten ons meer op de bijzondere aangelegenheden betreffende het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in de stad. De diverse wijzigingen aan panden komen in een overzicht van de verleende vergunningen aan de orde. Voor verdere informatie is het altijd mogelijk contact op te nemen met de afdeling Monumentenzorg.

Naast de 1.124 beschermde rijksmonumenten hebben we ondertussen meer dan 1.100 beschermde gemeentelijke monumenten in de stad. Ook het aantal rijksmonumenten zal nog toenemen. De gemeenteraad stelde in juli het advies aan de minister van OC&W vast om over te gaan tot de plaatsing van 193 objecten op de rijkslijst van beschermde monumenten. Dit is het resultaat van het Monumenteninventarisatieproject (MIP) en de daarop gevolgde selectie (MSP). Alleen over de Meelfabriek heeft de raad nog geen uitspraak gedaan, vanwege de onzekere toekomst van dit complex.

Bijzondere restauraties

In de loop van 1997 is de verbouwing van het Rijksmuseum voor Volkenkunde en de herbouw van de vleugel aan de Steenstraat gestart. Iets minder ingrijpend is de verbouwing van het Rijksmuseum van Oudheden aan het Rapenburg. Op de hoek van de Oude Singel en de Korte Mare is de studentenvereniging Quintus vertrokken. Het complex is weer in diverse panden/appartementen opgesplitst. Ook de restauratie van het pand op de andere hoek Oude Vest/Lange Mare 29 vordert gestaag.

Goed voor de stad is de start van de restauratie van het voormalig kantoor van het *Leidsch Dagblad* van de hand van de architect Dudok en de nieuwbouw van herenhuizen op het voormalige drukkerijterrein. Geen restauratie, maar wel belangrijk voor de gebruiksmogelijkheden van het monument was de plaatsing van de balustrade op de omloop van de Burcht.

Belangrijk zijn de voorbereidingen voor het vestigen van het bestuurscentrum van de Rijksuniversiteit in het oude gebouw van de universiteitsbibliotheek/herbarium aan het Rapenburg 70-74. De restauratie/renovatie is ge-

Links: Hoekhuis Oude Vest/Lange Mare. Rechts: Voormalige politiepost aan het Havenplein, gezien vanaf de Haven. Foto's Leo Gräper, 1998.

Wouterenbrug. Foto Leo Gräper, 1998.

start, zodat de universiteit weer terugkeert naar voor haar historische grond. Meer daarover in de paragraaf over de bouwhistorische onderzoeken.

In de Schouwburg vond een renovatie plaats. Na de aanpassingen aan de huidige tijd kan het gebouw er weerjaren tegen. Belangrijk punt van discussie was het al of niet handhaven van de rechtertrap van de begane grond naar de eerste verdieping. Met een kleine aanpassing is uiteindelijk gekozen voor handhaving van de trap.

Dat we ons ook steeds meer gaan bekommeren om jongere monumenten blijkt wel uit het feit dat het Havengebouwtje/voormalige politiepost van de Grote Havenbrug geheel gerestaureerd wordt en aangepast aan de nieuwe functie ten behoeve van de passantenhaven. Feestelijk was de afronding van de restauratie van de Wouterenbrug en de Tweede Jaagbrug aan het einde van de Jan van Goyenkade.

Bouwhistorische onderzoeken

- Voormalige kapel van het Faliède Begijnhof

De Rijksuniversiteit wil haar bestuurscentrum vestigen in het voormalige complex van de universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg 70-74. In dat kader is door het Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek J.F. Dröge een bouwhistorische verkenning uitgevoerd, in opdracht van de gemeente en de universiteit. Doel van deze verkenning was het beantwoorden van de vraag of er voldoende aanknopingspunten aanwezig zijn om over te gaan tot een restauratie/reconstructie van de voormalige kapel van het Faliède Begijnhof-complex naar middeleeuwse toestand. Op grond van archief- en literatuuronderzoek en een licht destructief onderzoek van de kapel zelf kwamen de volgende zaken aan het licht.

Tussen 1429 en 1435 verplaatste men het grote of St. Agnietenbegijnhof naar een terrein dat begrensd werd door de tegenwoordige Kloksteeg, het Rapenburg en de Donkere Gracht. Kort voor het midden van dezelfde eeuw onderging het begijnhof een uitbreiding aan de oostzijde van deze gracht. Spoedig daarna werd een kapel gebouwd die rond 1460 werd voltooid.

Na de Reformatie kwam het complex in handen van de stad. Na de oprichting van de universiteit werd de kapel daaraan in gebruik gegeven. Het gebouw werd in 1591 ingericht voor de huisvesting van de bibliotheek en bood verder onderdak aan de anatomische afdeling, met als voornaamste element het "Theatrum Anatomicum", dat was ondergebracht in het koor en de aansluitende travee van de kapel. Later was ook de Engelse kerk in het gebouw gehuisvest.

In 1819-1822 werd aan de voorzijde een nieuw gedeelte gebouwd, waarin

op de begane grond de anatomische afdeling en op de verdieping de dienstvertrekken van de bibliotheek waren gehuisvest. De kapel was vanaf toen volledig in gebruik als boekendepot. In 1862 onderging het geheel een ingrijpende verbouwing naar de plannen van J.W. Schaap, waarna het volledig in gebruik kwam als bibliotheek. Het voorgebouw bood onderdak aan de lees- en uitleenzalen en dienstvertrekken, terwijl de voormalige kapel werd voorzien van een gietijzeren magazijnsysteem, waarvan de constructie en de boekenkasten een geïntegreerd geheel vormden. In 1876 en 1885 kwam aan de noordzijde van de kapel een tweetal uitbreidingen tot stand, waarbij vergelijkbare magazijnsystemen werden toegepast.

Het voorgebouw maakte omstreeks 1910 plaats voor het huidige gebouw van de rijksbouwmeester J.A.W. Vrijman. Bij deze nieuwbouw bleef de kapel buiten schot. In 1975 is het gietijzeren magazijnsysteem uit de voormalige kapel verwijderd. Alleen de ijzeren dakspanten uit 1862 bleven behouden.

Zoals uit het voorgaande blijkt, heeft de voormalige kapel van het Faliëde Begijnhof in de loop van de tijd zeer ingrijpende wijzigingen ondergaan. Ondanks de verminkingen in latere tijd houdt de bouwmassa de herinnering in stand aan de kapel van een voor Leiden bijzondere instelling. Ook de latere rol van het gebouw binnen de universiteitsgeschiedenis is niet onbelangrijk. Deze cultuurhistorische aspecten rechtvaardigen echter niet een bouwhistorische reconstructie naar de middeleeuwse toestand. Immers, bouwhistorisch gezien zijn de gietijzeren dakspanten uit 1862 ook niet onbelangrijk. Bovendien ontbreken de concrete bouwhistorische gegevens, zowel feitelijk als op het historische beeldmateriaal. Een goede reconstructie is dus onmogelijk.

• Bouwblok LVC-Stadsgehoorzaal

Binnenkort zijn ontwikkelingen te verwachten rond de uitbreiding van het LVC, de Stadsgehoorzaal en de Aalmarktschool. Om deze ontwikkelingen in een goed historisch kader te kunnen plaatsen is in opdracht van de gemeente door het Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek J.F. Dröge een architectuurhistorische, bouwhistorische en archeologische verkenning uitgevoerd naar het **bouwblok** begrensd door de Breestraat, de Vrouwensteeg, de Aalmarkt en de Mandenmakerssteeg. Bewust is gekozen voor de genoemde driedeling in onderzoek om een betere afweging te kunnen maken van de verschillende kwaliteiten.

Bekend was dat de ontwikkelingen rond het St. Catharinagasthuis in dit **bouwblok** zeer belangrijk zijn. De geschiedenis van dit gasthuis gaat terug

tot vóór 12'76. De meest oorspronkelijke elementen zijn onderdeel van de Waalse Kerk. Het gasthuiscomplex strekte zich uit van de Breestraat tot aan de Aalmarkt. Zo was het pand Aalmarkt 11 vroeger “t pockhuys” en later Stadsapotheek.

Zowel aan de west- als oostzijde van het gasthuiscomplex ontstond eind 16de eeuw de situatie die in grote lijnen overeenkomt met de huidige percelen- en eigendomsgrenzen. Een aantal van de panden gaat in opzet terug tot die tijd en sommige kunnen nog oudere onderdelen bevatten. Daarnaast zijn er op enkele percelen nieuwe gebouwen opgetrokken die ook weer hun eigen (grote) intrinsieke waarde hebben.

De volgende punten uit het rapport zijn het belangrijkste. De achtervleugel van het LVC-gebouw bevat vermoedelijk nog belangrijke elementen van de 16de-eeuwse vleugel van het gasthuis, “de nieuwe lange zaal”. Behoud hiervan dient onderzocht te worden en als behoud niet mogelijk is dient een zorgvuldige bouwhistorische ontleding plaats te vinden.

De Aalmarktschool is weliswaar van architectonisch belang, maar er zijn betere voorbeelden van het oeuvre van de architect J.W. Schaap bewaard gebleven. Mede als gevolg van diverse ingrepen is de bouwkundige kwaliteit op dit moment slecht. Bij sloop dient onderzoek naar resten van het voormalige gasthuis zorgvuldig te kunnen plaatsvinden.

Mochten er nog andere panden betrokken worden bij de ontwikkelingen in dit gebied, dan biedt dit rapport goede handvatten om die te kunnen beoordelen. Bovendien is duidelijk dat bij alle werkzaamheden die er in dit bouwblok gaan plaatsvinden rekening gehouden dient te worden met uitgebreid archeologisch en bouwhistorisch onderzoek.

Archeologische onderzoeken

- Havenplein

Bij het Havenplein werden enkele meters van de walmuur van de Oude Zijlpoort ontdekt. De oudste delen van deze poort dateren van tussen 1355 en 1390. Het thans gevonden muurwerk is te dateren omstreeks 1502, toen begonnen werd met het bouwen van het bastion. Vermoedelijk werden toen ook de walmuren aangelegd.

- Witte Singel

Eind april werd onderzoek uitgevoerd op het voormalige terrein van het *Leidsch Dagblad*. De archeologische resultaten waren gering, de geologische resultaten beter. Duidelijk waarneembaar was de invloed van de zee op het achterland. Overstromingen vanuit zee zoals vlak voor de jaartelling (Duin-

kerke 1) en tussen 800 en 1200 (Duinkerke 111) hebben het terrein meermaals bedekt met een dik pakket klei. Door de overstromingen verplaatste de Rijn zich enkele tientallen meters in noordelijke richting.

- Haarlemmerstraat

Tijdens de aanleg van een nieuw riool in de Haarlemmerstraat werden de graafwerkzaamheden begeleid. Doel hiervan was de geologische opbouw van de noordelijke Rijnoever in kaart te brengen. Het onderzoek maakte duidelijk dat er verschillen tussen de geologie ten oosten en westen van de Mare zijn. Waarschijnlijk hebben we ten oosten van de Mare te maken met sedimenten uit het Rijnestuarium uit de periode 5000-3800 jaar geleden met daarboven Duinkerke 1 (500-200 v.Chr.) afzettingen. Ten westen van de Mare vond vanaf 3800 tot 1500 v.Chr. veenvorming plaats. Dit veen (Hollandveen) werd gevormd door moerasbossen met onder andere els en wilg. De veenvorming werd hier onderbroken door de overstromingen ten tijde van Duinkerke 1 (200 v.Chr.), toen klei werd afgezet.

- Stevenshofjespolder

Evenals in 1995 en 1996 heeft er ook in 1997 archeologisch onderzoek plaatsgevonden in de Stevenschhof. In de maanden juni t/m september is er met behulp van vrijwilligers van de AWN op de plaats waar in de toekomst een kikkervijver komt flink wat grond verzet ten behoeve van het archeologisch onderzoek. Omdat bij het aanleggen van de opgravingsputten al snel duidelijk werd dat er veel vondstmateriaal aanwezig was, viel het besluit het opgravingsterrein te verdelen in vakken van 1 bij 1 meter, zodat het mogelijk werd de ruimtelijke verspreiding van het vondstmateriaal beter vast te leggen. Elk vak is zo secuur mogelijk uitgetroffeld, zodat ook kleine potscherven en botjes meegenomen zijn. Aan de hand van het gevonden aardewerk is deze vindplaats ergens in de midden-ijzertijd te plaatsen (500-200 v.Chr.). Enige bijzondere vondsten zijn lemen cilinders die gebruikt kunnen zijn bij de zoutwinning, een gebroken geweibijl en een houten “blaasroer”, mogelijk het mondstuk van een muziekinstrument. Opvallend is de grote hoeveelheid hout op deze locatie, zowel in de vorm van rechtop in de grond staande palen, waaruit nog geen enkele structuur te reconstrueren valt, als in de vorm van in een kreek liggend (afval) hout, zoals paaltjes, afgekapte takken en houtspanen. Een bijzondere vondst is een gedeelte van een zgn. veenweg, een houten voetpad door een eertijds nat gedeelte van het terrein. Dit voetpad bestaat uit drie tot vier parallel gelegen, bekapte boomstammen, die op regelmatige afstanden door planken ondersteund worden. Deze paden komen voornamelijk voor in het noordoosten van ons land. In de zomer

van 1998 zal deze opgraving worden voortgezet, waarbij onder andere zal worden getracht de veenweg verder te vervolgen, in de hoop de nederzetting van de “wegenbouwers” te vinden.

- Pottenbakkersgang

Begin november is er in verband met een bodemsanering een kleinschalig onderzoek geweest aan de Pottenbakkersgang. Dit onderzoek sloot aan bij een eerder onderzoek in 1990, waarbij pottenbakkersafval werd aangetroffen uit het begin van de 17de eeuw. Deze vondst leidde tot het vermoeden dat de bijbehorende pottenbakkersoven zich niet ver uit de buurt zou bevinden. Helaas is deze oven ook bij het onderzoek van 1997 niet gevonden. De aangetroffen archeologische resten bestonden uit de funderingen en waterputten van een aantal aan de Pottenbakkersgang gelegen huisjes, die in het begin van de 17de eeuw daar gebouwd zijn. Een vloertje van een van die huisjes was aangelegd op een zandlaag met daarin een groot aantal scherven van misbaksels. Deze scherven komen goed overeen met het materiaal dat in 1990 is opgegraven. Eind 1998 zal er waarschijnlijk nog een bodemsanering plaatsvinden bij de Pottenbakkersgang, waarbij mogelijk de lang verwachte oven tevoorschijn komt.

- De Zijlpoort en omgeving

Op 25 november startte het archeologisch onderzoek nabij de huidige Zijlpoort. Dit was noodzakelijk daar de poort een nieuwe functie als grand-café zal krijgen. Tijdens de opgraving werden de binnenvestgracht, de locatie van de houten voorganger van de Zijlpoort en de 17de-eeuwse ophogingslagen bestudeerd.

Al in 1996 werden tijdens rioolwerkzaamheden aan het eind van de Haarlemmerstraat tegen het Havenplein de resten opgegraven van de oude Zijlpoort. Het stadsbestuur besloot in 1596 het gebied ten zuiden van de Haven te ontwikkelen ten behoeve van huizenbouw. Na de stadsuitbreiding van 1644 werden de Verversbuurt en de Havenwijk gebouwd. Twee jaar later werd de oude poort onder toezicht van Arent van 's-Gravesande afgebroken.

In 1644 was als nieuwe toegang tot de stad een houten poort neergezet. Deze deed ruim twintig jaar dienst, maar bleek in 1666 zo bouwvallig dat door het Gerecht besloten werd tot de bouw van een poort in steen. In de notulen van 2 december 1666 luidt dit besluit:

“Die van de Gerechte der stadt Leyden, geinspecteerd hebbende de Sijlepoort deser stede in den jaren 1644 van hout gemaect ende bevonden hebbende deselve seer bouwvallich en onder voor de meerendeel vergaan te sijn, hebben

geresolveert en goetgevonden dat deselve afgebroocken, en in plaetse van deselve eene steene poort gebout sal werden conform de teckeninge aende voornoemde gerechte verthoont”.

De nieuwe poort werd ontworpen door Willem van der Helm, hoofd van de Stadstimmerwerf. Op 9 april 1677 werd door de zoon van burgemeester Van Willigen de eerste steen gelegd.

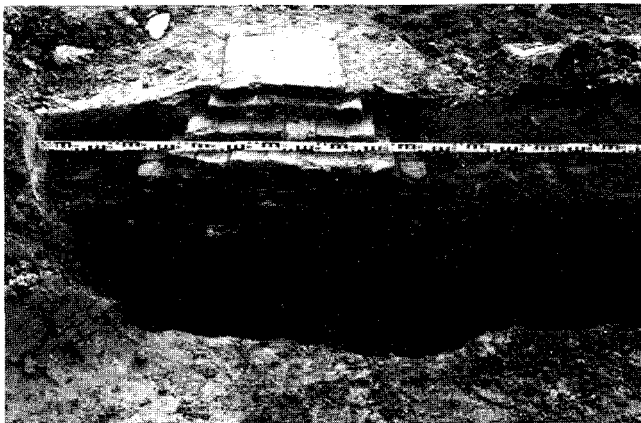
Volgens de rekeningen werden de bakstenen en steigers voor de bouw op de Stadstimmerwerf gehaald. De natuursteen voor de poort werd echter direct op de bouwlocatie afgeleverd. Tijdens het archeologisch onderzoek is een natuurstenen blok gevonden dat mogelijk in de poort geplaatst had moeten worden.

Ten zuiden van de poort werd het terrein opgehoogd en voorzien van een stadswal. Dit gebeurde, zoals gebruikelijk, met puin en afval uit de stad. Een dergelijke wijze van ophogen vinden we in en rondom de gehele binnenstad. Overigens bieden de verschillende ophogingslagen een goed inzicht in het gebruiksaardewerk en de overige gebruiksvoorwerpen van de in dit geval 17de-eeuwse Leidenaar. Het materiaal is divers. Zo werden lepels, munten en delen van papkommen, vuurklokken om vuren af te dekken, voorraadpotten en luxe en minder luxe tafelservies gevonden. Tenslotte vertellen de schapenpootjes ons over de leerbewerking in Leiden² en de oesters, kastanjes en andere vruchten en zaden over de eetgewoonten zo’n drie eeuwen geleden.

In de ophogingslagen werden diverse grote en kleine kuilen aangetroffen. Verschillende van die kuilen waren gevuld met schelpen en tras. In eerste instantie werd gedacht aan de firma Fontein. In 1836 werd Paulus Fontein eigenaar van het bedrijf van bezemmaker Jacobus Platteel. Paulus wist het bedrijf in hoog tempo uit te bouwen. In 1836 had hij vier knechten en twee jongens in dienst. In 1852 was dit aantal toegenomen tot twaalf werklieden. Paulus was uitgegroeid van bezemmaker tot winkelier in schoonmaakartikelen en fabrikant. De schoonmaakartikelen van de 18de eeuw bestonden uit schelpzand, kalk, gips, puimsteen en tras. Als winkelier in schoonmaakartikelen en eigenaar van een trasmolen moet Paulus de behoefte hebben gehad aan een opslagplaats. Die vond hij wellicht naast de Zijlpoort, na de sloop van de stadswal. Maar uit het verzoekschrift in 1866 blijkt dat Paulus het stukje gemeentegrond wilde gebruiken als opslag van hout.

Dus geen tras, en toch treffen we deze sporen hier aan. Voorlopige conclusie: of Paulus gebruikte het terrein behalve voor houtopslag ook voor de opslag van tras, of we hebben te maken met sporen van de bouw van de poort. Tras, ofwel fijngestampte tufsteen, was vooral geschikt voor metselwerk

Fundamenten van een loods van de fa. Fontein uit het midden van de 19de eeuw, aangetroffen bij de Zijlpoort. Foto M. Dolmans, 1997. Afd. Monumentenzorg.

dat vrij goed bestand moest zijn tegen natte omstandigheden, zoals voor de bouw van sluizen, kaden en poorten. Bij de bouw van de fundering van de Zijlpoort is zeker tras gebruikt.

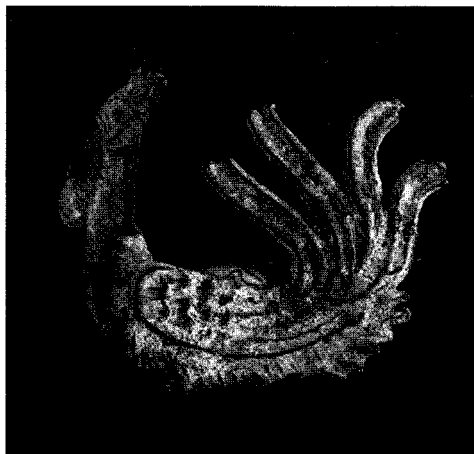
Tijdens het onderzoek werd tevens de fundering gevonden van een van de twee grote loodsen die Paulus Fontein liet bouwen bij de Zijlpoort. Deze loods meet 29 bij 9 meter en moet daarmee bijzonder goed geschikt zijn geweest voor de opslag van hout en andere grote bouwmaterialen. Ten westen van deze loods in de richting van de nu gedempte binnenvestgracht werd een houten afvoer aangetroffen en een constructie die lijkt op een bruggenhoofdje. Vermoedelijk liep hier een bruggetje over de gracht.

- Herenstraat/Schelpenkade

Door de afbraak van de universiteitsgebouwen op het terrein tussen de Herenstraat en de Schelpenkade kwam er een interessant stuk Leids grondgebied vrij voor archeologisch onderzoek. Omdat vrijwel al het oudheidkundig bodemonderzoek zich in het verleden richtte op het gebied binnen de singels, was en is de kennis over de terreinen daarbuiten beperkt. Deze opgraving was dus uitermate geschikt om de lege vlekken op de archeologische kaart in te vullen. Er werden over het terrein twee proefsleuven aangelegd. De eerste werd haaks op de Vliet gegraven en leverde pas op ongeveer anderhalve meter diepte interessante informatie op. Er tekende zich op die diepte een groot aantal met mest gevulde kuilen af in de verder onverstoorde klei. Deze kuilen waren rechthoekig van vorm en twee tot vijf meter in diameter. Het zijn de resten van kleine tuintjes, waarschijnlijk aangelegd om de stadsbewoners van verse groente te voorzien. In de mestvul-

ling van de kuilen bevond zich veel vondstmateriaal, onder andere aardewerk, leer en metaal. Aan de hand van met name enkele goed dateerbare tinnen insignes kon geschat worden dat de mest daar in het begin van de 15de eeuw gedeponeerd moet zijn, afkomstig van mestvaalt of beerputten. Op oude kaarten van het gebied waren wel al tuinen aangegeven, maar een zo vroege aanleg was nog onbekend.”

De tweede proefsleuf, evenwijdig aan de Vliet, leverde naast de verwachte tuintjes enkele aardige archeologische verrassingen op. Ten eerste bevonden zich in de sleuf de resten van twee huisjes uit de 17de eeuw. Aan een van deze huisjes was later een uitbouwte gemaakt, gefundeerd op een hele deur. Deze deur op zijn beurt werd ondersteund door zes palen, waarvan er vier hergebruikte raamkozijnen bleken te zijn. Een andere verrassing vormde een aantal beschoeide greppels, die vermoedelijk als afvoer van (regen)water hebben gediend. De vondst van een gieter doet bovendien vermoeden dat er ook water uit geput werd voor begieting van het gewas. De greppels bleken gevuld met een grote hoeveelheid archeologisch interessant materiaal, zoals vele fragmenten gebrandschilderd glas, vrijwel complete roemers, armenloodjes en een aantal houten voorwerpen. Een deel van het vondstmateriaal stamt uit de eerste helft van de 17de eeuw. Een ander deel is te dateren als midden 18de-eeuws. Het terrein is toen opnieuw ingericht, waarbij een deel van de greppels is gedempt.

Opgraving bij de Schelpenkade. Links: figuur van een haan, eerste helft 15de eeuw. Foto J. Lagas, 1998. Rechts: gieter tegen een beschoeiing. Foto M. Dolmans, 1997. Afd. Monumentenzorg.

- Het voormalige “Groencomplex” tussen de Pieterskerkchoorsteeg en de Langebrug

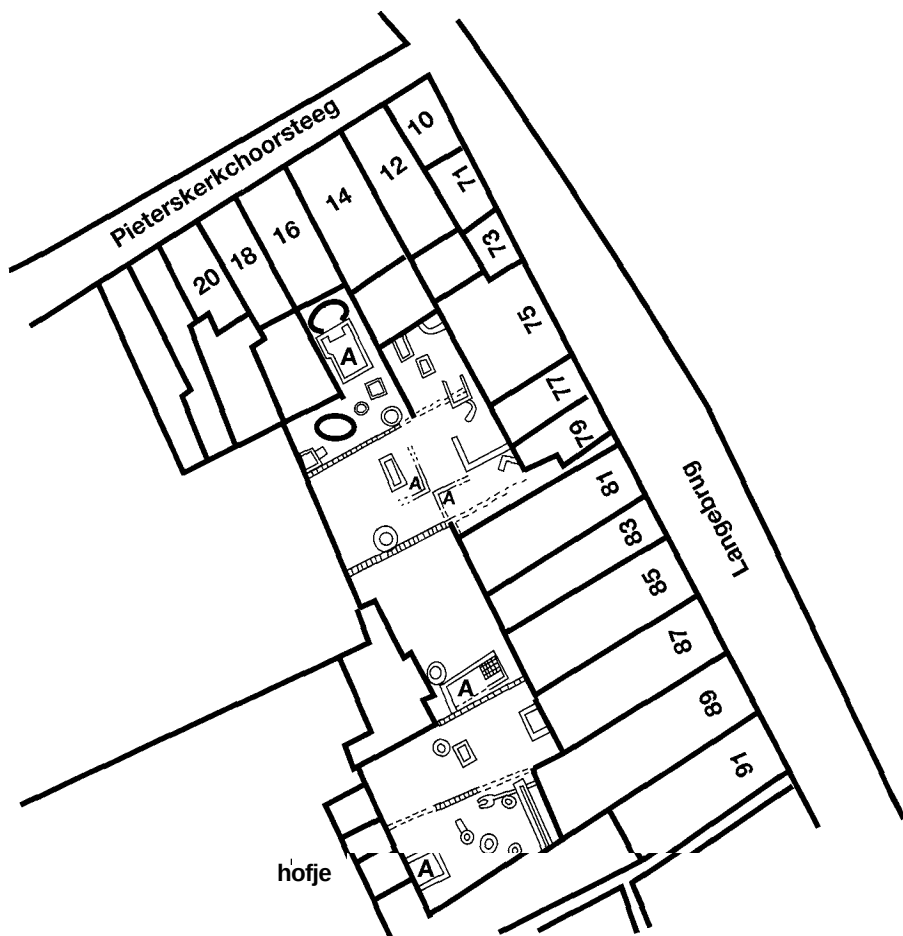
Tussen 1994 en 1997 werden de panden behorende tot het complex van de voormalige drukkerij Groen, gelegen tussen de Pieterskerkchoorsteeg en de Langebrug, gerestaureerd, verbouwd en gedeeltelijk gesloopt. In 1998 verrijzen op het binnenterrein achter de panden aan de Langebrug enkele nieuwe woningen.

Voorafgaande aan de ver- en bebouwing van het “Groencomplex” werd een bouwhistorische verkenning uitgevoerd en is historisch en archeologisch onderzoek verricht. Daar op dit moment nog niet alle gegevens van de onderzoeken zijn uitgewerkt, volgt hier slechts een kort overzicht van het archeologisch onderzoek.

Gezien de ligging, midden in de Pieterswijk, was duidelijk dat het terrein een keur aan gegevens over de ontwikkeling van de stad kon opleveren. De opgraving werd in drie fasen tussen 1995 en 1997 uitgevoerd. Allereerst werd het zuidelijke deel van het terrein grenzende aan de Gekroonde Liefdepoort gesaneerd en onderzocht. Dit gebeurde door de grond in laagjes van tien tot twintig centimeter te ontgraven. Voordeel van deze methode is dat een goed overzicht wordt verkregen. Deel twee van het onderzoek vond plaats direct achter de panden aan de Langebrug. In 1997 werd het terrein achter de panden Pieterskerkchoorsteeg nr. 14, 16 en 18 bekeken. Het archeologisch onderzoek is op sommige punten beperkt door de eisen vanuit de bodemsanering en van de projectontwikkelaar. Dit betekende dat pre-14de-eeuwse lagen niet onderzocht konden worden. Voor ons staat vast dat het terrein ook oudere dan de gevonden bewoningssporen huisvest. De nu gevonden bewoningssporen op het terrein beginnen rond 1300 en lopen door tot heden.

De gevonden bewoningssporen bestaan voornamelijk uit funderingsresten opgebouwd uit kloostermoppen en moppen en bakstenen van diverse formaten. Deze resten zijn afkomstig van diverse woningen, werkplaatsen, tuinen en waterputten, beerputten, mestputten en dergelijke. Datering van de verschillende fasen vond plaats aan de hand van de steenformaten en de vondsten van aardewerk en dergelijke.

Vermoedelijk werd eind 14de eeuw op de plek van Pieterskerkchoorsteeg 18/20 een groot pand gebouwd of verbouwd. Het pand had een oorspronkelijke grootte van ongeveer 22 bij 9 meter. In het stratenboek van 1588-1597 staan de panden 18-20 nog beschreven als één pand met een breedte van twee roede en vijf voet (9.09 meter). Achter dit pand lag vermoedelijk een

-   waterput
- beerkuil
- waterkelder
- A** huisje/werkplaats
- tuinmuur

Plattegrond van het Groencomplex. Tekening M. Dolmans.

opslagruimte of werkplaats met een omvang van 270 bij 220/190 cm. In de bouw is slechts een lemen vloer aanwezig.

Nog vóór 1450 werd direct achter Pieterskerkchoorsteeg 16 een nieuwe grote beerput gegraven. De oudere beerput op het terrein is gezien de vondsten dan nog steeds in gebruik. Achter het pand Langebrug 77 werd een waterput geslagen. Ook geheel achter op het erf van Pieterskerkchoorsteeg 16 werd een waterput gegraven.

Op het zuidelijke terrein achter Langebrug 85 werd tegen de 14de-eeuwse muur een klein muurtje opgetrokken. Tussen de nieuwe muur en de achtergevel waren nog resten van een tegelvloer aanwezig. De vloer, bestaande uit gele en zwarte plavuizen van 16x16 cm, werd in de 17de eeuw versneden door een waterkelder.

Tussen 1450 en 1575 vonden wederom diverse activiteiten plaats. Naast de bouw van nieuwe tuilmuren werd de vloer van het grote pand Pieterskerkchoorsteeg 18/20 tot tweemaal toe verhoogd.

Achter de panden aan de Langebrug vonden weinig activiteiten plaats. De enig waarneembare veranderingen waren de aanleg van een waterput tegen de achtergevel van Langebrug 73 / Pieterskerkchoorsteeg 14 en twee waterputten achter Langebrug 83 en 85.

Het terrein onderging in de periode 1575-1675 veel veranderingen. De grootste verandering lijkt de splitsing van de panden Pieterskerkchoorsteeg 18/20 in twee aparte panden. Deze splitsing heeft mogelijk in het laatste kwart van de 16de eeuw plaats gevonden. Direct na de splitsing is waarschijnlijk het achterhuis van Pieterskerkchoorsteeg 18 opgeknapt. De vloer van het achterhuis werd opgehoogd met plavuizen (roodbakkend 21x21 cm). Hoewel archeologisch niet aangetoond blijkt uit het kaartmateriaal dat tussen 1600 en 1619 Langebrug 77 werd gebouwd. In de directe omgeving van dit pand werden slechts twee funderingsresten gevonden van een waterput die tot rond 1800 in gebruik is geweest en van een rechthoekig klein keldertje, dat gelijktijdig met Langebrug 77 is aangelegd. Midden 17de eeuw werd Langebrug 79 gebouwd. Daarmee was het terrein op een kleine toegangspoort na geheel afgesloten van de Langebrug.

Op verschillende plekken werd het binnenterrein bebouwd met kleine huisjes annex werkplaatsjes. Vast staat dat minimaal drie nieuwe pandjes van circa 20 m² werden gebouwd. Het meest volledige staat achter Pieterskerkchoorsteeg 16. Het tweede werd opgetrokken op het middenterrein achter Langebrug 85. Het derde werd neergezet tegen de westmuur van het dan al bestaande Van der Speckhofje.

Op het terrein werden in deze periode enkele nieuwe waterputten geslagen en beerputten aangelegd. Tegen de Gekroonde Liefdepoort werd het terrein aan het begin van de 18de eeuw met enkele decimeters opgehoogd om de aanleg van een tuin mogelijk te maken. Tijdens het verwijderen van de bovenste decimeters kwam over de gehele breedte van het terrein een strook tevoorschijn waarin perkjes zichtbaar waren. De perkjes tekenden zich af door afwisselend gele en bruine banen.

In de periode 1675-1800 waren de veranderingen minder in aantal, maar wel meer ingrijpend. Achter Langebrug 75 en 77 werd een klein gebouw opgetrokken. Door de afbraak van de enkele scheidingsmuren kwam een einde aan de oude middeleeuwse structuur van het terrein.

NOTEN

1. Medewerkers aan deze bijdrage zijn: M.Th.R.M. Dolmans, P.J.M. de Baar, E.E.A. van der Kuijl, J.W.M. Vellekoop, J. van der Weerden, S. Zijlstra.
2. De slachters leverden de schapeenhuiden met poten aan de leerbewerkers, die ze eraf sneden en in afvalkuilen deponeerden.
3. Vergelijk M.H.V. van Amstel-Horák, "Ruzie om een voetpad", *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 197-214.

Utrechtse Jaagpad 13% Foto Leo Gräper, 1998.

Alfabetisch overzicht op straatnaam van de in 1997 verleende vergunningen voor de wijziging van gemeentelijke (G) en rijksmonumenten (R). Kort is de aard van de verandering aangegeven.

Straat	n.r.	G/R	Aard wijziging
3E BINNENVESTGRACHT	1	G	complete restauratie
BOTERMARKT	12	G	verbouw begane grond
BOTERMARKT	17-18	R	complete restauratie, verbouw tot appartementen
BREESTRAAT	5A	R	interne verbouwing woning
BREESTRAAT	51-53	R	aanbrengen reclame
BREESTRAAT	56	R	verbouw restaurant + aanbrengen reclame
BREESTRAAT	65	G	aanpassen winkelpui De Slegte
BREESTRAAT	123	R	verbouw + uitbreiding (kelder) restaurant
BREESTRAAT	125	R	verbouw Gulden Vlies t.b.v. reisbureau
BREESTRAAT	152	G	verbouw 2de etage, zolder + maken dakterras
BURGSTEEG	16	R	aanbrengen balustrade op ringmuur van de Burcht
DOELENSTEEG	12	G	verbouw woning
DOELENSTEEG	15	G	verbouw woning
DOEZASTRAAT	21	G	wijzigen luifel winkelpand
DONKERSTEEG	7	G	verbouw winkel/restaurant
DONKERSTEEG	8-10	G	verbouw winkelpand
DONKERSTEEG	21	G	verbouw winkelpand
FRUINLAAN	15	G	verbouw Stedelijk gymnasium
GANGETJE	14	G	aanpassen winkelpand
HAARLEMMERSTRAAT	51A	G	maken drie appartementen
HAARLEMMERSTRAAT	128	G	vernieuwen entree winkelpand
HAARLEMMERSTRAAT	130-136	G	interne verbouwing Hema
HAARLEMMERSTRAAT	142	R	aanbrengen reclame
HAVENPLEIN	3	G	restaureren en verbouwen vm. Brugwachtershuis/Politiepost
HERENGRACHT	16C	R	maken dakterras
HERENGRACHT	23	R	volledige restauratie woning
HOGEOERD	20	G	verbouw winkel/woning
HOGEOERD	48	R	verbouw bedrijfspand + woning
HOGEOERD	71	R	restaureren winkel/woonpand
HOGEOERD	87	R	verbouw danszaal tot twee appartementen
HOGEOERD	106-108	R	verbouw sociëteit/woongebouw

HOGEWOERD	159	R	verbouw winkel/woning
HOOGLANDSE KERKGR	29	R	overkappen binnenplaats Hooglandsche Kerk
HOOIGRACHT	76	R	aanbrengen reclame
JAN VAN HOUTKADE	34	G	wijzigen achtergevel
KALVERMARKT	4	R	uitbreiden woning
KORTE MARE	30A-C	R	maken drie appartementen
KORTE MARE	32	R	aanpassen t.b.v. appartementen + loggia
KRAAIERSTRAAT	1	G	maken terras bij woning
KRAAIERSTRAAT	8	G	volledige restauratie
LAMMENSCHANSWEG	72	G	interne verbouwing
LANGEBRUG	16	R	verbouw woning
LANGEBRUG	48F/G	R	wijzigen achtergevel
LANGE MARE	29	R	verbouw winkel/woning
LANGE MARE	68	R	restauratie + verbouw achterhuis
LANGE MARE	110	R	wijzigen zijgevel
MIDDELWEG	19C	R	verwijderen serre, wijzigen voorgevel
NIEUWE RIJN	4 A/B	G	restauratie + maken twee appartementen
NIEUWE RIJN	82	R	verbouw begane grond + achterhuis + maken twee appartementen
NIEUWSTEEG	18	G	verbouw nieuwe gedeelte Kamerlingh Onneslaboratorium
NIEUWSTRAAT	47	R	restauratie + wijzigen voorgevel woning
NOORDEINDE	2D/E	R	plaatsen twee dakramen
OUDE RIJN	1	R	aanpassen winkelentree
OUDE RIJN	3	R	verbouw atelierruimte
OUDE RIJN	36	R	verbouw winkel/woning
OUDE RIJN	45+A	R	plaatsen raam zijgevel
OUDE RIJN	194	G	verbouw woonhuis
OUDE SINGEL	72	R	verbouw tot woning
OUDE VEST	7/11	R	verbouw kantoorpanden
OUDE VEST	43	R	renovatie Schouwburg + maken noodtrappenhuis
PIETERSKERKCHOORST	7 A/E	R	maken appartementen
PIETERSKERKGRACHT	3-3A	G	plaatsen zonnepanelen
PIETERSKERKHOF	6	R	verbouw technische ruimte Gravensteen
PLANTAGE	5-5A	G	restaureren zolderetage + dak
RAPENBURG	6	R	verbouw t.b.v. Faculty Club
RAPENBURG	9	R	restauratie woning met kantoorruimte
RAPENBURG	17	R	uitbreiden en verbouw winkelpand
RAPENBURG	20	R	verbouw keuken en achterkamer
RAPENBURG	28	R	verbouw + uitbreiden Rijksmuseum van Oudheden

RAPENBURG	56	G	restauratie + aanpassen gevel
RAPENBURG	68/74	R	sloop 'Bollenschuur' en zgn. "Groen- witte gebouw"
RAPENBURG	68/74	R	verbouw vm. gebouw universiteitsbiblio- theek tot Bestuursgebouw RUL
RAPENBURG	73	R	verbouw koffiekamer Academiegebouw
RAPENBURG	103	R	restauratie + verbouw woning
STEENSCHUUR	10	R	maken zolderappartement
STEENSCHUUR	12	R	plaatsen schutting achterzijde op balkon
STEENSTRAAT	1	G	verbouw Rijksmuseum van Volkenkunde
VAN DER STERREPAD	5	R	plaatsen tuinhek met toegang
UITERSTEGRACHT	50-52	G	plaatsen serre
UTRECHTSE JAAGPAD	139	G	restauratie woning
VESTESTRAAT	1D	R	plaatsen kantelramen
VLIETWEG	13	G	verbouw veestal tot kantoorruimte
VOLLEBREGTSHOF	2-3	G	plaatsen uitbouw
VREEWIJKSTRAAT	10	G	verbouw woonhuis
VROUWENKERKKOORSTR.	11	G	verbouw woning
WITTE SINGEL	1	G	restauratie vm. gebouw <i>Leidsch Dagblad</i>

BIBLIOGRAFIE VAN LEIDEN EN OMGEVING OVER 1997

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten van het Leids Gemeentearchief. Voor de omringende gemeenten werden bovendien titels geleverd door de correspondenten van Alkemade en Warmond.

De hieronder gebruikte afkorting *D.v.E.* staat voor *Jaarboek Dirk van Eek-Stichting*. Titels uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen, evenmin uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen.

Enkele publicaties die in de voorgaande bibliografieën ontbraken, zijn alsnog vermeld.

Biografie en Genealogie

Schuurman, B., *De familie Van Borssen* (Amsterdam, 1997).

Durieux, J.W.P. en F.Ph. Durieux, *Durieux: een Waalse emigrantenfamilie in Nederland* (Gouda, 1997).

Lulofs, M., *Inventaris van het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, (1514) 1610-1928. Archiefbescheiden afkomstig van de families (Siegenbeek) van Heukelom, Luzac – met het archief van de Gazette de Leyde –, Siegenbeek en Valckenaer, alsmede van de families Van Putten, Van Geuns, Stadnitski, Hubrecht, Prouningh van Deventer en Van Kessel (de Bye)* (Leiden, 1997).

Jong, E.H. de, *Uit het laken in de toga: zeven generaties Van Heukelom* (Utrecht, 1996).

Leijerzapf, I.Th., *Toe heeren, nou even stil gestaan . . . de Leidse studentenfoto's* J.D. Kiek (Leiden, 1997).

Dingjan, H.A., *Genealogie Van der Meel* (Leiderdorp, 1996).

Schuurman, B., *Het geslacht Van Noorde* (Amsterdam, 1997).

Moerman, I.W.L., "De familie Le Poole". In: *D.v.E.*

Beukers, H., *The mission of Hippocrates in Japan: The contribution of Philipp Franz von Siebold* (Amsterdam, 1997).

Tack, P. en B. Karsdorp, *Geworteld tussen Hollandse en Utrechtse rivieren. Familie Gerrit Nicolaas Schouten & Beatrix de Wit* (Leiden/Utrecht, 1997).

Prins, Yvonne en Jan Smit, "De naaste verwanten van Jan Steen". In: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 51 (1997).

Bervoets, J.A.A. en R.R.A. van Gruting, *De briefwisseling van de student Alexander Ver Huell 1840-1849* (Westervoort, 1997).

Bouwgeschiedenis

Dröge, J.F., *Bouwhistorische verkenning voormalige kapel Faliede Bagijnhof Rapenburg 70-74 Leiden* (Leiden, 1997).

Hoogeveen-Brink, J. H.J. *Jesse architect 1860-1943* (Rotterdam, 1997).
Rijn, G.J. van en J. Goeman, *Licht, Lucht, ruimte: Gebouwen voor Lager Onderwijs in Leiden, 1801-1985* (Leiden, 1997).

Kerkgeschiedenis

Bontenbal, A.G., *Mariënpool: de observatie van de clausuur in een Hollands klooster* (Leiden, 1997).
Doedeijns, C., *Mariënpool: Incomen ende uuytgegeven, de rekeningen (1518-1572)* (Leiden, 1997).
Jas, E.T.F., *De koorboeken van de Pieterskerk te Leiden: het zestiende-eeuwse muzikale erfgoed van een Hollands getijdencollege* (Utrecht, 1997).
Smithuis, J., "Lopsen en de moderne devotie; een Leids klooster nader bekeken". In: *D.v.E.*

Kunstgeschiedenis

Krul, R., *De vaderlandse historieplaten van een Leidse tekenmeester: geschiedenis en didactiek in onderwijskringen van Het Nut* (Leiden, 1997).
Veldpape, E., *Chris van der Windt 1877-1952* (Oegstgeest, 1996).
Wurfbain, M.L., *The Soothsayer by Jan Lievens in Berlin: an attempt at an interpretation.*

Letterkunde

Bostoën, K., *Barlarus als de bezitter van Ousa's brontekst. Uit: Landrecht der Vriesne* (Leeuwarden, 1996).
Brinkman, H., *Dichten uit liefde: Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum, 1997).
Coebergh van den Braak, A.M. en E. Rummel, *The works OF Engelbertus Schut Leydensis (ca. 1420-1503)* (Leuven, 1997).
Groenendijk, L.F., "Een kinderboek uit de Gouden Eeuw: de 'euthanasie' van Susanna en Jacob Bickes: bijdrage tot de kennis van het kind en de kinderliteratuur in de geschiedenis van het Nederlandse gereformeerde piëtisme". In: *Nederlands tijdschrift voor opvoeding vorming en onderwijs 13* (1997).

Sociaal-economische geschiedenis

Baar, P.J.M. de, "Het kortstondig bestaan van de Leidse suikerraffinaderij van Julian Parat". In: *D.v.E.*
Brand, H., *Over macht en overwicht: stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven-Apeldoorn, 1996).
Groenveld, S., J.J.H. Dekker, Th.R.M. Willemse en J. Dane, *Wezen en boefjes: zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum, 1997).
Kooijmans, L. *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw. (Fam. Van der Meulen)* (Amsterdam, 1997).

Kruse, E., "Leidenaren en immigranten in de Gouden Eeuw: integratie of groepsvorming?" In: *D.v.E.*

Laaken, P.U. van der en P.J.M. de Baar, *Inventaris van de archieven van de N.V. De Leidsche Zoutkeet v/h de Fa. Weyland & De Fremery 1570-1957, Het Fonds voor Sociale Voorzieningen ten bate van het personeel 1941-1959, de N.V. Beleggingsmaatschappij De Fremery 1957-1965 en van Enige Vennoten, directeurs en leden van hun familie's 1774-1957* (Leiden, 1997).

Lieburg, M.J. van, *Het Diaconessenhuis Leiden: I. de jaren 1897-1940, II. de jaren 1940-1997* (Rotterdam, 1997).

Moes, J., *Van bedelstaf tot marktwapen: sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (Leiden, 1997).

Moes, J., "Over het ontstaan van sociale werkvoorziening voor gehandicapten in Leiden: van particuliere blindenwerkinrichting tot Gemeentelijke Werkplaats". In: *D. v.E.*

Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik, " 'Vrolijk en te vree': het wel en wee van Leidse jongens op Mettray (1851-1879)". In: *D.v.E.*

Sport

Prins, J., *Jubileumuitgave naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van De Zijl - L.G.B. 1971-1996* (Leiden, 1997).

Schipper, A., R. Didden en M. Deden, *Excelsior Lustrumboek: 1902-1997* (Leiden, 1997).

Unen, S. van, e.a., *Vijftig jaar in vogelvlucht: jubileumboek L.K.V. De Danaïden (1947-1997)* (Leiden, 1997).

Overige

Jonge, H.L. de en S. de Lange, *Benarde veste: Leidse stadsuitbreidingen door de eeuwen heen* (Leiden, 1997).

Leermakers, I. en F.I. Welling, *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes* (Leiden, 1997).

Rijn, G.J. van, *Een vergadering van vrienden: De Leidse "Christelijke Jongelingsvereniging Prediker 12:1A" in het Interbellum* (Leiden, 1997).

Vlist, E. van der, "Geene koste of moeite is gespaard geworden om dit werk in orde te brengen; de aanleg en de ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden". In: *Eene aangename publieke wandeling: een schets van historische stads- en singelparken* (Zutphen, 1997).

Omringende gemeenten

Kret, Joop, *Het hart op de hoek. Een kijkje in de geschiedenis van het plaatselijk bestuur van de gemeente Alkemade en haar huisvesting* (1995).

Elst, A. van der en H. van Amsterdam, *Bollenpraat - "Me benne schofte". Een verzameling woorden, uitdrukkingen en anekdotes over de taal van het bollenvak* (Sassenheim, 1997).

Labordus, A.A. en H. Molenaar, *De Beeldengids* (Oegstgeest, 1996).

Glasbergen, J.B., Aantekeningen uit deprotocollen van Willem Benninck, notaris te Rijnsburg 1618-1655 (Nuenen, 1997).

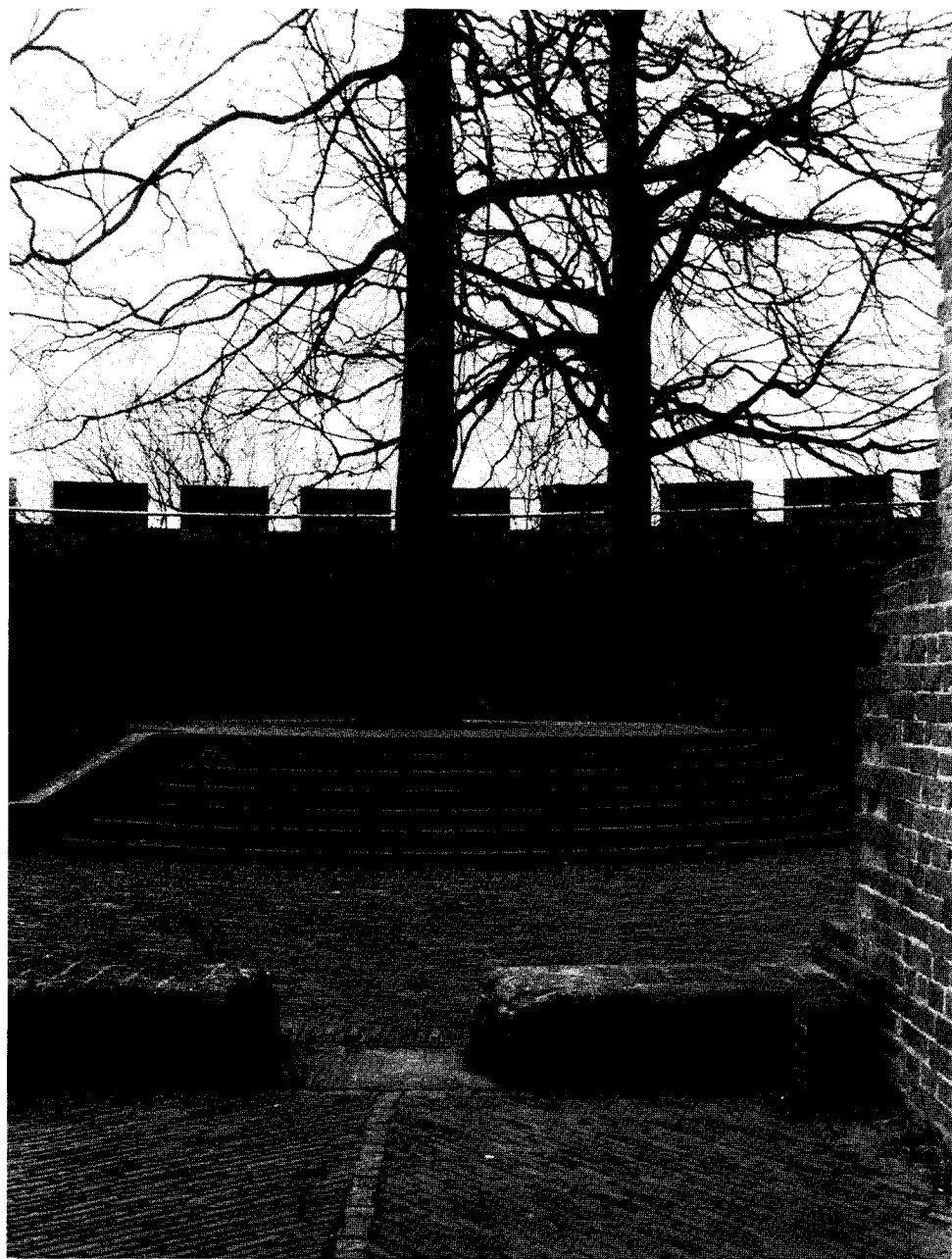
Glasbergen, J.B., Het oudste protocol van overdrachten enz. van Rijnsburg (1588-1597) (Nuenen, 1997).

Jubileumcommissie, 1922-1997. 3/4 eeuw *Antoniusonderwijs* (Voorhout, 1997).

Hamer, A. de, "Want nymant mijn *waerom* en weet". Vroomheid in het aangezicht van de dood in het Middeleeuwse *Warmond* (scriptie Leiden, 1997).

Schrage, **Jakob,** "**Sint Matthias te Warmond**". In: *Devotionalia* (febr. 1997).

Kolk, P.Th.J. van der en C.J. Janson, Inventarissen van de archieven van de parochies *Sint Jan 's Onthoofding (1658-heden)* en van de H. Kruisverheffing te *Zoeterwoude (1931-1967)* (1997).

LIDMAATSCHAPPEN VAN OUD LEIDEN

De vereniging kent allerlei soorten lidmaatschappen, voor jong en oud, voor particulieren en instellingen. Naast de “gewone” leden zijn er namelijk de jongeren-leden, de leden van verdienste, de ereleden, en, sinds de laatste statutenwijziging, ook nog de bedrijven-leden en de aspirant-leden. Bovendien bestaat het lidmaatschap voor het leven.

Aspirant-leden en jongeren-leden

Als aspirant-lid kunnen zich jongeren aanmelden onder de 18 jaar. Zij hebben recht op alle activiteiten van de vereniging, maar kunnen niet tot bestuurslid gekozen worden en hebben geen stemrecht in algemene ledenvergaderingen. Als zij achttien jaar worden wordt hun het jongeren-lidmaatschap aangeboden. Dat geldt tot 25 jaar. Aspirant-leden zijn geen contributie verschuldigd, maar wel een jaarlijkse donatie. De jongeren-contributie is lager dan de contributie voor “gewone” leden.

Bedrijven-leden

Een bedrijf-lid is een bedrijf of instelling die zich als zodanig bij het bestuur aanmeldt. De instelling probeert de doelstellingen van de vereniging te stimuleren bij haar medewerkers. Daar staat tegenover dat het bestuur voornemens is deze leden desgewenst faciliteiten te bieden om op een aardige wijze haar medewerkers kennis te laten maken met het historische Leiden of de geschiedenis van de stad.

Het ligt in de bedoeling jaarlijks een lijst van bedrijven-leden te publiceren in het *Leids Jaarboekje*.

Er zal een minimumcontributie voor dit lidmaatschap worden vastgesteld.

Leden voor het leven

Gewone leden kunnen in plaats van hun jaarlijkse contributie eenmalig een contributie voor het leven betalen. De hoogte ervan is vastgesteld op f 1.000.

DE AUTEURS

Prof. dr. H. **Beukers** is hoogleraar in de geschiedenis der geneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

R.M. Benata Hengstmengel-Koopmans is als archiviste werkzaam bij het Leidse Gemeentearchief.

Emiel van der Hoeven, graficus, is geïnteresseerd in de geschiedenis van **Voorhout** en mede-oprichter van de Historische Kring Voorhout. Tevens is hij correspondent van Oud Leiden.

Drs. E.H. de Jong studeerde geschiedenis te Utrecht en werkt nu aan een promotieonderzoek over de Patriotten.

Drs. Ruth Krul werkt als onderzoeker in opleiding aan een dissertatie over het historisch genretafeeel in de **19de-eeuwse** schilderkunst van **Midden-Europa**.

Drs. Ingrid W.L. **Moerman** is conservatrice bij het Stedelijk Museum De Lakenhal.

Dr. Dirk Jaap **Noordam** is als sociaal-historicus verbonden aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

A.C.L. van Noort is middelbaar archiefambtenaar. Hij inventariseerde het archief van de gemeente Warmond.

Drs. Chris Sol studeerde geschiedenis te Leiden en is werkzaam als **communicatiemedewerker** bij de gemeente Leiden. Recentelijk publiceerde hij ***Thorbecke. Student, hoogleraar en raadslid (1817-1850).***

H.J. Trap is burgemeester van Heerjansdam en geïnteresseerd in de geschiedenis van de Pilgrims.

Drs. Martine **Zoeteman** is werkzaam bij het Academisch Historisch Museum en werkt aan een promotieonderzoek naar het Leidse studentenleven 15'75 - ca. 1812.

Drs. Huib J. Zuidervaart is thans woonachtig te Middelburg.

Voor de richtlijn& voor publicatie *in* het ***Leids Jaarboekje*** kan men zich wenden tot de redactieleden (vermeld op blz. 7).

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	6
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Jaarrekening 1997	10
Verslag van de Vereniging Oud Leiden over 1997	12
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1997	20
In memoriam Anton Christiaan Jozef Duindam	28
In memoriam Antonius Jacobus Maria Theodorus Pieters	30
Mr. C.H. Goekoop, burgemeester van Leiden 1980-1998	33
 Martine Zoeteman, <i>"Tot hun groot hartseer en schade".</i>	
<i>Opsluiting op verzoek van ouders en andere familieleden</i>	34
H.J. Trap, <i>Een reis die niet doorging</i>	54
E.H. de Jong, <i>Uit het laken in de toga. De familie Van Heukelom in Leiden (± 1690-1900)</i>	58
R.M. Benata Hengstmengel-Koopmans, <i>Waar Thorbecke in zijn Leidse tijd woonde</i>	91
Chris Sol, <i>Mummies op de schopstoel. Thorbecke over het nut van universitaire musea en verzamelingen</i>	100
Dirk Jaap Noordam, <i>Thorbecke en de romantische liefde</i>	113
Ruth Krul, <i>Een tekenmeester tussen ambacht en kunsten</i>	119
Ingrid W.L. Moerman, <i>De Leidse schermmeester Willemin</i>	149
H. Beukers, <i>Geneeskunde te Leiden anno 1902</i>	153
Huib J. Zuidervaart, <i>De hoge heerlijkheid Vrijhoeven onder Ter Aar: een "mini-ambacht" in Rijnland</i>	174
A.C.L. van Noort, <i>De buitenplaats Hemmeer te Warmond</i>	205
Emiel van der Hoeven, <i>Muziekent in Voorhout</i>	211
 Bouwhistorisch en archeologisch jaaroverzicht 1997	220
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 1997</i>	235
<i>Lidmaatschappen van Oud Leiden</i>	243
 Auteurs	244